

БІБЛІОТЕКА

НАУКОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА
у Львові.

Ш

98310

I, 1.

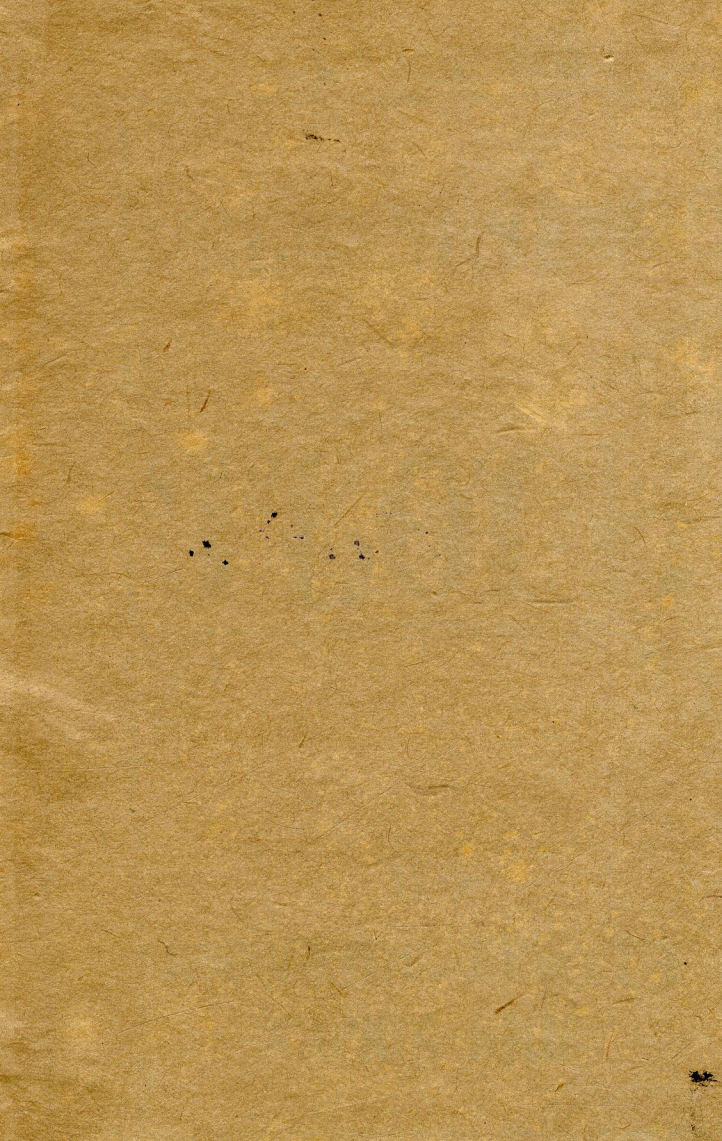
БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМЕНІ
ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ.

Ч. ....

~~98310~~

~~5, 1.~~

В.ВІКНИЧЕНКО

ТВОРИ

КООПЕРАТИВНЕ ВВ. "ФУХ"
ХАРКІВ-КИЇВ.

11.615

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

[891.79-32 (В. І. 01)]

В. ВИННИЧЕНКО

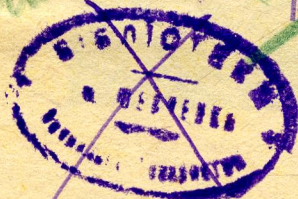
ТВОРИ

Том І, кн. І

~~98910~~

КРАСА І СИЛА. ЗАРУЧИНИ.
КОНТРАСТИ. АНТРЕПРЕНЬОР
ГАРКУН-ЗАДУНАЙ-
СЬКИЙ

Львівська Філія
Бібліотеки АН-УРСР

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО
ХАРКІВ—КИЇВ
1923.

891.79-32

45(2-4u/5-6 я44

КИЇВ.

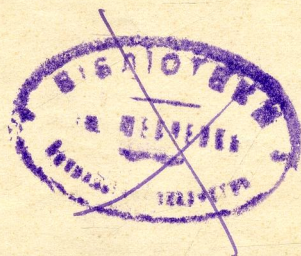
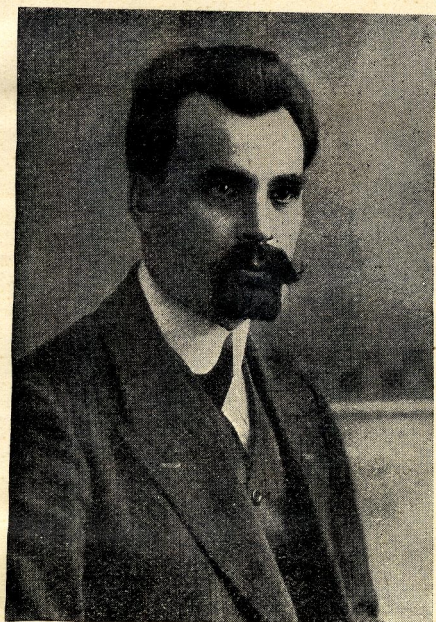
Державний Трест „Київ—Друк“, друкарня 8-ма
вул. Л. Толстого (був. Караваївська) Ч. 5.

Д. У. Д. 2908.

1923.

803. Тираж 3000.

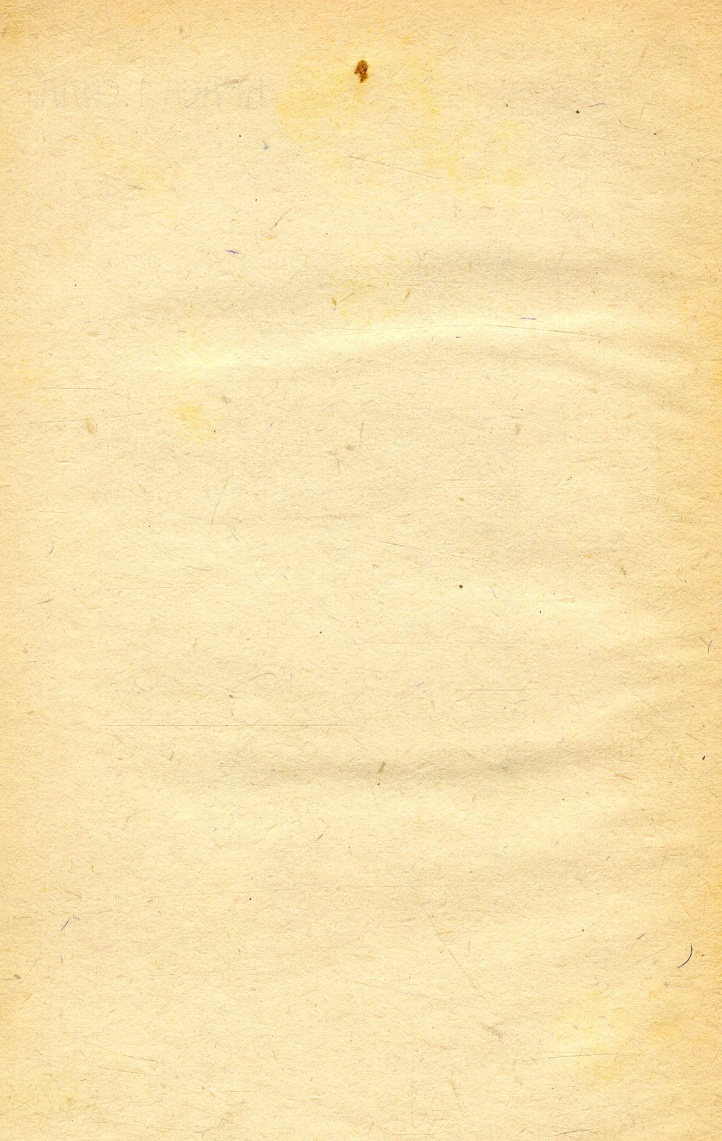

КРАСА І СИЛА.

Краса і сила.

I.

Тихо-тихо в Сонгороді. Тихо в йому, як і дощик січе день і ніч, як і сніг тріщить під ногою, тихо й тоді, як соловейко заливається піснею — коханням по садах, по гаях, по зелених дібровах. А надто тихо в літній, робочий день. Тихо на вулицях з плетеними тинами, тихо на головній вулиці з неодмінною поліцією, управою й будинком про арештантів, тихо коло крамниць на базарі,—скрізь тихо. Вийдеш на головну вулицю, що гін на трое тягнеться з одного кінця міста до другого, подивившись праворуч—тихо, пусто й нікого нема; глянеш ліворуч—тин, дереза й нікого нема; куди не глянеш—тихо, пусто, тільки вітер тихенько шелестить та грається листям. Де-коли проїде закутаний в сірий балахон урядник з лошам позаду, зжене горобців, що купалися в м'якому, гарячому поросі на шляху; проплентається жид на біді; пробіжить який-небудь Сірко з реп'яхами в хвості, скачучи на трьох ногах і ховаючи голову по затінках; виткне голову з рову свиня, важко зітхне, хрюкне й знов заховається,—і знову все стихне, знову засне, тільки налякані горобці

позлітають з тинів на гарячий порох та вітрець тихенько шепочеться з листям.

Край міста на горі, на самому вигоні, стоїть маленька, старенька хатинка. Біля неї на подвір'ї все пошарпане, поруйноване,—клуня обідрана, хлівець без покрівлі похилився, тин ледве держиться і сама вона теж похилилась, покривилась, облупилась і якомсь сумно дивиться маленькими віконцями на город. Спитайте кого хочете в Сонгороді, чия то хата і кожний вам скаже, що то хата Ілька Чубатого, хоч і молодого, але першого злодія на цілий Сонгород,—злодія, котрого сам батько відцурався, а добрі люде десятою вулицею обминають, з котрим мають діло тільки його приятелі—такі ж, як і він, злодії: Андрій Голуб, Марко Чумарченко, дочка Марка, Мотря, де-кільки голодрабців і весь той люд, що не має в душі бсга й не боїться ні тучі, ні грому. Кожний вам скаже, що Ілько вже сидів у губернії в тюрмі, що мало, як два рази на тиждень сидить він на етапі, що сход збирається його вислати «на поселення», та Ілько на це не вважає: уночі грабує-палить, а вдень або спить, або гуляє.

Сонце стоїть на півдні. Тихо на вулиці. Далеко видніється ціле місто—таке невеличке, що скоріше б можна назвати його великим селом. Широко розляглося воно солом'яними покрівлями, зеленими садками, далекими лугами. Тільки по середині в'ється стежка з залізних покрівель — то крамниці та казенні будинки.

Схилився Ілько на тин і замер, — ні думок, ні бажань, навіть дихання не почував він в собі, тільки чув, як сонце гріло-пекло в спину, як розливало якісь лінощі по тілі й байдужість до всього. Байдуже дивився він, як піднявся вихор,

закрутив соломою, розігнав горобців, попхнув до тину якусь курку, що розіп'яла хвіст, мов віяло; байдуже слухав, як хтось десь за горóдом гукав: «Явдо-с-о-хо!... Явдохó-о-ó!!...» Тільки як сонце сховалось за хмару й на вулиці потемнішало, підвівся, зітхнув і пішов до хати... Пройшла ж хмара, виглянуло сонце — Ілько розлігся на широкий призьбі і знов почув його на собі, знов почув лінощі й байдужість.

— Драстуй, Ільку! — вмить почув він колю себе. Ілько здригнувся, розплющив очі й підвівся.

— Тю! злякала, — промовив він, знов лягаючи й закидаючи руки за голову. — Мотря... думав, хто такий... Драстуй!

— Не пізнав? — підхопила Мотря, якимсь нервово й швидко зриваючи з голови хустку і пригладжуючи тремтячою рукою чорне, як сажа, волосся, що висмикувалось на всі боки. — Давно бачились! як у горосі, так і досі!

— Аж здригнувся, — позіхаючи, промовив Ілько.

— Так злякала? Ха-ха-ха! Хіба й злодії уміють лякатися? От-то!

Ілько здивовано подивився на неї.

— Чого дивишся? Не пізнав, може, ще й досі? Я — Мотря, Мотря, Мотря! Твоя любовниця... ха-ха-ха! Чудно, правда?... Ну й душно!. Та чого дивишся? Не бачив? Може поцілуєш. Ха-ха-ха! А Андрій за це мене ще буде бить... Він мене тільки що знов бив... Диви, о... синяк вже набіг... А ти поцілуй! Ти ж теж любовник, ха-ха-ха! Один б'є, а другий цілує. Ось він зараз прийде сюди, а я на злість йому прибігла до тебе... Ти, може, думаєш, що я тебе люблю? Пхі! Я його люблю, а тебе ні!...

— Слухай, — підвівшись, поважно промовив Ілько, — ти, їй-богу, здуріла.

— Ха-ха-ха-ха-!...

— Може випила?

— А вже ж випила! а то ж як! Полюбовники п'ють, а любовниці то й не можна?! Ха-ха-ха! Дурний ти!... Ну, й душно! Чи й тобі душно?... Та! я й забула, що ти, як кавун на сонці...

Мотря махнула на себе хусткою, сіла на призьбі й задумалась. Ілько, пильно слідкуючи за нею, проти волі задивився на красу її, що тепер ще якось виразніше виявлялась на сірому тлі стіни,—на ту красу, що не б'є в вічі, що на перший погляд ледве примітна, а тільки в неї вдивившись, можна впитися й очима, і серцем, всею істотою. То була краса, що викохується тільки на Україні, але не така, як малюють де-які з наших письменників. Не було у неї ні «губок, як пуп'янок, червоних, як добре намисто», ні «підборіддя, як горішок», ні «щок, як повная рожка», і сама вона не «вилискувалась, як маківка на городі». Чорна, без блиску, товста коса; невисокий, трохи випнутий лоб; ніс тонкий, рівний, з живими ніздрями; свіжі, наче дитячі губи, що якось мило загинались на кінцях; легка смага на матових, наче мармурових щоках і великі, надзвичайно великі, з довгими віями, темно-сірі очі, з котрих, коли дивились, здавалось, наче лився якийсь тихий, м'який ласкавий світ,—то була й уся краса цієї дівчини.

— Та-а-к... — протягнув Ілько, не зводячи з неї очей і прислухаючись, як у грудях у його щось то захолоне, то зомліє з одного погляду в її очі, в той глибокий, чаруючий погляд.

— Га? — мов прокинулась Мотря. — Що ти кажеш?

— Нічого... Чого ти така? Та й гарна ж, їй-богу! — перебив себе Ілько.

— Хіба гарна? — підхопила Мотря. — Дуже? Га? ти б, правда, не вдарив би, пожалів? Ха-ха-ха! Та куди тобі! Ще б я тебе набила, як би схотіла. Ти тільки жидів і вмієш бить. А здоровий!..

— А ну, дай, зацідю — побачиш, чи вмію!

— Ну-да «дай!» А крикни на тебе — то й сховаєш хвоста... Хіба ти посмієш? От Андрій... диви... о! о!... ось! — розстебнувши кохточку, не соромлячись, наче поспішаючи куди, показала вона чотири круглих синяки. — Це такухопив рукою!

— Ого! — засміявся Ілько, — а ну, подожди... та стій, я подивлюсь.

— Ет! одчепись! — одіпхнула вона його руку й закрилась.

— Та за віщо ж то? — роблено позіхнув Ілько, — може й йому руку одпихала? За це стоїть!

— Стоїть? — піднялась Мотря і трохи одкинулась високим тонким станом назад, — стоїть, говориш?

— Та чого ж? аби й від мене була у тебе дитина, то й я бив би, як би одпихала. Не задавайся!

— Не задавайся? — дивлячись пильно на його, перепитала Мотря.

— А то ж! Зв'язалась і мовчи!

— Мовчи?

— А мовчи, бо й не те ще буде!

— Буде?

— Тю! та ти здуріла!... Та чого так дивишся на мене? Не бачила?

Мотря всміхнулась, накинула хустку на голову і, роздивляючись на Ілька, промовила:

— Бачила... пхі! такого добра!... Дивлюсь на тебе, що ти такий дурний і... гарний. Ха-ха-ха!

— А хіба поганий? Гидчий за Андрія б то?

— За Андрія? О, ні, ні!... Е, як би Андрій такий, як ти. Як би Андрієві ці кучері, ці брови, очі — одно слово, як би був твоєї краси! А все-таки я люблю Андрія. Не віриш?... усміхаєшся?

— Ні, чого ж, на здоровля...

— А ну вас к чорту! Ти, краще, знаєш що? — зразу змінила вона тон, — заховай мене де-небудь. Їй-богу! А то він зараз прийде сюди й побачить... Заховай, Ільку!...

— Та хай бачить. Хіба це первина, чи що, що ти у мене? — знехотя підвівся Ілько. — Куди ж тебе заховать? — повів він очима навкруги, — нема де... Хіба в хаті?

— Не треба! — махнула рукою Мотря і, щось надумавши, побігла до воріт. — Ще нема! — вернувшись, промовила вона, — а буде, зараз буде! О, то — сатана! хитратварюка!... А що він тобі говорить про мене?

— Нічого не говорить.

— Як «нічого!» Щось же та говорить?

— Нічого, мовчить усе.

— О! потаєнний, чорт! Куди тобі!... Плохий ти проти його... Він зараз прийде. Все одно дознався б, що я тут. Ну, та нехай бачить! Дитину вб'є? Хай убиває... Клопіт!... Менше мороки!...

— Та за віщо ж він сьогодні бив тебе? — позіхнув Ілько, знов сідаючи на призьбі.

— За що? — перепитала Мотря, пильно дивлячись на його. — Сказать?... За те, що була у тебе вчора, за те, що задивляюсь на тебе, за те, що цілую і його, і тебе! За те, що од його біжу до тебе!

Ілько всміхнувся.

— Правда, гидка я? Як сама послідня?... От-то! Нехай!...

— Та чого він з тобою не одружиться?—поважно промовив Ілько.

— Бо я не хочу!

— І до мене б тоді не ходила б, и не бив би. Чи ходила б? Га?

— Ну, то вже дулю з'їв би! — гордо блиснула очима Мотря. — То вже чорта пухлого!

— Хіба?... Хм... а мені здається, що ходила б.

— Ну, то побачили б! — кинула вона.

— А як би Андрія піймали й засадили в тюрму?

— То до тебе, думаєш, побігла б?... А хіба не бігаю? Ха-ха-ха! Слухай, ти заховай мене, їй-богу,—він уб'є мене... Заховай, голубе, заховай! Він зараз прийде, — й оглядаючись навкруги, Мотря нервово потягнула Ілька за руку з призьби.

— Та не вб'є, одчепись!... Заступлюся.

— Хто? ти? — пустивши його руку, зареготала Мотря: — проти Андрія? Ой, господи!

— Тоб-то не подужаю? — всміхаючись потягся Ілько і, вирівнявши могутній, різний, високий стан, глянув на себе згори. — Не подужаю? Я?

— Та... подужаєш, та що з того? Він тебе одними словами... Та ні! ти й руки не смітимеш підняти на його. Він тільки подивиться на тебе, то ти й присядеш.

— Я? — знов задоволено всміхаючись, повів Ілько очима від чобіт до грудей. — Я присяду? Хіба буду нижче від його? А подивись!

Ілько провів рукою по темних, шовкових вусах, підняв гарну свою голову, трохи прищурив чорні, оксамитні очі, виставив вперед високі, дужі груди і всміхнувся. Мотря знехотя подивилась, зараз же одвернулась і буркнула:

— Та тільки й того, що гарний та здоровий!

— А мало хіба?

— Та... — і не договорила.

— А мало хіба? Га? — нахилившись до неї і стиха обіймаючи, прошепотів Ілько.

— Одчепись, побачать... — безсило одпихаючи, задивляючись в темні, глибокі очі його, ледве вимовила вона.

— Правда ж, доволі? правда, не мало? — пригортаючи і щільніше притуляючись, ледве чутно говорив він.

— Доволі? — скинула вона очима на його, — доволі? Ой, ні, ні!...

— А що ж тобі?

— Що?... що?... А хто його зна... Ой, не тули так — побачать..

— Який чорт! тепер і собаки на вулиці нема. А то ходім у хату... Га?

— Ні, ні, не треба. Так краще... Ти тепер такий хороший... Стій, я подивлюсь... Знаєш, як я дивлюсь на тебе, мені якось робиться... якось... ну, як би тобі сказать... весело. Прямо якось весело, як я дивлюсь на тебе!...

Ілько мовчав і почував, як молоде, гнучке її тіло тремтіло під його рукою, що лежала на стані, як тепло цього тіла переходило на його; як з кожним обіймом, з кожним поглядом в її очі, що любовали з його, серце його все більш замірало і стучало до болю в грудях...

— Підожди, я тобі розправлю вуса... стій..., от-так... Ой, не тули так — і так душно. Ну тебе, я раз-у-раз тільки розпаскужусь коло тебе... Нема того, щоб тихо та любо посидіть... Он який вже! Пусти! Хоч і гарний, а пусти... Чуєш?... Ну, що ж мовчиш? Пусти!

І важко дихаючи, розчервонівшись, схопилась вона і стала коло Ілька, котрий похмурився й дивився кудись на вулицю. «Чортова дівка, —

подумалось йому, — поки не дивишся на неї—липне; сам почнеш липнуть—одлипа».

— Та й чудні ви, баби! — усміхаючись, вимовив він.

— Чого так? — трохи здивувавшись, спитала Мотря.

— Та того: поки з вами, як з собакою, поти й хороші, став за панібрата—собакою зробишся...

— Хм... А ти женись, то раз-у-раз хороші будуть, — тихо кинула Мотря і вдумливо подивилась на його.

Ілько нічого не відповів, тільки подивився на неї й одвернувся.

— А справді, слухай, одружився б ти зо мною? — якимось жваво запитала вона і зараз же поспішаючись додала: — тільки не думай, що я справді хочу,—я тільки питаю.

— Про всякий, значиться, випадок? — усміхнувся Ілько.

— Та то... вже...

— Чи оженився б я з тобою? — протягнув він і, пильно вдумавшись, подививсь на неї. І за цим поглядом, від думки самої про шлюб з нею, він почув, як чогось очі її зробились не такими вже гарними, як груди, коса, стан, губи, ніс стали зразу такими знайомими, самими звичайними, як весь вплив краси її кудись зник і замість його стала якась ніяковість і навіть нудьга.

— Хто його зна... — ніяково всміхнувся він і, удаючи з себе веселого, додав: — А хто ж тоді злодійствувать буде? Вже ж треба тоді покинуть гульню?

— Так не оженився б?

— Та на віщо тобі знать?

— Ну, я хочу!... Не оженився б? Ну, говори!

— Комедія! Ну... не оженився б... Та на віщо тобі виходить заміж? Х!ба так погано?

— Я так, хотіла тільки довідатись, — сухо кинула Мотря й задумалась. Ілько помовчав і тихо ліг на призьбі.

— Тільки ти не думай, що я набиваюсь, або що! — стрепенувшись засміялась Мотря. — Може не вийшла б за тебе, як би й хотів. — Я так тільки... Стій, стій, — перебила вона себе і стала прислухатись. Вулицею, видко, наближався хтось, співаючи.

— Їй-богу, Андрій! — зблідла Мотря і нервово усміхнулась. — О, хитрий чорт! наче він так собі... Ну, і я заспіваю... Нехай! Пхі!...

«Ой, не ходи, козаче, до мене,

Буде слава на тебе й на мене»...

взяла вона м'яким, грудним сопрано і сумні згуки чуло рознеслись по кутку й обізвались між високими вербами городів. Чоловічий голос зараз же змовк і через де-кілька хвилин коло воріт показався середнього зросту парубок років тридцяти, в клітчатих, вузьких, на-випуск штанях, в такім же самім піджаці, в картузі, які носять ляшки-прикажчики по економіях і в черевиках на таких рипах, що їх було чути ще тоді, як самого хазяїна їх ще і в вічі не було видно.

— Я ж казала, що Андрій, — прошепотіла Мотря і, наче не примічаючи його, весело і швидко заговорила до Ілька, котрий підвівся й, закриваючи очі від сонця, ласкаво і привітно всміхавсь до Андрія. А Андрій, знявши картуза, витирав червоненькою хусткою білий-білий, високий лоб, обведений сизою смугою від картуза, веснянкувате, з широкими вилицями лице, з червоними плямами там, де у ин-

ших смага буває; протирав від пороху маленькі, сіренькі, з білими віями очі, які бувають у молодих, білих поросят; протирав руді, короткі, кудлаті вуса,—і роблячи це все повагом, не поспішаючи, й собі весело-привітно посміхавсь і наближався до них.

— А! і Андрій сюди! — наче тільки що побачивши його, повернулась Мотря і весело заговорила до його: — А я оце йшла до тітки та й зайшла, знаєш, сюди...

— Драстуй, Ільку, — перебив її Андрій, — грієшся все на сонечку? Ах, ти ж, лодарю! А ввечері...

І не договорив: порівнявшись з Мотрею, вмить зупинився, блиснув очима, замахнувся кулаком — і Мотря, скрикнувши, захиталась, закрилась руками і звалилась, як сніп. Як дикий звір накинувся він на неї й почав топтати її ногами, бити передками черевиків у боки, в спину, в живіт, шарпаючи за коси, з піною на губах, з якимсь хриплим ревом примовляючи:

— А-а-а-е-е!... Смієшся! А! смієшся ще... Е-е! Тікати?... От!... от!... Е!

А Мотря, закривши щільно руками лице, зігнувшись якось набік, тільки здригувалась, посовувалась під ударами й не плакала, не кричала, навіть не застогнала й разу.

— Та що ти, Андрію! Тю! Та годі, здурів! — схаменувся сторопілий Ілько. — Уб'єш же! Годі! — і потягнув за руку.

— Ільку! не в своє діло не мішайсь! — прохрипів Андрій, зупинившись і повернувшись до Ілька. — Заступників не треба!

Розпатлана, з збитою набік хусткою, з синіми губами, з темно-червоною плямою на

лівій щоці, з пилом і сміттям, що поналипали на другій, розхрістана, важко дихаючи, встала Мотря і впилася очима в Ілька.

— Та вб'єш!... Хіба ж можна так? — одступив трохи Ілько.

— Не твоє діло!

— Та про мене! — здвигнув Ілько плечима, нахилиючи голову набік і махнувши рукою.
— Вб'єш — сам одвічать будеш...

— Ха-ха-ха-ха! Заступивсь!, заступивсь! — зареготала Мотря і схопившись підбігла до Ілька.
— Так ось же тобі, тьху! тьху! тьху! у саму твою гарну морду! Тьху на тебе! «Я заступлюсь!» каже. Ха-ха-ха! Ти?! Проти його?! У, паршивий, нікчемний! Тьху! Ось тобі, о, нà!

— Ну, ти... — одхиляючись од її дуль, муркнув Ілько, — бо як дам...

— Ха-ха-ха! Ти? даси? А ну, спробуй, а ну, а ну ж ну! Чого ти? Нà ще, нà! Бий же! Тьху на тебе! Тьху у самі твої гарні очі!... У, паршивий!... А ти, сатано руда, не посміхайсь, не задавайся! ти думаєш, я не знаю твоїх думок? Знаю, знаю! Тільки ти не задавайся. Я йому плюю в морду—і піду до його й буду ходити, на зло тобі буду ходити, бо він—гарний, а ти—рудий! І ось вам обом прокляті, ось! — і тикнувши з ненавистю дві дулі, блиснула очима, насунула хустку й швидко пішла з двору.

— Скажена баба, їй-богу! — ніяково всміхаючись, промовив Ілько, сідаючи на призьбу. Андрій мовчки всміхнувся, підняв з землі соломинку й сів поруч. Навкруги після галасу зробилось наче ще тихіше, тільки десь далеко-далеко гавкали собаки та вітер злегка шелестів соломою.

— Підеш завтра на ярмарок? — помовчавши трохи, спитав Ілько.

— Небезпременно. А ти? — підвів голову Андрій.

— Та хто його зна...

— Гайда вдвох!

— Чого?

— Поможеш мені.

— Та у тебе ж Остап є.

— Та ну його к бісу—самого Остапа: він або спить, або п'є... Та й чорт його зна, де його шукать. Гайда ти... Га?

— Та хто його зна... їй-богу...—замнявся Ілько.

— «Та хто його зна!» А що ж ти завтра роби-тимеш? Коли ж і заробить, як не завтра! Та й робота ж яка: підійшов до того, кого покажу, розпитався, назвавсь родичем і пішов з ним в пивну... Хе-хе-хе! Робота! А в кишені вже й є десятка... Га? А ще розумний парубок!

— Та я розумію... чого ж—? образившись трохи, промовив Ілько, — що ж тут не розумить? Звісно, можна заробить. Але... не люблю я ходи-и-ить, та говори-и-ть, та піддурювать. По моему: побачив, узяв та й герехт!... Або як що — в морду, в ухо...

— А потім побачили, взяли—і в тюрму. Так?

— Ну...

— От то то ж бо й є, що «ну»! А тут, брат, прийшов, побалакав, зробився родичем і йди в пивну... і не одвічаєш!

— Та воно так, — згодився Ілько, — коли ж... Ну, а як він не повірить і не захоче одійти од воза?

— Ну, як таки не повірить? Повірить! Мурло дурне, зрадіє...

— Ну-да, зрадіє... А як його з їм балакать?

— Прямо говори, що знав його батька, брата, чи що... Приплети сюди свого діда, бабу...

— Та хто його зна... Ні, їй-богу, Андрію, я не можу. Що друге, знаєш, я можу... Хіба ж я коли одказував? Чи підпалить жида—палив; чи розбить кого—бив... А це, приставляться... Не можу!

— Скажи, що не хочеш, — усміхнувся Андрій.

— Ну, от ще!

Змовкли.

— Чого то вчора до тебе батько твій приходив? — трохи згодом промовив Андрій.

— Та звісно чого! — засміявся Ілько, — умовляти, щоб я кинув гулять та за роботу взявся.

— Ну?

— Ну, а я йому сказав, що тоді буду робить, як буде робить Клейтух, Тартаковський і всі багачі.

— А він?

— «Так вони, каже, не грабують». І я, кажу, не грабую. «Брешеш, каже, ти, каже, тим і живеш!» Ба ні, кажу, як на те пішло, то вони саме й грабують, бо деруть і з слабого, і з бідного — а я з бідного не деру...

— Бо чортма чого драть! — хитро підморгнувши, всміхнувся Андрій.

— Ну-да! — зареготався Ілько, — на чортя мороку зачіпать з бідним, як на багатому можна поїхать?...

— Хоча бідного все-таки жаль...

— Та ну-да жаль! — підхопив Ілько й подивився пильно на Андрія, — звісно, бідний щось зараз заплаче...

— Ну, а батько ж що?

— Та що? «За це, каже, на тім світі з тебе будуть шкуру драть». Еге! кажу, до того світу далеко, а як другі тут деруть, то чого ж я не можу з них подрать?

— А він що?

— Плюнув та й пішов додому.

— Ну-да, — почав Андрій, — то все, бачиш, так. Коли ж одне... Багачі, бач, як деруть, то хоч не б'ють. А ти ще й б'єш.

— Ну, що там! ударю раз, два...

— Ого! добре раз, два, — засміявся Андрій, — а як тому ковбасникові щелепи звернув?

— А чого ліз? — зареготався Ілько, — я йому...

— Бач, як би ти робив так, як я, — перебив Андрій, — не бив, не заводився, а тихо та люблю, то й було б, що й ти не грабуєш...

— Ну-да, — муркнув Ілько.

— А то ти і змалечку усе б'єшся. І тобі достается. Пам'ятаєш, як раз трохи не вбили на базарі? Як би не я, то й убили б мабуть.

— То коло Хаїмовського?

— Еге ж.

— Ну, так їх же було з тридцятаро, а я сам.

— Та то все одно, а вбили б.

— А вбили б, гаспиди! — зареготавсь Ілько, — як би не підскачів ти, убили б!

— А як хлопцями ще були, — підхопив Андрій, — то раз-у-раз же я тебе визволяв, бо то з тим, то з другим заведешся... Та і в школі...

— А як на ставку? Жиденята? Та і в школі... А як з школи з тобою тікали, пам'ятаєш? Ти, бувало, ховав книжки біля Ривки у бур'ян. А, знаєш, тоді якось веселіше було! — оживився Ілько. — Бувало, пам'ятаєш, цілий день на річці... товариші...

— Хм!... — гірко усміхнувся Андрій, — то правда, що тоді тільки й товариші, як самому біда... А тепер як допомогти тому самому товаришеві, то й нема... Ех!...

— Та чудний ти, їй-богу, Андрію! — винувато глянув Ілько, — хіба ж я не хочу?

— Та ну-да не хочеш! Тут же нічого важкого нема.

— То тільки, говориш, підговорити у пивну?

— Більше нічого! Там вже я сам з Гришкою.

— Та я піду... А десятка ж буде?

— Як удачна робота буде, то й дві дам!

— Ну?!

— Їй-богу! Так обіцяєш?

— Обіцяю.

— Їй-богу?

— Їй-богу.

— Ну, гляди ж! — устав Андрій.

— О! Куди ж ти? Посидь ще, побалакаєм. Усе згадалось... — встав і Ілько, кисло витягнувши лице.

— Ні, ніколи... Треба ще... Так не обманеш?

— Та вже сказав... Та посидь, поговорили б...

— Ну, гляди! Прощай!

«А все-таки до Остапа треба зайти, приготувить про всякий випадок», — виходячи з двору, подумав Андрій і тихо пішов вулицею, що спускалась у яр, потім ішла на другу гору і пропадала між хатами.

На самому дні яру, біля криниці з великим журавлем, обсажена навкруги садком, стояла хата Марка Чумарченка, батька Мотринога, удівця-звошика, гіркого п'яниці, приятеля Ількового й Андрієвого. Порівнявшись з хатою, Андрій спинився і глянув через тин. На призьбі сиділа Мотря, склавши руки й дивлячись замислено кудись у-бік. Андрій постояв трохи, подумав, криво-ніяково всміхнувся і став перелазити через тин. Почувши шарудіння, Мотря

повернула голову, пошукала очима і, забачивши Андрія, похмурилась і одвернулась.

— Болить і досі?—тихо спитав Андрій, сідаючи біля неї й беручи за лікоть. Мотря, не повертаючи голови, шарпнула руку і знов склала на коліна.

— Дуже болить? — ще тихше спитав Андрій. І в тихому цьому питанні, наче в розбитому голосі було стільки теплої ласки, стільки благання й жалю винуватого, що у Мотрі наче мороз пройшов по тілу, а серце здавилось страшним до муки жалем до Андрія, до себе, до своєї щоки, що й досі ще палала, до побитих рук, ніг, до всього свого понівеченого життя. І Андрій почув, як та рука, що перше пручалась, задріжала в його руці, побачив, як великі її очі налились слізьми, як губи якось по-дитячому скривились і затремтіло підборіддя. Андрій похолов, замер. Ці очі, що налилися слізьми, ці горді губи, що скривились по-дитячому, це уривчасте хлипання, це тремтіння тіла, це тяжке ридання Мотрі,—тої Мотрі, що тільки злісно-весело сміялась раз-у-раз на всі його бійки та гордо всміхалася на всі його скажені речі, у котрої він ніколи не бачив, і не думав побачити цих сліз, цих скривлених губ,—це все було так несподівано, так дивно, так невимовно чудно, пронизало його таким гострим болем жалощів, що спершу він нічого не міг вимовити, тільки якось піднявши брови, зблідши, ніяково скрививши губи в усмішку, силкувався підняти її голову, одтулити од лиця її руки, заспокоїти, потішити. І вже як ридання стали стихати, а руки перестали давити його шию, він зміг пробурмотати:

— От!... хм! Ти диви... От нещастя... Ну, буде, ну, годі... От-то! Та бог з тобою... От-то! Ну, годі ж... От-то! Ти диви...

І тільки, як Мотря між хлипанням вимовила: «Тільки... не кидай... мене»., заговорив розумно і з таким запалом невимовної любови, з такою силою чуття, що Мотря зараз же стихла, підняла голову і очима, на яких блищали ще сльози, радісно, з любов'ю дивилась на його. Андрій змовк. Мотря нахилила голову й задумалась.

На вулиці помалу прокидалось життя: заревла череда, замекали вівці, заляскали батогами пастухи, заторохкотіли потроху вози, заскрипів журавель біля криниці, задимились димарі, почулися пісні.

— Андрію! — тихо промовила Мотря, не піднімаючи голови. Андрій одвів свій погляд од червоних останніх промінів сонця й мовчки повернув до неї голову.

— Засилай старостів, — ще тихіше додала Мотря і ще нижче нахилила голову.

— Як? що? — не ймучи своїм ушам віри, скрикнув Андрій. — Ти кажеш, щоб я засилав до тебе старостів? А ти ж... Та брешеш!

— Їй-богу. Годі вже... не можу...

Андрій одхилився трохи, підняв її голову й пильно подивився їй у вічі.

— Ні, здається, не бреше... Правда?

— Правда, Андрію! — усміхнулась Мотря, — їй-богу, правда. Оця бійка, сварка... дитина... Годі вже... засилай старостів...

— І Ілька кинеш? — здержуючись і трохи тихіше запитав він. Мотря криво всміхнулась і нахилившись мовчки хитнула головою.

— Зовсім? Не підеш ніколи?

Мотря легше хитнула.

— Ніколи не поцілуєш, ніколи не даси йому й руки до тебе простягнуть? Ніколи?

Мотря тільки мовчала.

— Ілька?... Подумай: ти й торік це ж саме говорила і на другий же день побігла... Подумай, одумайся... Я ж і тепер скажу: не бить буду, а уб'ю, як побіжиш жінкою!

— Знаєш що, Андрію, — ніяково всміхаючись, не дивлячись на його, підняла голову Мотря, — я... ще... подумаю. Я скажу вже потім... Ну, в четвер скажу...

— Ага! — з злістю муркнув Андрій, — я так і знав. Ух, ти, хвойда проклята! — з зневагою, з ненавистю кинув він і, одіпхнувши її руку, що лежала на коліні у його, насунув картуза і встав.

— Підожди! — зблідла Мотря, — куди ж ти? Я ж не сказала, що не піду за тебе...

— Так скажеш, все одно. Прощай!...

— Ні, ні, підожди... Я ж... ти ж... Ти ж сам говориш «подумай». Я піду за тебе, я подумаю. Ти ж... я ж тобі ніколи нічого не казала, як ти позаторік не хотів брать мене, як я хотіла. Я ж мовчала...

— Бо не любила!

— Як не любила? А як же? — здивувалась Мотря.

— Так прямо...

— І дитина тільки так? — глухо, нахмурившись запитала вона.

— І дитина...

— І в тюрму до тебе бігала що-дня тільки так? Андрій махнув рукою, але не сказав нічого.

— І кулаки твої два роки зношу тільки так? Чого ж мовчиш? На якого ж чорта ти мені рудий здався, як я могла кращих знайти? Га?... Ух, ти!...

— А хіба не знайшла?... А Ілько? Ще задаєть-

ся... Прощай! — зненависно виговорив він за одним духом і повернувшись швидко підійшов до тину, переліз і пішов вулицею.

— А в четвер прибіжиш! — навздогінці кинула сміючись Мотря.

— Не діждеш, гадино!

— Ой, прибіжиш!

Андрій гідко на всю вулицю, не вважаючи на людей, вилаявся до Мотрі.

— Прибіжиш, прибіжиш, бо в четвер всю правду скажу! — почувся ще раз голос Мотрин і за ним якийсь нервовий, голосний її сміх. Андрій ще раз вилаявся і швидче пішов од хати, від якої навмисне-голосно, якось нервово почулось:

А я слави тої не боюся,
З ким люблюся—не наговорюся.

II.

Прокинувся Сонгород. Ярмарок. На вулицях стоїть туман пилу; тарахкотять вози з прив'язаними до них кіньми, волами, коровами, телятами; літає солома, шерсть; «дядьки», поспускавши з полудрабків ноги, по три, по чотирі, а то й цілими купами поспішають до базару. А на базарі галас, регіт, рев, викрикування, закликання, гукання; ряди возів, ряди перекупок, жидів, кацапів, ряди шатрів з хустками, намистами, кожухами, ряди з рибою, ряди з паляницями, ряди з дьогтем, салом, сіллю. І туман пилу по всьому.

Тихий, спокійний, навіть флегматичний український ярмарок. Нема в йому ні зайвої

турботи, ні зайвого крику, ні зайвої біганини: мирно, спокійно—і легкий кольор флегми на всьому. Тільки коло жидів, бублейниць та циган і почуєш несамовиті крики, безсоромну брехню, тільки коло них побачиш бійку, іноді кров і раз-у-раз поліцію.

— Бублички! бублички гарячі! на салі, на маслі, на всім продовольстві! П'ять копійок за три пари, сім—десяток! Добірайте, дядьки, молодиці, гарненькі дівчатка!

І підійде дядько з батогом в руках, уважно обдивиться бублики, калачі, паляниці, спитає по чому, подумає трохи, поторкає обережно пальцем і мовчки одійде собі.

— Куди ж ви, дядечку? Паляниці ж, як сахарь. Десять копійок, дядю! Ну, за дев'ять оддам!

— Знаєм ваш сахарь!—бовкне собі під ніс «дядько» і так само піде далі, проштовхуючись, роздивляючись, обмацуючи й одходячи.

— Ах, якії ви стали скупії! — докірливо хитає головою молодий жидок засмаленій, товстолицій дівці, що роздивлялась на червону з зеленими квітками хустку. — Самая петербурская матерія!... По самой первой моді!... Ах, скупії, баришня... Это не харашо!

— Дам трицять п'ять! — підніма голову дівка, не випускаючи хустки.

— Менше, как шезьдэсят, накажі міне господь, не можна!... Вам якіх ниток?... Какії ви скупії! Такая багатая і красивая баришня і тільки трицять п'ять...Здачі? Суре, г'іб ім здачі... Нету?... Вот я чічас дам здачі, одну минуточку... еслі ви хотіте купить етот платок, я вам для вас могу отдать за 50 копейок... По знакомству...

Мовчки, довго роздивляючись, стоїть дівка біля хустки і нарешті розв'язує край своєї ху-

сточки, виймає гроші, довго лічить їх, оддає жидкові, пильно-обережно склада хустку й одходить тихо, спокійно, задоволено.

А ще тихше, ще спокійніше ярмаркують на воловій та кінній.

Веде пару сіреньких, невеличких бичків худенький, маленький, трохи сивенький «дядечко», з одною випущеною штаниною з полотняною латкою на коліні, в брилі, з таким носом, що здавалося, цей дядечко ще змалечку не цурався чарочки.

— Що за бички, синій ніс?

Мовчок, тільки суворий погляд з-під сивеньких брів і сердите «гей!»...

— Дядьку! земляк з буряковим дюхачем! Що за бички дам?

— Зашмаруй наперед ряботиння! — одмовляє синій ніс, — а тоді й питайся про бичків, — полякаються! — і, задоволено всміхаючись, прямує собі далі і так само скрізь розмовляє, задоволено посміхається і ходить доти, поки жінка одніме воли, продасть їх кумові і тим самим одбере у його спроможність ходити, перекидатися гострими словами і тим самим одбере всю мету його ярмаркування.

А сонце пече, розлива по тілі якусь млявість; пахтить кінським гноєм, молодими огірками, житнім хлібом, таранею, дьогтем. В довгій, вузькій вуличці возів, затовпленій кіньми, волами, людьми, чути регіт, сварку, торгування; на возах, завалених лантухами, сіном, свіжою травою, свитками, голосно перегукуються молсдиці, дівчата, невеличкі хлопчики; на вигоні плаца, підгукуючи, підкидаючи ліктями, хлопчики силкуються удати з себе Шмулів, буланих, кацапів то-що; коло річки, вибрикуючи, похню-

пившись, весело ржучи, товпляться коні, корови, воли.

Але торг провадиться повагом, не хапаючись, не передираючись один перед одним; торгуються спокійно, поважно, де-не-де з смішком, з тонкою іронією, з коментаріями до товару; торгуються без видирання очей, без дикого запалу, без хитрощів, але з тонким підходом. Надходить поважний «дядько» в новій свиті, в картузі, з маленькими очима під густими бровами, з тонкими губами й невеличким ряботинням по худому лиці; підступає він до купки, що стоїть, поспіравшись на коней і розмовляючи тихо та мирно. Навкруги, звичайно, коні, люде; всі товпляться, штовхаються, пролазять між кіньми, перегукуються, регочуть. Дядько розводить дві спини коней, просовується і, потягнувши злегка за картуз, промовляє..

— Драстуйте! Боже поможи!

— Спасибі! — озиваються де-котрі і, не переміняючи постав, слухають далі якого-небудь оповідача. Дядько теж постоїть, послухає, подивиться иноді на конячок і, намітивши яку-небудь вороненьку з худими боками, з витертим чубком і повисмикуваним хвостом, наче знехотя ткне батогом у бік і теж знехотя, ні до кого властиво не звертаючись, бовкне:

— А що просить?

Конячка крутне хвостом, переступить на другу ногу, зітхне з присвистом і знов похилиться; а хазяїн її, одвернувшись трохи од оповідача і, міцніше впершись ліктем, теж наче знехотя муркне:

— Три красні.

— ... Ну, та й говорю йому, значить тому таки панові, — чується з купки, — «змилуйтесь, ваше благородіє, я ж тут хіба як? хіба я що?» А він,

чорт його-зна, чи вже таке зроду погане, чи... як заверешить: «на неділю у тюрму!»...

— А дві? — знов торкає пужалном конячинку дядько. Коняка знов крутить хвостом, зітхає й переминає ногу; хазяїн знов трохи одвертається, знов умощується зручніш на спині й відповідає:

— Двадцять сім дають.

— Та мабуть невеличких?

— Чого? Хіба не стоїть? Кінь, як кінь.

— Та вже ж! І голова, і вуха є... Дві берете?

— Та що, ви, земляк! — всміхається хазяїн і повертається вже зовсім до дядька. — Хіба вже я як? у бога теля з'їв, чи що? Узять дві, як до їх дають ще сім!

— Та й беріть!

— Та й візьму!

— Та й держіть!

— Та й вдержу!

Дядько одходить трохи, повештається навколо, потикає в боки де-яких конячок і наче зовсім ненавмисне опиниться коло вороненької:

— А що держите? — ледве всміхаючись, кидає він до хазяїна конячки.

— Держу.

— А поснідали добре?

— До обіду не далеко.

— Ну, то... зверху додам два.

— Ні, буде холодно. Коняка добра... молода.

Дядько підходить ближче, мовчки підніма голову вороненькій, розтуляє рота й дивиться в зуби.

— Та що там? — всміхається хазяїн, — хоч дивіться, хоч ні, а більш п'яти не дасте.

Дядько, невідповідаючи, обходить навкруги й наче твердо обміркувавши, рішає:

— Ну, то от-так... Держіть руку... Двадцять п'ять і (б'є з повагом) кришка!

— Ні, — хова руку хазяїн, — як не три, то й не тратьте, куме, сили.

— То так таки й три?

— Та так.

— Ну, а так, щоб продать?

— Щоб продать? — замислюється хазяїн — так, щоб продать, то от що: двадцять вісім і берить. Хай вже...

— А як по божому?

— Та що ви, дядьку, торгуєтесь? — вмішується один з купки в широченному брилі, з веселим, лукавим поглядом. — Криця, не лошиця: біжить — дрижить, упаде — лежить. Сестра її в Київі з гори бігає.

В купці посміхаються, дядько поважно обдивляється, хазяїн пильнує його.

— Ну, двадцять шість... Держить руку!

— Двадцять вісім!

— Двадцять шість!

— Двадцять вісім!

— Ще й цибулю на хвіст, — додає бриль.

— Ну, то щоб не по вашому і не по моему — держить руку... Держить. Двадцять сім!

— Та давай, Данило, — радить бриль, — бо вороненька вже стелється.

— Ще 6 полтиника... — чухається Данило.

— Е-е... — докірливо хитає головою дядько, виймаючи гроші й одлічуючи 27 карбованців, — ще мало вам... Берить!

— Ну, хай іде... Давайте... Хай вам бог помага, а конячинка, їй-богу, добра! — перелічуючи гроші, ховаючи у кишеню й передаючи оброть дядькові, зітха Данило. — Як би не така скрута... Ех!

— Прощайте!

— Щасливо.

Но!

І скося поглядаючи на вороненьку, посмикуючи часами за оброть, пропихаючись між купами людей і рядами коней, прямує собі дядько до воза. Але, зустрівшись з земляками, спиниться, обіпреться теж на спину вороненькій і, слухаючи якого-небудь оповідача, поважно на запити одповідає:

— Не продажня.

Тільки ж вмішається де жид, або циган, там спокій цей змінється на крик, на галас, сварку, іноді й на бійку. І набіга поліція, збігаються люде, піднімається гвалт і нарешті троз або четверо дядків попадають у холодну, тягнучи за собою цигана й жида.

На воловій, біля купки людей, в темному піджаці, таких же штанях, в глаженій сорочці й новому картузі, стояв Андрій. Біля його, переминаючися з ноги на ногу, часто поглядаючи через голови людей до крамниць, крутився невеличкий парубок з прищуватими щоками й синенькими, полинялими оченятками.

— Та його, Андрій Панасович, не буде, їй-богу, не буде, — заглядаючи в вічі, вимовив нарешті він. — Він мабуть десь уже запив... Хе-хе-хе!

Андрій погано вилаявся.

— Хе-хе-хе! А я ще вчора його питав:—«Будеш, кажу, на ярмарку»?—«Буду»,—каже.

— Ти ось що, — почав Андрій, — біжи... того йолопа, правда, все одно не буде, то біжи зараз до Берка й пошукай там Остапа, — він там повинен бути. Скажи, що я його кличу.

— Робота буде, хе-хе-хе?

— А як не буде у Берка, біжи до Тартаковського. Знаєш?

— Ну, от! Скажу, що є хороша робота...

— Цього не кажи! Прямо скажи: Голуб кличе... Підожди... А сам до мене потім не підходь. Чуєш?

— Ну-да, бо, звісно...

— Та не перебивай! Не тямиш і мовчи!

Прищуватий ніяково всміхнувся й винувато глянув Андрієві в вічі.

— До мене не підходь, а як побачиш, що Остап поведе он-тих хлопців до пивної... Бачиш яких?

— Бачу, бачу: один у брилі, а друтий без шапки, волики коло їх.

— Ет! дурне! кажу, слухай! Дивись: бачиш червону гарбу економічеську? Та куди лупаєш! Он-он-он!

— Ага, бачу!

— Бачиш же?

— Їй-богу, бачу. Здорові, сірі воли коло неї... Парубки сидять біля вія... їдять щось. О! один устав.

— Ну, так. Так, як побачиш, що вони підуть з Остапом, іди зараз же до гарби, сідай коло неї і... сиди. Сиди та й годі.

— Ну-да, розуміється...

— А як підійду я з ким-небудь, скинеш шапку й будеш звать мене паном...

— Хе-хе-хе! Ну-да, бо панам, сто бісів їх матері, раз-у-раз дешевше уступають.

— Та ні! Ну й дурний же ти, Гришка, господь з тобою! — всміхнувся Андрій. — Я не купувать, а продавать ті воли буду. Чуєш, розумієш, капуста голова?

— Ага.

— І ти не чужий мені, а мій наймит, з села Лементарівки...

— Ну да, так... Ми з економії... Ага-а-а!! — прояснів вмить Гришка й зареготався.

— Розібрав? Ну, так біжи... Твої три карбованці й півкварті. Та швидко! Підожди, підожди. А Остапові скажи, щоб теж до мене не підходив, а прямо йшов до хлопців... Той уже зна, куди їх вести. Ну, гайда!

Прищуватий весело насунув картуз на лоба, штовхнув якогось дядька, крикнув «а ну, мурло, з дороги!» і пропав серед натовпу.

— Нема Ілька, обманув, — майнула в Андрія думка. — Дурень... А! Може він у Мотрі? Он-що! А я думаю... О, хвойда проклята!... То ж то хотіла подумать... Та ні, на віщо б говорить, що піде за мене?... Так он-що! Ну, добре, добре!... Це батька нема, так вона прямо в хаті обнімає... Як би знав, як би я догадався раніше, я б... Упустю ж таку рибку... Чи може плюнуть? Ні, нехай... не треба думать...

— От як би застать, тихенько підійти й накрить... Чи вони в горниці, чи в кухні—обідать варить!... Ні, сьогодні неділя... А може вона пішла до церкви?... Ну-да, гм... Я думаю, що пішла до церкви... Гм... от не подумав! Той може тепер десь на роботі, когось уже облапошив, а я казюсь... Ще проґавлю цього діда. Чи не проґавив?... Ні, ще стоять; давав дев'яносто один... карбованців з сотню має. Ще чого доброго купить воли... А тут ще, чи найде того Остапа... Ну-да, мабуть до церкви, хм... так я й знав... Ну-да—неділя... хм...

Біля Андрія зупинилась купка людей. По середині, то прискакуючи до молодого парубка, то одскакуючи, шарпаючи за собою малесеньку конячинку, гарячився високий, гарний циган. Парубок, спершись на буланого, молодого, стрункого коника, спокійно навіть насмішувато всміхаючись, хитав тільки головою й иноді по-

ривався йти. Між ними в розхрістаній сорочці, без шапки, ледве дивлячись, заточувався якийсь п'яний «земляк».

— Бій, бій!! Не хочеш? не хочеш? Жаліть будеш!

Парубок всміхнувся їй, подивившись на конячку, іронічно спитав:

— Чи повезе ж вона хоч вітер?

— Ха! — стрибнув циган. — Диви! Вона справиться за трьох таких, як твій. Ти диви, о! і не вгнеться! — і стрибнувши, він вмить опинився на шкапинці, котра, не сподівавшись такого, перелякалась і ледве не впала.

— Ну й «лошадь»!

— Вогонь!

— Ти нею ладан вози!

— Міняйсь, Сидоре, діти кататимуться!

— Та що ви смієтесь, що ви смієтесь?! — не зважаючи на регіт, підбіг циган до купки.

— А давай на що, що віпередить хоч яку! Давай! Ага! боїтесь? Та по їй видно... Ті дівишся, що вона мала? Ха-ха-ха! Та це ж киргизка, сама чистокровна киргизка! Що ж бі то їй була за киргизка, як би вона не мала була?... Ну, береш п'ять додачі? Ні? Шість береш? А сім?... Ну, то йди к чорту! Но!!...

Циган швидко повернувся, шарпнув шкапинку, ступив ступнів із п'ять і, хутко повернувшись, підбіг до парубка, схопив за руку і, наче пускаючись на-одчай, крикнув:

— Ну, чорт його бери! На вісім, давай буланого. Хай моє пропада! Бій!

— Та я не хочу міняться! Вдсяте кажу!

— І вісім не хочеш? Дурний же ти! Будеш жаліть, схочеш вернуть, та пізно буде. Бери, пока дають! Говорю тобі, золото береш, а не коня!

— Ні.

— Ех! пропадять, так пропадять! Держі руку! держі руку!

— Та не хочу!

— Держі! Даю дев'ять! Бій!

— Бий, Данило, б-б-бий, — заговорив вмить «земляк», що доти мовчки хитався і слухав, ледзе поводячи очима.

— Та то, дядьку, не Данило.

— Ну, то... Іван...

— І не Іван.

— Ну, то... йди під три чорти! Не з тобою говорю! Свин-ня!... Ти, Гаврило, б-б-бий... або знаєш що? не б-б-бий...

— Не мішайте, дядьку! — одіпхнув його циган. Дядько замовк, похитнувся, хотів провести рукою по вусах і, мацнувши тільки по мокрих губах, хитнувся в другий бік і зупинив свій важкий, затуманений погляд на циганові.

— Держі руку! Держі! Дев'ять!...

— Ні.

— Ну, чорт же з тобою і з твоїм буланом! З дурнем діло мати!... Береш дев'ять?

— Ні.

— Но!

— Але одійшовши трохи, вмить повернувся, підійшов до парубка, взяв за руку, подививсь йому в вічі, всміхнувся і зітхнувши поліз у кишеню, промовляючи до купки:

— Прийдеться дати, нічого не вдієш... Бачу, десятку хоче.

— Та не виймайте, — сказав парубок, — я не поміняюсь... Комедія, їй-богу!

Але циган, наче не чуючи, виняв гаманця й почав лічити.

— Та не давайте, не візьму!

— Сорок п'ять... До парі мені буланий... шістьдесят...

— Та я ж вам говорю, що не поміняюсь. Ну, й...

— Дев'яносто п'ять... Оце вісім... Вісімдесят... десять... На, бери!—махнувши рукою, скінчив циган.

— Та я ж вам говорю, що не міняюсь... Но! Гайда, Микито!

Циган спершу мовчки трохи подивився парубкові вслід, потім вилаявся на всю губу.

Уся валка, сміючись, розбрелась на всі боки.

— Тьху, чорт!—схаменувся Андрій,—заслухався чортового цигана і мабуть прогавив діда... Ну-да... Ні, слава богу, стоїть... Що ж Гришка? Ні, і той вже лежить...

Гришка дійсно лежав вже біля гарби й іноді поглядав у той бік, де стояв Андрій.

— Ну, пора!—рішив Андрій і, обдивившись на себе, ліниво, наче гуляючи, став наближатися до купки селян, що стояли коло пари здорових, круторогих волів.

— Йй-богу, не можна, чоловіче добрий! От як перед господом милосердним, сам торік дав дев'яносто п'ять... Воли, говорю вам, такі, що...а-а! Тут же й робота, і сила, і подивиться є на що... Роги, гляньте, які... Христом-богом завіряю, що сам дав дев'яносто п'ять.

— Та воно та-а-ак—схилив голову набік і розвів руками пристаркуватий чоловічок з сивенькою, ріденькою борідкою,—коли-ж... дорого!

— Не дорого, земляк, йй-же-богу, не дорого!

— Драстуйте, мужички!—привітно всміхаючись, промовив, підходячи, Андрій. Де-котрі познімали картузи, де-котрі тільки потягнули за козирки й одказали разом:

— Доброго здоров'я.

— Торгуєтесь? Хе-хе-хе! Торгуйтеся, торгуйтеся... Волики хорошиї. Да, дійствительно, волики не плохиї... Да, да... Скільки просять?

— Не дорого, господин... дев'яносто п'ять!

— Ну-да, оно... собственно..., А дають?

— А даю дев'яносто два, — промовив чоловічок.

— Гм... Волики нічево сібе... Толькі, хе-хе-хе, знаєте, усякому своє. Той, значить, любить таке, а іной уже сякое... От, скажем, примером, за мене. Люблю волики, їй-богу, люблю!... Я сам помещик, маю землю... Да... А вот, как повідю волики, так прямо і бірють охота... Видел я тільки што волики. А-а-а, ть-ть! Прямо золото... І от же, преобразить сібе, не дорого, їй-богу, не дорого. Так будь деньгі, так і купив би. І немного: дев'яносто рублей... Толькі ж і волики. І ето волики хорошиї, но теї будуть как будто полепше... Толькі ж оп'ять скажу, хто што любить... От скажем, примером, етот мужичок. Он по видимості більше любить... не такиї, как ето воли. Так, мужичок?

— Та, знаєте, — усміхнувся «мужичок», — не так любиш, як треба.

— Е, ні! — добродушно підхопив Андрій, — не скажіть, не скажіть... То таки, значить, нада — што нада, то нада! — а то таки і... как би вам по простому із'яснить?... і охота, чи што. Охота, знаєте, большое дело.

— Ну-да, звісно, що охота...

— О! о! Хе-хе-хе! Я вже знаю! Ето і по науках звесно. Охота, пишеться в книге, пособница на работу. Хе-хе-хе!

— А вже ж, без охоти за роботу не берись, — згодився один з купи, зітхнувши.

— Ну, купуйте, купуйте, не буду мішати,—
наче схаменувшись, промовив Андрій і націлив-
ся йти. — Волики хороші, купуйте, дядьку...
А я піду поспотрю на теї волики... Люблю,
хе-хе-хе... Прощайте! Ходю сібе, знаєте, та
всьо разсмаотрю. Натомишся за неделю в еконо-
мії,—ну, і... хе-хе-хе... дозволиш сібе погулять
у воскресеніє. Досвіданіє!

— Щасливо... прощайте...— потягнули дядь-
ки за козирки і Андрій зараз же почув:

— Так берете дев'яносто два?

— Чоловіче добрий! Як би можна було, хіба
б я торгувався!

— Ну, то як хочете... Піду. Прощайте!

— Куди ж ти, Тарасе?

Тарас махнув рукою і, не поспішаючи,
став доганяти Андрія, який ліниво, потихеньку
пробірався між людьми. Порівнявшись з ним,
Тарас став мовчки йти рядом, похльоскуючи,
иноді батогом.

— О! і ви!—наче тільки що побачивши,
трохи згодом промовив Андрій,—не сторгу-
вались?

— Дорого; волики б і нічого, та...

— Волики... да... Тільки знаєте, я вам так
скажу: лучче купи то, што нравиться, чим то,
што не нравиться. От хоч би й я: маю воли; воли,
не скажу, щоб плохиї, но... не нравляться...
прямо не люблю! Я, знаєте, челаек простой, —
міне не нада там усяких панських вигадок, хоч
сам я і, можна сказать, не з простих. Ти міне
дай, щоб челаек бил хароший і... словом, харо-
ший... Міне все одно, чи ти мужик, чи пан...
аби в тібе душа біла, аби ти не обиділ ближ-
нього. Сказано «люби ближнього, как самого
сібе».

— По євангеллю, значить, живи... А далеко ті волики, що ви говорили?

— Да, да! Не обмани і не украдь!... А он-о-но і волики теї. А, волики, золото! От пройдем от тут між возами, оно вийдють ближче... А от єто і мої воли... Що... Гришка, напував воли?

— Напував, пане!—схопився Гришка і зняв картуза.

— Пили добре?

— Добре, пане.

— Підкинь же сінця... Ну, що, — повернувся Андрій до Тараса, — нічево волики? Толькі куди їм до тих. Ви подивіться на тих... Ви посмотріть. От отцеда лучче видно... Мордочки якії... Ах, ви ж мої!... Ех! знаєте, єслі б хто дал сїчас міне за мої восімдесят, доложил би десять і купил би! Накажи мене бог, купил би... Толькі што ж? не дадуть за мої восімдесят... А тут з дому не взял... Узьл на всякії покупки, та што ж? за п'ятнадцять рублей не купиш їх! Пойдем, посмотрите...

— Та чого ви думаете, що за ваші не дадуть вісімдесят? — розглядаючи воли, промовив Тарас.

— Ха-ха-ха! А, бодай вас! — наче розуміючи жарти, добродушно ударив Андрій по плечу дядька, але зараз же поважніш додав: — Хоча, положим, волики нічево сїбе... Толькі ж посмотріть на ті, куди ж єтим.

А ці волики були здорові, ситі, круторогі воли, з міцними, здоровими ногами, з дужими, широкими грудями; «золоті» ж воли були здоровенькі, звичайні волики. Тарас подивився на ті, на ці, пильно глянув на добродушну і навіть дурненьку посмішку Андрійову, постьогавав трохи замислено батогом по колесах і промовив:

— А все-таки, я думаю, що і за ваші можна дати вісімдесят... Подождіть, що ви смієтесь!

То воли хороші, вони таки й лучче цих—що правда, то правда! але ж і ціна за їх лучча! Що луччі вони, то луччі, що й говорить, але ж і ці нічого. Ось ви знаєте що? не смійтесь, а оддавайте мені ваші волики... Вам ті прийшлись до душі, а мені ці... Га?

— Та що ви?!

— А от же їй-богу!

— За мої даєте вісімдесят?!

— Даю.

— І зараз гроші?!

— І зараз гроші!... «Та й дурні ж ці панки, прости господи!»—мовив собі в думці Тарас.

— Значить, я можу зараз і ті волики купить? — радісно скрикнув Андрій.— Господи! Та ні, ви... шуткуєте.

— Ну, от!...

— Гришка, чуєш? Зараз купим ті волики. Ну, спасибі вам, спасибі велике, Тарас... Тарас... звиніть, не знаю, як по батюшке...

— Семенович.

— Тарас Семенович. Спасибі, їй-богу, виручили. На radoшах вип'ю прямо, хоч вже місяця два як не пив... Зараз же могорича вам, Тарас Семенович... Гришка, біжи в монопольку і таскай сюди півкварти... Підожди... гроші ж на... Купиш дві чвертки,—вже пошепки і з виду грізно додав Андрій,—і в одну виллеш з цього слоїка... Чуєш? Не бійсь, це—сонні каплі... На, Та бери так, щоб той не бачив. Та гляди, як будеш наливать нам, не налий мені з тої чвертки... Назнач її як-небудь; надірви бумажку що наліплена, чи що... Іди!!... Та не барись, Гришо! — це вже в голос говорив Андрій. — Купиш там і ковбаски і палянички... Підожди! Принесеш ето всьо туди на берег

за очеретом, ми будем під вербою... Знаєте, усьо таки кактось неприлічно під возом, чи знакомиї якії помешики, чи штось таке... А там нікада нікого не буваєть, не повідять і не так душно, — травичка, ставочок, вербичка, хе-хе-хе!

— Ну-да, під вербою, як той казав, і їсться смашніше.

А під вербою, що стояла на березі ставка далеко од водопою, за очеретом, справді було краще: травичка, очерет, ставочок, тінь і... ні душі навкруги. Незабаром підоспів і Гришка; налили, закусили і бесіда ще тепліше, ще ширіше полилась між недавніми приятелями. Налили знов, закусили, поговорили; налили по третій, четвертій, п'ятій...

— Ви вже той... звиніть, я трошки ляжу... Натомився, ходячи, та щось до сну клонить, — примощуючись, промовив після шостої Тарас і вже п'яненко осміхнувся.

— Нічого, нічого... Звісно, наморишся... От хоч би, приміром... От сюди лягайте головою, тут наче горбик... А я вже вам договорю таки за свого дядька. Ну то й пішов він до тої, виходить, барині, його родички. Входить до неї в кімнату, а там уже сидить той, що перепиняв дядька... От преобразіть собі, Тарасе Семеновичу, таку штуку: тут значить...

Тарас Семенович трохи розплющив очі, мугикнув щось, заплющив знов, ще раз тихо мугикнув і, схиливши голову на лікоть, спокійно й тихо заснув.

— Спить вже, — прошепотів Гришка, що весь час слідкував за ним. Андрій, розповідаючи все-таки якусь нісенітницю, вирвав очеретину, об-

лушив її й дуже хльоснув Тараса по пальцях. Той не зворухнувся.

— Ну, йди, стань там і дивись, — повернувся Андрій до Гришки, — як буде хто йти, кашлянеш.

Гришка, весело осміхнувшись і поглядаючи назад, пішов і став на поворотці.

— Що за чорт! нема! — хапаючись і поглядаючи на Гришку, шепотів Андрій, — і за пазухою нема... Невже брехав... Уб'ю гада! Ну, повертайсь... Щось в цій кишені... зав'язано...

Розірвавши очкур, Андрій налапав щось тверде, схопив з трави ножика і одрізав всю кишеню. З розгорнутої кишені глянули старі бумажки, п'ятирубльовки, десятки і прості срібні карбованці.

— А що, багато? — підбіг Гришка.

— Єсть. Ти ж позакидай ці пляшки, або я й сам це зроблю... Закинь і ковбасу, а то собаки набіжать і ще розбудять... Ну, гайда! Увечері приходить до Естерки — там п'яторку получиш... А тепер підсиди трохи, не йди за мною.

— Андрій Панасович!... — несміливо й ніяково посміхаючись, промовив Гришка, йдучи, за Андрієм, — як би зараз... Сьогодні ж неділя...

— Н-ну!! — грізно крикнув Андрій і зупинив сіренькі, гострі свої очі на Гришці, — сказав увечері... Чого ж ще!

Гришка здвигнув плечима, зігнувся, підждав трохи, подивився на Тараса, усміхнувся й тихо пішов за Андрієм...

А через годину, отовплений великою валкою людей, розхрістаний, блідий, з синіми губами, Тарас з диким одчаєм і сльозами в очах розказував усе урядникові, який поважно й суворо слухав його.

— Це Голуб! Це ніхто, як Андрій! Гайда всі до його! — заревли де-котрі з купи. — Ходім до його, однієм! Це ж розбій!

І вся валка, з поважним урядником і зігнутих, блідим Тарасом попереду, гучно посунула по головній вулиці.

III.

— Куди, Ілька?... Драстуй! Іш! надів нового піджака та й не пізнає вже...

Ілько повернувся, — коло тину, трохи перехилившись на вулицю, стояла Мотря й, граючи очима, ласкаво всміхалася.

— Не бачив, — підходячи до неї, усміхнувся й Ілько. — Драстуй.

— А може ще й досі сердишся?

— За що?

— А за те, що... тоді...

— Ну, от! — знов усміхнувся Ілько, нахиливши голову й розглядаючи чобіт, — хіба ж це первина?

— Ну? а справді не сердишся? Га? — заглядаючи в вічі й якомсь тепло-ласкаво дивлячись на його, спитала Мотря.

— Та й чудна! — підняв голову Ілько, — говорю ні, то й ні... Чого це ти так убралась: кохточка, нова спідниця... ху, ти!

— А тебе ждала, ха-ха-ха! Ні, їй-богу, думала тебе побачить... Та чого стоїш там, перелазь, — та гайда в садок.

— Ні, треба йти на ярмарок. Андрій дожидає.

— Хіба й ти з ним на «роботу»?

— А то ж!

— І підеш таки?

— Та піду ж.

— А, може, не підеш... Га? А я б тобі щось сказала, розказа-а-ала. Га?

— Ні, ні... Андрій сердиться буде. Пропаде «робота». Мені, положим, вона не до душі, але... обіщав. Прощай!

— Та подожди! — схопила його за рукав Мотря.— Сам каже, що не до душі і йде... Андрій собі знайде, а ти посидь зо мною. Батька нема, на биржі. А Андрій знайде...

— Та хто його зна... — почухався Ілько.

— Та перелазь, перелазь! А я щось розкажу хороше-хоро-оше. Ти, їй-богу, Ільку, чудний: самому не до душі, а йдеш. Тебе раз-у-раз уговорить можна, не можеш ти по своєму зробити, А Андрій то—чорт! А я б щось розказала... Перелазь! Я, їй-богу, скучила за тобою... А цікаве б розказала... От побачиш!

Ілько подивився на Мотрю; дивно хороша вона була, хороша, як радість, як молоде, тепле чуття, хороша, як мрія бажана. Глянув Ілько у великі очі, зустрівся з глибоким поглядом, який обіцяв щось, про щось говорив, чогось прохав,— зітхнув, почухався, ще раз глянув на ласкаву її усмішку і... поставив ногу на тин.

— А справді ж щось скажеш цікаве? — спиняючись, спитав він.

— Їй-богу, їй-богу, розкажу!... От таки ж піде за мною! — додала вона в думці.

— Ну, як так... — не договорив Ілько і став перелазить через тин з таким видом, наче б хотів сказати: «От же лізу через те тільки, що треба послухать щось цікаве, а інакше ні за що в світі не поліз би!»

Він переліз, стрибнув і, щоб не впасти, ухпився за Мотрю й, обнявши її, пригорнув до себе.

— Гайда на призьбу! — притуляючись до його й одхиляючи віти вишень, промовила вона й тихо пішла вперед.

— Ну, що ж там цікаве?

— А тобі дуже хочеться знать?

— Як... як оце зараз поцілувать тебе!

— Ну? скажи який! Ха-ха-ха!

— Та говори!

— Ну, слухай, — не повертаючись до його й нахилиючись од вітей, тихо вимовила вона, — виходю заміж за... Андрія.

— Та ну? — спинившись, скрикнув Ілько, — брешеш!

— Їй-богу, правда! — повернулась Мотря й пильно глянула на Ілька, що ніби аж зблід трохи.

— І таки не брешеш? — криво всміхнувся він.

— В четвер і рушники подам.

— Он як... — тихо промовив він і мовчки пішов до призьби.

— Правда цікаве? — сміючись, спитала Мотря, сідаючи біля його.

Ілько нічого не одказав і мовчки, замислено став дивитись кудись через тин. На серці щось страшенно боліло й нудно-нудно стало.

— Так он як! — дивлячись на неї, знов криво усміхнувся він і знов одвернувся.

— А так... — теж криво всміхаючись, прошепотіла Мотря й зупинила свій погляд на йому. «Так он що?... Заміж за Андрія! — крутилось з тяжким щемлінням у Ілька. — Це, значить, прощайся вже з нею, прощайся з тими тихими, любими вечорами, з тими милими розмовами, прощайся з рідною, єдиною людиною, з цим струнким, гнучким станом, палкими губами, глибокими очима, з цими гарними дорогами, чудовими очима»... Ці думи не мислив він,

Не висловлював, не складав їх,—метнулись вони в його з цим щемлінням, з цим якимсь чудно-тяжким чуттям. Він знов глянув на неї, придивився й почув, які стали далекі й дорогі, любі, хороші ці такі знайомі йому брови, губи палкії, очі чудові.

А Мотря все дивилась на його і тѣж прислухалась: щось давило-щеміло на серці. І хотілось їй, дуже хотілось, обнять його, пригорнутись, замерти коло дужої руки його, заглянути в вічі й дивиться-дивиться на чудову красу його, на чорнії брови, в карії очі. І почувала вона, як боляче холонуло у неї в грудях з самої думки, що не прийдеться їй більш цілувать його, цілувать найлюбіше місце, що одтінялось чорним вусом; не прийдеться більш дратувать-розпалять палким поцілунком і любити, як зачервоніється злегка лице його, як краса його ще виразніш, ще дужче стане перед нею й захвилює, захопить і її...

— А ти не виходь заміж,—тихо промовив Ілько, колупаючи паличкою стежку, що йшла по-над призьбою. Мотря одвела свій погляд, зітхнула й, хоча чула його слова, але, не встигши визволитись від впливу своїх думок, перепитала:

— Що ти сказав?

— Я кажу, щоб ти не виходила зовсім заміж.

— Не виходить зовсім? — сумно усміхнулась вона. — Не можу, Ільку, їй-богу, не можу. Дитина росте, треба батька... Та й самій... Ну, хіба ж це добре, що я бігаю до тебе, що він мене б'є раз-у-раз... Ні, рішила, так і буде. А тобі ж хіба що?

— Та так.. — нахилився знов Ілько — якось...

Чорт його зна... думаю про це... і яюсь, знаєш, скучно... Буде скучно без тебе.

— Та й мені, ось дивлюсь на тебе, теж яюсь скучно...

Замовкли знов. Тихо було в садку. Сонце ледве пробивалось крізь листя і грало на коліні в Ілька; цвірінькали й бились горобці на вишнях, та за тином по вулиці йшли люди до церкви.

— А за мене пішла б?—ніяково всміхаючись і старанно перепиняючи червоненькій козявці дорогу, тихо спитав Ілько.

— За тебе?—наче сподіваючись цього питання й дивлячись на козявку, що зашамоталась і полізла вліво, перепитала Мотря.— За тебе? А Андрій же як?

— А Андрієві можна дати од кошів.

— Та буде так, як учора?

— Ну!—підняв голову Ілько і махнув паличкою. Козявка покрутила вусиками, повернула вбік, перелізла стежку і сховалася в траві.

— Ну, що ж «ну»!—усміхнулась Мотря, переводячи очі з козявки на Ілька.

— А то «ну», що тепер не дам бити тебе... Вчора то він мав право, а тепер би... вже... Та побачила б!

— Ех, Ільку, Ільку, — захитала головою Мотря, — бачила я вже вчора... Підожди, не перебивай. Я вчора умисне прибігла до тебе, хотілось ще раз спробувати тебе... і що ж побачила? Ти не зміг піти проти Андрія.

— Та то ж, кажу, вчора, а тепер хай би посу- нувся!

— Ех, не задавайся, Ільку! побачиш Андрія і присядеш знов. Ти, знаєш, такий: ти тільки не сердься; я цілу ніч думала про це й рішила сказати усю правду. Як би не побачила оце тебе,

побігла б до тебе... Ти, бач, такий: як зо мною говориш, ти мене слухаєш, з ким другим—того слухаєш. Як то кажуть: «куди вітер віє, туди я хилюся»... Ти ж не сердься!... Ось тепер Андрієві обіщав допомогти, а зо мною сидиш, бо я уговорила. Так і тоді буде, як вийду за тебе: поки будеш зо мною, будеш мій, а вийшов з дому—і вже чийсь. А Андрій вже не те. Андрій—той ще сам, кого хочеш, подужає... Та й то взять: ну, от ти сидиш передо мною, я люблю з тебе і як «оченаш» знаю тебе. А Андрія то вже й сам чорт не визнає, —сьогодня він такий, завтра такий, тоді он-який... Проти його я прямо не можу йти. Ну, вийшла б я за тебе, пожила б і заскучала. А Андрій—той і розкаже, і поб'є, і насмішить і налякає, і розсердить.

Ілько мовчав і писав паличкою по запорошеному чоботі.

— Ти й добріший за Андрія. Ти от чи «заробиш» де, чи як там, роздаси, прогуляєш... Хіба ти матимеш коли що? Ні. Ну, я вийду за тебе, чи ти ж кинеш гулять, будеш годувать мене? Хіба ж ти зможеш? Правда ж, ні?

Ілько тільки колупнув паличкою.

— От, бач, мовчиш. А Андрій той і тепер гроші має, за тим я не пропаду. Та й Івасько... Хіба ти його любитимеш так, як Андрій, —не твій син?...

Ілько мовчав. Замовкла й Мотря, тільки горобці наче ще голосніше цвірінькали міжлистям.

— Коли ж, як подумаю, —тихо знов почала Мотря, —що прийдеться не бачиться з тобою, сумно стає. Привикла до тебе, чи що? Три роки... Та й до Андрія привикла... Це вже, значить, годі, —не прийду я вже до тебе, не буду любити з тебе...

Ілько підняв голову, хотів щось сказати і... знов похилився.

— Страшно жалько...— наче думала вголос Мотря.— Подумаю: кинуть Андрія,—я вже думала багато вчора,—так якось зовсім і жити не хочеться... І тебе жалько... Як би можна за двох вийти!—засміялась вона і зараз же сумно замислилась.

— А ти ще подумай,—проговорив тихо Ілько і тихо глянув на неї.

— Я сама так думаю.

— А коли скажеш?

— Коли?... коли?... їй-богу, не знаю. Андріївці обіщались в четвер... скажу тобі в середу... Добре? Ти ж не сердишся на мене? Га?—ласкаво заглянула вона в вічі й прихилилась до його.

— Чого ж сердиться?—усміхнувся Ілько й тихо обняв її, притуливши щільно-щільно, до болю, до себе.

— Не тули так...—прошепотіла Мотря, зчервонівши трохи.

— Чого?—нахилився він до неї,—може ж, більше не прийдеться... Здається, задавив би тебе!...

Мотря зітхнула, одкинула голову, подумала і, палко обнявши, стала цілувати в губи, в очі, щоку, найлюбіше місце над чорним, м'яким вусом.

— Не підеш за Андрія?—не підеш?—шепотів Ілько.

— Не знаю, не знаю! Я не знаю, за кого я піду. Обніми, обніми мене!... Прощай, мій хороший, мій гарний... Обніми...

Гучно було в пивній у Мошка, як увійшов туди Ілько. Долі валялись лушпайки з огірків, кісточки з риби, стояли калюжі пива; круг столів сиділи п'яні, спітнілі, червоні лиця; смерділо потом, чобітьми, махоркою.

— А! Ілько!—почулось з-за одного столу, зайнятого якимись парубками в піджаках і червоних сорочках.—Іди до нас!

Ілько обдививсь навкруги й сів коло якогось дядька, що вже був п'яний і щось співав разом з другим дядьком; той сидів проти його і що - хвилини перепиняв пісню гикавкою. Між ними сиділа якась жінка, твереза, гарно одягнена й сумно, безнадійно поглядала на дядьків.

— Мошку!—гукнув Ілько.

Від стойки одскочив жвавий, маленький жидок і, шльопаючи калошами, підбіг до столу.

— Пару пива!

— І більше нічево?

— Нічого...

Через хвилину холодне пиво стояло перед Ільком. Випивши жадібно під-ряд три склянки, Ілько утерся, сумно схилив голову на руку й задумався.

«За-аблісте-е-ела зорька-а-а-а»... — почув він коло себе й повернув голову до дядька.

— Семене! та побійся ж бога! — благаючи, заговорила жінка, — поїдем додому... Коні ж морені стоять... Куме! хоч ви вже згляньтеся!...

Кум тільки гикнув, замовк і безсило схилив голову на стіл.

— Жінко! — миролюбно заговорив Семен, ловлячи руками пляшку,—і ти... і... я... Випий!...

— Та бог з тобою! Не хочу... Поїдем... коні ж морені.

— Коні? І ко-о-ні постоять... «За-а-блісте-е-е-ла зо-о-рь-ка-а-а»»...

— За-а-... — гикнув кум і підняв голову.

— Ну, що ти в світі божому будеш робити?— трохи не плачучи, здвигнула плечима жінка.

Ілько одвернувся й налив у склянку пива.

— Господин! — торкнув його Семен, — как... З неделью вас!

— І вас,—знехотя всміхаючись, відповів Ілько.

— Спасибі, спасибі... От спасибі, так спасибі!... Куме, дай пляшку, вип'ю... ось з господином.

Кум мацнув рукою по пляшці, ледве не звалив її та так і застиг.

— Семене! — благала жінка, підхоплюючи пляшку.

— Дай сюди пиво!—безсило простягнув руку Семен.

— Поїдем додому.

— Дай сюди пиво...

— От наказаніє господне!—зітхнула жінка й подала пиво. Семен взяв, поважно налив в склянки, підніс, розхлюпуючи, одну Ількові, другу взяв сам і промовив:

— Доброго здоров'я...

Ілько випив. Семен поставив свою склянку, взяв Ілька за руку, довго дивився йому в вічі, обняв, поцілував і зараз же випив своє пиво.

— Бо... люблю! — повернувся він до жінки, — і не мішайсь... Уторгував, продав воли й буду гулять... Так, господин?

— Так, так! — усміхнувся Ілько. — А за багато продали?

— За сто та ще й двадцять!... О!... — вийняв

він червону хустку, помахав якимсь вузлом на ній і став пильно запихать знов у кишеню з того боку, де сидів Ілько. Ілько придивився, одвернувся і почав покволом пить пиво. Через десять хвилин вони були вже щирими приятелями, обнімались, випивали, цілувались і сміялись з благання жінки.

— Мошку, пива!—гукнув Ілько.

— Мошку!... жиде!... пива! — стукнув кулаком Семен і поліз в кишеню за хусткою.

— Та не треба, не треба! — затурбовався Ілько,—я сам заплачу, я сам... Нехай... нехай...

— Ні!... Ого!... Семен Торба не може пива купити... Фю-фю! Ого! Де ж це гроші?... Ого! Я не можу... Де ж це?...

— Та ти ж у ту кишеню поклав промовила жінка. Семен став шукать і в другій кишені, але й там не було нічого.

— Чи не випали? — поблідши, встала жінка й почала дивиться під стіл, під лави. Встав і Семен, мацаючи по кишенях, встав і Ілько, зазираючи теж і під стіл, і під лаву; сидів тільки кум, навіть крізь сон погикуючи.

— Нема! Ой, господи! — скрикнула жінка.

Де-хто повернувся, коло сусід замовкло, підбіг Мошко.

— Та я ж у цю кишеню поклав, — розумніше трохи промовив Семен і глянув на Ілька, який пильно заглядав під стіл, піднімав пляшки на столі й озирався навкруги.

— Це ж оцей витягнув у його! — обмацавши, обшукавши всього Семена, крикнула жінка й показала на Ілька. Ілько блиснув очима, встав і взяв з столу картуз.

— Ні, господин, підждіть трохи, — схопив його за руку Семен, — я той...

— Іди під три чорти, мурло! Не бачив я твоїх грошей.

В пивній стихло і коло Семена поставало вже де-кільки дядьків.

— Люде добрі! — скрикнула жінка, — ви ж бачили, що вони пили вдвох. Там же всі гроші...

— Ви, Ілько, послушайте, — затурбувався Мошко, — може, ежелі ви взяли... Міне какое дело, нехай міне за пиво... Я в паліція...

— Та якого вам чорта! — повертаючись іти крикнув Ілько. — Не бачив я ніяких грошей! У його їх і не було.

— Брешеш, собачий сину, брешеш! Були! Ти сам бачив їх, цей йолоп тобі ж і показував! — закричала жінка.

— Оддай гроші! — тихо, але виразно промовив Семен.

Ілько здвигнув плечима, всміхнувся, глянув на дядьків, що мовчки й суворо дивились на це і повернувся.

— Нет, позвольте, — викрикнув Мошко й ухвативсь за Ілька, — так нідзя... Дай міне за пиво.. Хае, бігай за паліцейським!

— Оддай гроші! — зробивши кілька ступнів до Ілька, процідив Семен і зціпив зуби.

— А вже ж оддай... Що ж це!... — почулось між дядьками. Ілько сіпнув руку, крутнув Мошком й ступив до дверей.

— Оддай гроші! — заревів Семен і кинувся на Ілька з піднятим кулаком. Ілько повернувся, одхилився, як дикий звір наскочив на Семена й повалив його на стіл, з страшною силою опускаючи кулаки на голову, живіт, груди. Жінка крикнула й кинулась до них, але зараз же одлетіла і впала під стіл, обливаючись, кров'ю; посунулись, було де-хто з гурту, але теж де-які полетіли на

лави, а де-які самі поховались од страху, глянувши тільки на червоного, страшного, з піною на губах Ілька.

— Повбиваю!! — хрипло крикнув він, блискаючи очима й хапаючи рукою з стола пляшку. Але не встиг він і вимовить, як захитався, махнув рукою й гепнув до-долу лицем.

— Тепер бийте його!! — крикнув Мошко, вискакуючи із-за Ілька й держучи його за ноги. З криком кинулись усі на Ілька, насіли і... піднялись разом з ним.

— Держіте, держіте! я одберу у його деньги!... вот, вот оні! — вискакуючи з гурту, крикнув Мошко і помахав червоною хусткою. Жінка з обмазаним кров'ю лицем і синій, побитий Семен зараз же кинулись до його. Ілько скажено заревів, крутнувся, когось укусив, когось пацнув, рванувся й, тягнучи за собою всю валку, вискочив на вулицю.

V.

Сумно в Сонгороді в-осени. Низьке темно-сіре небо; не то ранок, не то вечір цілий день; пронизуватий, холодний вітер; купи пожовклого, мокрого листя, і дощик, дощик і дощик. Плачуть під ним вікна, плачуть стріхи, плачуть дерева, тини, коні, плаче навіть картуз звощика, що, закутавшись, схилився на передку. На вулицях ні душі, тільки де-не-де перебіжить через дорогу яка-небудь баба, піднявши спідницю на голову, просуне важким ходом жидівська балагура та звощик розіб'є блискучу, стальову грязюку рівненькою стежкою. Сумно. А ще сумніше в темний, довгий, холодний вечір. Вітер, наче

сказиться,—то стогне, то плаче, то регіт підніме, то стиха, поволі застука по віконницях запертих, то знов заскиглить, завие, заплаче й сипне, й сипне дрібненьким дощем. Пусто страшенно, безлюдно, тільки тополі неначе з докором хитають чорними вершечками, мов дивуючись, як таки можна вилазить на вулицю в таку неgodу.

Ледве блищить лямпочка в камері «слідствених» Сонгородського «арестного помещенія» Тхне потом, парашею, махоркою й кислою капустою. Посхилявшись над койкою, прислухаючись іноді до дверей, розмовляючи пошепки, грають в карти рештанти. Чути: «кряля зверху!», «сімка хвалить», «запиши хвальону», «вино-козирь»; іноді пошепки, але виразно прокочується лайка.

По темних кутках сплять.

Щось тихо застукало з вулиці в вікно. Андрій встав, положив карти, прошепотів «без мене грайте» і підійшов до вікна. Якась темна жіноча постать, освічена світлом одного з двох на ціле місто лихтарів (другий біля поліції), стояла, нахиливши голову.

— Ти, Мотре? — одчиняючи злегка вікно, прошепотів Андрій.

Постать підняла голову, трохи розмотала товсту хустку і на Андрія глянули великі, глибокі Мотрині очі.

— Я. На...

Андрій простягнув руку крізь ґратки і взяв невеличкий клуночок.

— Там десяток пиріжків і курка,—додала Мотря.

— Добре... чого вчора не прийшла?

— Ти сердишся?

— Я питаю, чого вчора не прийшла, — сухо прошепотів Андрій.

— Не можна було.

— Не бреші!

— Ну от «не бреші»! Батька не було до півночі, дитина сама, а я оце побігла б до тебе.

— Де ж батько був?

— На «роботі».

— Де?

— Розбили лавку старого Хаїма. Знаєш?

— Знаю. Багато?

— Рублів на п'ятдесят, казали. Ілько насилу вніс лантух.

— А! он-що! Хм... — злісно всміхнувся Андрій. — Там були Ілля Іванович! Ну, тепер я знаю...

Мотря мовчки нахилила голову.

— Може, не пускали Ілля Іванович? Вони ж теж на лінії солом'яного жениха. Чи в проходку з ними ходили? Га?... Чого ж мовчиш, суко? — грізно прошепотів Андрій, — похвались же!

Мотря мовчала.

— Говори ж! Може, вже рушники подавала?

— Ну от-ще! — підняла голову Мотря і знов нахилилась.

— Гляди, гадино! — зціпив зуби Андрій, — обдурила, обіщалась сказати правду, тягнеш і досі... гляди, тільки подумаєш вийти за Ілька, уб'ю. Чуєш? уб'ю першої ж ночі! Я ніколи на вітер не говорю. Не дури!...

Вітер, що затих на хвилину, мов прислухавшись, засвистів, загудів, засипав густим дощем і трохи не попхнув Мотрі.

— Не змерзла? — помовчавши, буркнув Андрій.

— Ні.

— Що? Та підними голову, чого нахилилась?

— Не змерзла, — промовила Мотря й несміло подивилась йому в вічі. Замовкли. Чуть було ляпання заялзених карт і дріботіння дощу по вікні. Мотря куталась.

— Не бачила Никодима?

— Бачила.

— Що, не говорив нічого?

— Про тебе?

— Ну-да.

— Лається... На що ти його так?... Бідую страшно.

— А так, паршивому, і треба, хай не задається! Думає, як надзиратель, той цяця велика! — з злістю прошепотів Андрій.

— Він каже, що зовсім і не хотів тебе лаять.

— Бреше гад! Ти знаєш, як все це було?

— Та говорив він щось... Розкажи ти... Знаю, що через тебе...

— Ото нехай не задається і знає, кого зачіпає!

— Як же це вийшло?

— Так він каже, що й не лаяв?

— І не думав, каже.

— Гм... Іш, мурло прокляте!

— А лаяв?

— Та того мало, а ще захотів штовхаться. Я, бач, не дав йому раз горілки, що ти мені передала. Так образились... І ото раз причепився до мене, щоб у катору йшов. «Ще рано, кажу, не підуй!» «Ну, не розказувать!» Я й вилаяв його... Він зо всієї сили трах у груди мене... Хотів я його задушить там же, та здержався, тільки сказав: «Гляди, Никодиме, це дурно не минеться тобі. Знай, кого бить!» — «Плювать, каже, я на тебе хотів і хочу. Страшний вовк у лісі, а в тенетах — тьху!» Ну добре, нехай так, —

побачимо. Пройшло, мабуть, з тиждень. Я з ним наче помирився, випивав по-приятельськи, одним словом... ну, помирились, наче того й не було. А ото в той понеділок кажу йому: «Попроси смотрителя, щоб пустив мене з тобою в цилюрню, — мене тут пускають, — поставлю, кажу, півкварти.» Попросив він: пішли. Прийшли до Васьки—знаєш? Я тому зараз морг! Той туди, сюди, і поки мене постригли, Никодим уже був п'яний, як свиня... Тільки й розуму, що дивиться. Кинув я його, прийшов до смотрителя та й кажу: «Так і так, ваше благородіє, надзиратель Никодим, водив у цилюрню, напився п'яний і не спольняєт своєї служби. Я мог би утікти»... Той, звісно, перелякався, дякує мені та зараз за Никодимом—і прогнав... Не задавайся і знай, з ким діло маєш!

— І ти не втік? — похопилась Мотря, — ото! чого ж ти?

— Тікати не треба.

— Як?

— А так: як би я втік, його не вигнали б з служби, бо він сказав би, що я чи побіг, чи якнебудь... А так—я сам прийшов без його, тут уже оправдання нема... Нехай тепер без заробітку поскаче...

— Діти ж маленькі у його... жінка...

— А друге те, що нема для чого й тікати; все одно оправдають. Це, що я не втік, буде ще одним доказом, що я не винен. Аби то я виманив гроші у того мужика, аби я, значить, був винен, дак хіба б я не втік, коли такий случай підійшов? Га?

— Ну-да, але ж...

— «Але ж!» — перебив Андрій. — У суді, аби щось представив такого, як це, то й оправдають.

— А як засудять?

— Плювать я на їх хочу! Хто докаже, що то я був? Мало, що такий і такий! Ти прямо докажи, що бачив, як я був з ним і гроші брав. А може, хто схожий зо мною?... А ще ж ти будеш говорити, що я у тебе був тоді та й герехт.

— А як Ілько покаже, що тебе не було... Він тепер ненавидить тебе, то може...

— Хм... як зоробився женихом, так і ненавидить став, — саркастично всміхнувся Андрій. — Ну, так я ж його не боюсь.

— Як? А як він скаже, що він був у мене весь час і не бачив тебе... А його у мене бачила Хведора, — нахиливши голову, тихше додала Мотря.

— Хм... милувались... І все-таки плювати! Аби ти показала. А хіба я повинен перед ним сидіть? Скажеш, що п'яний спав цілий день у повітці. От і все... Та його й питають не будуть, а сам напроситься — побоїться мене... Він тоді саме, як мое діло буде розбіратися, буде тут. Перекажеш йому, що через тиждень він уже буде тут. Той подав на його... буде одвічат за «буйство і покушеніє на грабіж». Смотритель казав...

— Через тиждень? — перепитала Мотря.

— А що, тобі жаль? Так чого ж — прошю ж тебе — украдь хоч у цієї Хведори курку, піймайся нарочито, полайся — і посадять... І не будеш розлучаться з ним... А то ж жаль!...

Мотря промовчала.

— ... Та що похилилась?... Говори ж щось, якого ж чорта прийшла!

— Скучила! — піднявши голову, привітно дивлячись на його, прошепотіла Мотря.

— І за Ільком скучиш?

Мотря почала кутаться.

— А ще довго до суда тобі?

— Та ти зуби не заговорюй, — мимо волі всміхнувся Андрій, — а говори те що питають.

— Та я не чула зовсім, що ти говорив.

— Ех! не чула...

— Холодно, Андрію, вся змокла... Я вже піду...

— Убірайся к чорту, чого ж стоїш!

— Ну, то я зостанусь, — ти сердишся...

— Іди, йди...

— Ні, ти сердишся... Скажи, що не сердишся...

— Та йди, простудишся. Прощай.

— Прощай. А завтра прийти?

— Як хочеш, — зачиняючи вікно, сухо відповів Андрій і, наче зачепившись, возивсь коло зачіпки.

— Я прийду.

— Приходь, — байдуже муркнув він і зачіпнув вікно. Мотря ще трохи постояла, подивилась на вікно, зітхнула і, щільніше закутавшись, тихо пішла в темний, глухий переулок.

І дійсно, через тиждень Ілько вже сидів у камері «срочних» між штундарями, посадовленими за збірки, дрібними злодіями і «буянами». Зараз же він звелів всім поділитись грішми, побив одного, що хотів з ним змагаться, посидів три дні в карцері, але вернувшись, повитягав у ночі гаманці у багатих, поділив рівно на всіх і напоїв усю камеру квартою «монопольки», яку невідомо де роздобув. Дозорці, та і сам смотритель навіть наче нічого не бачили, не бажаючи через який час мати собі страшного ворога на волі.

А ще через тиждень вводили в ворота Мотрю, закутану, з дитиною на руках, трохи бліду, але через це ще кращу. В той саме час Ан-

дрій сидів на призьбі. Побачивши її, він спершу зблід, потім почервонів, знов зблід, і, не міняючи пози, з ненавистю буркнув, як вона порівнялася з ним, весело посміхаючись до його:

— У! паскудо!... мовчала! Прибігла таки за Ільком!!

— Ба за тобою! — радісно дивлячись на його й, наче чекаючи цього питання, жваво відповіла Мотря. Але Андрій вилаявся, зціпив зуби, одвернувшись, пішов у камеру й п'ять днів не показувався. А як і виходив на хвилину — до Мотрі не заговорював; коли вона, винувато благаючи його, зачіпала, він тільки лаявся зневажливо й наче не добачав її. Мотря зблідла, схудла, благала його через сторожів, простоювала цілими вечорами під вікном його камери, а з Ільком і не говорила, навіть раз вирвалась і плюнула, як той хотів обняти її. Андрій змилювався — і звеселіла Мотря: заспівала, засміялась, обцілювала Іваська і на другий день вже жартувала і сміялась до Ілька. Знов змінився Андрій, але вже не ховався у камері, не тікав од розмов з Мотрею, тільки говорив з нею так холодно, так якимось по-чужому, дививсь на неї так чудно, що Мотрі з ним було й важко, й ніяково, а на самоті якимось пусто, нудно і сумно, до смерти сумно. Знов почались благання, знов Ілько остогид; знов осміхнувся «по рідному» Андрій — й знов звеселіла Мотря, тільки вже при Андрієві розмовляла з Ільком без сміху, без жартів, — без Андрія ж пильнувала, щоб все знали тільки вона та Ілько. Ілько ж, хоча і всміхавсь до Андрія і сам заговорював до його — при Мотрі махав кулаками... і щиро задавався.

Видався теплий, ясний день, один з тих днів, коли літо наче виривається з мокрих, холод-

них обіймів осені, спішить попрощатися з людьми, всміхнуться тепло-ласкаво в-останнє й покориться долі. Сонце гріло-пекло, грало в калюжах, що займали трохи не пів двора, жваво цвірінькали горобці, тріпались кури, лазила по дворі свиня з поросятами, тільки оголені дерева якось сумно виставляли з саду голі свої віти та тужливо хитали вершечками. З камер повисипали рештанти, порозсідались біля дверей, повиносили койки з тоненькими сінниками, порозвішували мокрі спідниці, сорочки, онучі, де-хто стиха заводив пісні, де-хто борюкався, а де-хто прямо сидів, грівся і смаковито хмурился на сонце. Навіть Степан, старший дозорець, — «соціаліст», як звав товариш його Гаврило за те, що той не постив у петрівку, їв у неділю до дзвону, не хотів читать а-ні букви з біблії і не любив багато балакать,—навіть Степан виліз з темної сторожки, сів на коридорі, надів окуляри і став читать «Путешествіє по реке Оранжевой і єя притокам», що вже років зо три, як він його почав читать. Біля тину, проти сонця, на койці сидів старий Дем'ян, ватажок штундарів, з симпатичним лицем і добрими очима дідошок. Поруч сиділи «брати» його, цеб-то одної з ним віри дядьки,—один рудий, бородатий, огрядний; другий носатий, чорний і худий. Проти їх на другій койці, сидів Гаврило, «челак з понятієм»—високий, худий і тонкий, схожий, як сам про себе не без гордощів казав, на святого Антонія чудотворця печерського. Гаврило не пропускав ні одної церковної служби, харчувався самою цибулею й житнім хлібом і в розмові закидав «по вченому». Біля Гаврила, примостившись на цеглинах, писав на койці листа худенький чоловік, старанно виводячи букви, поводячи

за рукою кінчиком висунутого язика і через кожні три хвилини повертаючись до Гаврила за порадою. Далі, ступнів на три, на голоблях тачки сиділа Мотря, а на самій тачці, пацаючи ногами і вставляючи иноді й своє до балачки, прибраний і веселий Ілько.

Зайшла релігійна суперечка. Дем'ян говорив спокійно, навіть весело. Гаврило іронично всміхався, худий де-коли додавав свого гострого і «з перцем» слова; рудий, добродушно розтягнувши рота в усмішку, однаково пильно слухав і Дем'яна й Гаврила і однаково, як видно було, не розумів ні того, ні другого, але самий процес суперечки, очевидячки, йому страшенно подобався. Серед двору, махаючи шапкою, по-свистуючи, ганяв смотрительських голубів Андрій, похмуро часами поглядаючи на Ілька й Мотрю.

— Ха-ха-ха! — зареготався Гаврило, одкинувшись назад. — Так по вашому виходить, що церкви не нада? Їсто — факт!... Ха-ха-ха! Ну, а де ж, примером сказать, должны находится усякії богослужебніи вещи, ну сказать, чи чаші усякії, чи... ну хоча б і чаша? Де по вашому?

— Будлі де, — усміхнувся Дем'ян, — можна і в скриню покласти.

— Їсто, значить, там, де штани, сорочки. Ха-ха-ха! Там і воші, і блохи...

— Воші теж од бога.

— Ну!...

— Хоча чаші перед службою миються перед всіма, так, щоб всі бачили. А що роблять ваші попи, ви не знаєте. От що!

— Хто ж то миє? Піп ваш?

— У нас попів нема, а миє той, хто у той раз службу служить.

— Ну, так! Підождіть, — ухопився Гаврило, — ви говорите, що «той, хто службу служить». А він же має право?

— Має.

— Хто ж йому його дав?

— Ми.

— Єто факт! А ви ж маєте право давать право?

— Таке ж саме, як ваш архиерей або синод.

— Ха-ха-ха! Іван, Степан, Денис—синод! Ха-ха-ха! Славная препорція!...

— От, Гаврило Петрович, — перебив чоловічок, протягуючи листа, — чи так? Бо той...

Гаврило поважно взяв і став читать:

— «Пісмо пущено Мною Марком Гавриловичом к жіні Своїй Параски Михайловні прошу тебе». Ну, єто я вже читав... «що Марко будь тобі Масло»... єто вже... Ага, отцеда! «Я Марко Гаврилович Прощу вашой милости ви виказуете що я вам масло приніс а я нікакого масла ни виділ і ни знаю і ни бачив і ни чув А ви як находите на сібе притенцію то дасте 5 рублей і будете одвчатъ сильно строго як ни бачили острога то побачите»...

— А я так говорю, — почав тихо Дем'ян, як чоловічок знов висунув язика, нахилив голову набік і став виводить букви, — бідному чоловікові й копійка багато значить. Ви візьміть те: чи в тебе родиться, чи помре, чи свято яке, чи штосьтакое,—уже плати! Плати попові, бо—гріх.

— А в Писанії що сказано? — поважно і навіть строго перебив Гаврило: — «Шедше убо научіть усі язики, крестяще їх во імня Отця і Сина і Св. Духа, амінь».—Га? То какой факт? То, значить, що сам Ісус Христос постановив, щоб були священники. А ви ж тільки євангеллю вірите,—це ж по євангеллю...

— Та не сказано, щоб за те вони і з живого і з мертвого шкуру дерли, — вставив худий, не зводячи очей з Гаврила. Рудий добродушно засміявся.

— Вони й не деруть, а беруть те, що дають.

— Та ви Гаврила хлібом не корміть, а попів не чіпайте! — крикнув, сміючись Ілько. Гаврило хитнув головою і зневажливо, але так, щоб не бачив і не чув Ілько, скрививши губи, пробубонів:

— Дурний піп, дурна його й молитва!

— Помовчали.

— Не даром кажуть, — почав, зітхнувши Дем'ян, — «чиї ворота минеш, а попових не минеш»... Деруть вони з вас, як самі хочуть.

— А ну, Гаврило Петрович, прочитайте далі, — протягнув знов листа чоловічок. Гаврило хотів щось сказати Дем'янові, але тільки махнув рукою і взяв листа.

— ... и... то побачите... — промимрив він, шукаючи нового. — Ага!... «І прошу вашої милости ни радійте моему горю»... «Как господь дастъ міні благодать то якось воно буде. Міні господь поможетъ нещасному то якось воно буде А Я Марко Гаврилович і так нікогда сльози ни висихають у мене і прошу вашої милости ни оставте мойй прозьби із тим досвиданіе остаюсь жив только здоровья у мене плохо потому што досажаю. Ну все байдуже якось воно буде Пісμο писав Марко Гаврилович звиніте»...

— Вони усе, значить, мені маслом дорікають, — пояснив чоловік, — а я того масла, так от не гріх запрясягнуться, і не бачив, яке воно на вид...

Андрій вилаявся на весь двір. Всі повернулись, — жовторябий, трубохвостий голуб, не вважаючи на Андріїв свист, ляскання в долоні,

ніяк не хотів підніматься вгору до гурту і все перелітав то з хліва на льох, то з льоху на хлів.

— Підожди ж! — злісно просичав Андрій, підкрадаючись до льоху, де сів жовторябий, — політаєш у мене!

— Параска каже: «признайся, тобі легше буде». А в чому я буду признаватись? Я того масла...

— От ви говорите, — перебив чоловіка Дем'ян, — гріх окони палить... А я на це можу сказати...

Жовторябий, нічого не гадаючи, повернувся хвостом до краю і став чепуриться. Мотря й Ілько пильно стежили за Андрієм, який, то присідаючи, то ледве ступаючи, наближався до льоху. Ось він уже біля дверей, ось загляда на голуба, ось... піймав!

— Та не бий!! — крикнула Мотря.

Андрій навіть не підняв голови і став злобно бити по ногах, по крилах, по голові переляканого жовторябого.

— Та пусти, не муч! — крикнув Ілько.

Наміряючись вже пустити, Андрій по цих словах мовчки-злісно глянув на Ілька, усміхнувся і, схопивши ніжку жовторябого, крутнув. Почувся легенький хруск, голуб несамовито забився й затріпався, — Андрій зламав йому ніжку. Цей хруск, розкритий вмить рот жовторябого, безсиле його тріпання — все це наче морозом пройняло Ількові тіло.

— Пусти! — рявкнув він і кинувсь до Андрія. Мотря зблідла, схопилась і побігла до них. Штунда й Гаврило змовкли й, не знаючи, в чім річ, стали дивитись в їх бік.

— Пусти, не муч!... — глухо прохрипів червоний, з піною на губах, важко дихаючи, Ілько.

— А тобі яке діло! — блідий аж жовтий, з сині-

ми губами глянув на його ненависно Андрій, не випускаючи голуба.

— Та чого ти присікався до його? — сухо промовила Мотря, — випустить! .. Який сердобольний!...

— А! так ти за Андрія! — блиснув на неї очима Ілько і ступив до Андрія: — Пусти, говорю!

Андрій мовчки, дріжачою рукою став щось шукать у кишені.

— Плювать мені на твій ніж! Не пустиш?!!

Андрій важко дихав, з призирством усміхався і мовчки копався в кишені, не випускаючи голуба.

— Так от же! — розмахнувся Ілько і, не сподіваючись цього, не вспівши пригнутися, Андрій спіткнувся, зачепився і впав, випустивши голуба.

— Ах, ти ж! — тільки скрикнула Мотря і, як вовчиця, в'їлась зубами Ількові в руку; але зараз же почула, як щось важке ударило її в перенісся; в голові страшенно зашуміло, мигнув в очах жовтий тин і хитаючись, вона впала до-долу.

— Стережись, Ілько!!! — вмить пронеслось по дворі з десятків несамовитих, переляканих голосів. Ілько здригнувся, хотів повернутися до Андрія і, крикнувши якимось »у-е«, скривився, схилився і, скоцюрбившись, упав рядом з Мотрею. Кров виразною червоною стежкою полилась з розпоротого живота, полилась по колінах, по чоботях і стала всмоктуватися в білий, сухий пісок.

Пройшов рік. Ілько хутко після того видужав, одбув строк, вийшов з буцигарні, ще гірше запив, загуляв, піймався на «роботі» й по-

пав у губернію в тюрму, звідкіль уже не вер-
тався. А Мотря з батьком, з сином, з старою ма-
тір'ю Андрія, продавши свою й Андрієвухату й
ігрунт, зараз же, як повезли Андрія в тюрму,
поїхала за ним, повінчалась і всі виїхали «на
поселення», куди присудили Андрія за «поку-
шеніє на убійство».

ЗАРУЧИНН.

Заручини.

Оповідання.

I.

Суперечка обірвалась і в кімнаті затихло. Ганенко провів рукою по виду й усміхнувся якоюсь гіркою та іроничною усмішкою. Сухе, негарне лице його з борідкою, що вкупі з стриженою головою скидалась на гречану стерню, з маленькими, слабими очима й тонкими, синіми губами вражало своїм гострим, злим виразом. Дивлячись на його, мимоволі здавалося, що цей вираз хоче придушити щось, що не дає спокою, хоче заглушити його й тільки ще більше вкриває лице жовтими плямами біля носа й очей. До такого лиця якось ніяково буває звертатися з чим-небудь ніжним та м'яким, ніяково буває дивитись, як воно при цьому стає ще злішим, як золотушні, з червоними повіками очі робляться мов скляні, а крізь силувану іроничну усмішку, гляди, проскочить щось таке зле, жалісливе й наболіле, що сум обгорне і веселі надії й ніжні почування.

Він подивився на Семенюка й одвернувся. Той, увесь червоний, стурбований, возився біля

студентського, старенького сюртука й, видимо, думаючи про щось інше, силкувався примостити гудзика біля коміра. І хоча він був стурбований, роздратований, але і крізь цю роздратованість так і проскакувала ніжність, м'якість та щирість. Ніжність ця визирала і з червоних, пухких губ його, і з великих синіх очей; голубила все трохи довге, молоде, ще хлоп'яче лице з тонким носом і рум'янцем,—як у дівчини; повивала всю постать його, струнку й тонку. І, дивлячись на це лице, проти волі робилось весело та легко, проти волі нагадувалось щось молоде, зелене, але добре, хороше, з добрими надіями, хорошими мріями і... малими силами. І проти волі поруч цього хорошого лица виглядало вже пом'яте життям лице з такими ж синіми очима, з тою ж доброю, м'якою усмішкою, але без запалу, без палкої віри та незломних надій. І робилось сумно й досадно.

В кімнаті було тихо й темнувато. Жовте світло від невеличкої лампи з надбитим зверху склом скупно падало невеличким кружком на стіл та одну стіну, лишаючи кутки темними сумними.

— І не в одному цьому — служба другим, підводячи голову й дивлячись на Ганенка, промовив знов Семенюк. — Усе життя повинно... усім життям треба служити. А я не можу жити якимось...

— То йди к чорту! Мені яке діло... Живи, як хочеш! — злісно викрикнув Ганенко і, схопившись із стільця, чогось перебіг у другий куток кімнати й, походивши там трохи, знову сів на старе місце.

— Чого ж ти сердишся?

— Ніхто й не думає сердитись!

Знов замовкли. Ганенко посидів трохи і, вставши, почав ходити з кутка в куток, закривши руки в кишені й якимось чудно повертаючись на своїх коротеньких ніжках. Семенюк знов нахилився до Гудзика.

— Заманулося женитись — женись, — глухо заговорив Ганенко. — Захотів чайку з солоденьким—пий... Тільки не лізь із цим до других. Не цікаво!

— Не чайку, а життя розумного і повного...

— Ну, то й живи!

Знов замовкли.

— Я не знав, що це тебе так... що тебе так... розсердить це, — трохи ображений почав знов Семенюк. — Я до тебе, як до найближчого товариша... Це—питання цілого мого життя.

— Може, ще облобизаємось? — криво всміхнувся Ганенко, сідаючи.

Семенюк подивився на його, хотів щось промовити, але махнув тільки рукою й почав просовувати голку в вушко Гудзика.

В кімнаті стало тихо-тихо. Десь за стіною грали на балабайці, шелестів злегка дощ по вікні та шаруділи за шпалерами таргани, висовуючи голови й цікаво поводячи вусиками.

— А так жити не можна, як хочеш, — знову почав Семенюк, підводячи голову й держачи руку на Гудзику. — Я не можу. Може, другі можуть, а я не можу... Гидко ж все це, сто раз гидко! Цей номерок, ця... атмосфера, це одинокі життя.. А хіба воно не однімає у мене тих сил, що пішли б на щось краще? Одна нудьга тільки... Ех!

Ганенко переклав ногу й задумливо став дивитись у вікно. В мокрих, заплаканих шибках ледве одблискувався світ лампи, постать Ганенка та його стрижена незграбна голова.

— Встаєш уранці — самотою; обідаєш — так само; лягаєш спати—знов. Сам раз-у-раз, як палець... Ні одної близької тобі людини... Нігде і... ніколи... Розумієш— нігде і ніколи!... Може, це сентименталізм, але ж... Ти говориш: «слини роспустив». Підожди, дай мені сказати!... У других є родичі—батько, мати, сестри, брати... Другі мають щось десь, що і прийме їх, куди вони можуть прихилитися при лихій годині, де вони будуть почувати себе дома... Дома! Ти розумієш це слово?

— Ох!—зітхнув Ганенко й хотів засміятись, але по виду пройшло щось сумне й усмішка вийшла такою силуваною, що він зараз же сердито нахнюпився знов. Семенюк побачив цю усмішку.

— Сентиментально, так... Але ж. ... Та що тобі говорити! Хіба ж ти не такий, як я? Що ми таке з тобою?

— Будь ласка, не приплітай мене до себе. Я ще не збираюся женитись!—буркнув Ганенко.

— Я цього не говорю. Я тільки обертаюсь до тебе і знаю, що ти повинен мене зрозуміти й дивитися на мій шлюб не так... Я знаю, що тобі добре відомо, який одчай обхоплює, як подумаєш, що цілий вік цей номерок—твій «дом»! Аж холодно робиться!.. Я перше мовчав, але тепер не можу. Мені раз-у-раз так важко стає, як при мені хтось збирається до дому!... Ти знаєш, я іноді лежу на ліжку й дивлюсь на таргана. І задрю йому! Тарганові заздрю! Я знаю і бачу, що він лізе до дому, туди кудись у куток, за гвіздок, де у його, може, близькі всі, де його люблять, де живуть його життям, а він їхнім. Смішно... Хай!... Накипіло!...

Ганенко суворо дивився в куток, а його зле та похмуре лице не всміхалося й не ворушилося.

— Нікого!... Хто мною цікавиться?... Кому яке діло, що десь на четвертому поверсі в номерах живе якийсь студент Семенюк? Яке кому діло, що він щось робить, десь ходить, для чогось живе, б'ється, мучиться, радіє... Кому, скажи, до мене діло? Знайомим?... Товаришам?... Хм... Це ж смішно!... От хоч би взять тебе, наприклад... Говорить, так говорить!... Мене прорвало, ти не дивуйся... Я, може б, і не «розсливився», як би не такий випадок... Ну, от... Ну, хоч би й ти... Ну, скажи так, по щирості, так знаєш, по правді, я не ображусь, смішно ж... Чи багато ти про мене думаєш? Чи дуже цікавишся моїм життям? А ти ж все таки найближчий до мене чоловік... Багато?

— Стільки, скільки й ти про мене! — муркнув Ганенко. Семенюк, видимо, не ждав такої відповіді, бо зразу й не зрозумів її, але, зрозумівши, ніяково всміхнувся й ще живіше заговорив:

— Ну-да... Ну, от... Ну, що тут сентиментальничати? Ми — товариші... Заслабну я—ти мене завезеш у лікарню, заслабнеш ти—я тебе... Звичайно... Ні! я не того, не того хочу! Я хочу сам любити, розумієш, я хочу когось любити, я хочу комусь... Ти знаєш, буває таке бажання, щоб тебе хтось приголубив, хтось сказав хоч дурницю, але так, як я, бувало, маленьким чув. Іноді, — він по-дитячи, жалісно всміхнувся, — я, знаєш, уночі... за стіною сусіди п'ють, грають.. а я закутаюсь в одіяло й шепочу: «мама, мама». Гидко, правда? Ну, все одно... Нехай так... Тут не бажання другого життя взагалі, тут не розчарування в своїх ідеалах, тут... Я можу віддати все життя своєму ділові, я можу, не думаючи багато, вмерти за його, але я хочу сьогодні, завтра любити когось... Я хочу, щоб той чоловік

цікавився моєю працею, я хочу, щоб він вислухував мої думки, надії, щоб допоміг, піддержав, щоб поділив зо мною все... Я хочу... Ну, нехай так, нехай навіть, може, це й гидко, погано, нехай,—я хочу, щоб хто-небудь бачив, що я роблю, що я... щоб словом... ну, я не знаю, як це тобі сказати. Ну, нехай я похвастатись хочу... Я хочу, щоб мене любили, от-що!

Ганенко сидів, слухав і, видно було, як одне почування за другим перебігало в нім. І невеселі то були почування, судячи по тих тісно зложених губах, по тім суворім виразі усього лиця.

— Кажуть: «ах, студентське життя таке приємне, веселе: там день, там ніч п'ють, гуляють, не обідають». Ах ви ж!.. Попробувала б яка-небудь баринька такого життя... І цілий вік свій! От-що!.. Для чого, за віщо? Я люблю і мене люблять... Кому я заважу, як женюсь? Ділові? Дурниця!.. Навпаки!.. Я тільки як подумаю, що через тиждень-два мене не буде в цих номерках,—так наче на світ вдруге нарождаюсь... Ти подумай: я маю свій дім! Ти уяви собі: я найму дві, ну, може, три кімнатки... жінці, собі та їдальню... Це вже я обміркував.

— А гроші?

— Гроші є... Та що гроші! Хіба я думаю на рисаках їздити? Просто... Як не зможу заробити шістдесят карбованців... Я думаю, досить на двох? Як ти думаєш?

— Не знаю! — кинув Ганенко.

— Я думаю, досить... Ну, а як не вистарчить, візьму з «капіталу». Добре, що після матері—хоч ці шість тисяч zostались... Ну, проценти на них ще... Та за це я не боюсь... Вона буде ще заробляти... Ет!.. І ти подумай: прихожу собі додому!!... мене хтось зустрічає... Ну, не-

хай навіть не зустрічає... На що справді іділії зараз... Я застаю там... людину, що жде мене, що цікавиться—де я був, що я робив, як те, се... Ну, розумієш... Потім чай... Подає не який-небудь номерний, а вона... Ти не бачив її? От побачиш! Не буду хвалити, але, знаєш, краса якась надзвичайна. Очі, знаєш, такі чорні, великі, блискучі страшенно... І біла коса! Зовсім біла... Не то, щоб руса, а прямо таки біла, як чистий льон... І чорні брови... Це дуже рідко трапляється... І потім ніжний, невинний рум'янець, як у чистої дитини, прямо святий... Надзвичайна краса!... І от це чисте, хороше, добре створіння буде моїм другом на ціле життя! Ти подумай тільки!...

Ганенко подивився на його гострим поглядом, якось нервово провів рукою по лиці й нахнюпився. Маленькі, хворі його очі дивились сумно та понуро.

— Ну, скажи, що ж тут неможливого? — скрикнув Семенюк і голос його затремтів радісними нотками. — Що тут поганого?... Я ж не говорю, що ми будемо жити, як у раю, тихо там, любо й таке інше... Ну, будуть сварки, незадоволення, нехай навіть ми будемо більше сваритися, але ж і то для мене щастя, що я буду сваритися з своїм, що буду хоч до когось говорити в хаті... Ну, та це вже занадто, цього може й не буде, але я не зазіхаю на багато... Та тільки те подумати, що я рік-два поживу з нею повним життям, що цілий рік буду тремтіти від щастя фізичного й морального... Це одно може закрасити все останнє життя... А працювати, думаєш, я не буду? Та я тепер від однієї тільки думки про це почуваю таку силу, яка буває тільки у скажених!

— Та... щасливих! — тихо додав Ганенко, дивлячись у вікно.

— Правда? — підхопив Семенюк і радісно, щасливо засміявся. Лице його ще більше вкрив рум'янець, великі, сині очі ще більше заблищали, а щасливий сміх мов прохав вибачення за своє щастя, мов соромився за його. — А вона не буде працювати? Вона? Ех, Іване! як би ти знав її, їй-богу, закохався б в один мент!

Івана ніби що вкололо. Він раптом повернув голову й сухо промовив:

— Прошу мене не тулити до всяких кохань і... дурниць усяких...

— Бо не знаєш їх, а як би...

— І знати не хочу! — злісно скрикнув він, схоплюючись і починаючи ходити по хаті. — Ха-ха-ха-ха! «Не знаєш!» Нема чого й знати! І не треба знати! Не треба!

— Н-ну, це вже ти... — засміявся Семенюк так, ніби йому сказали, що не треба ні їсти ні пити.

Ганенко нічого не сказав і ходив із застиглою на губах злою усмішкою. Семенюк ще трохи повозився біля гудзика, одкусив нитку і струснув сюртука.

— Мене тільки одно тішить, — почав Ганенко, ходячи й дивлячись собі під ноги. — Жениться який-небудь такий сеньор, як от ти. Ніжиться, мажеться, аж слина йому котиться... Чисто тобі масляний... фізіономія ідіотична... Аж дивитись гидко. Так би, здається, взяв його та й такої хльости йому задав!...

— Ха-ха-ха! — весело засміявся Семенюк.

— А через рік, дивишся, фізіономія вже витягнулася. «Розчарувався». Ага! Так тобі й треба, дурню!... Ха-ха-ха! «Я, каже, думав, що вона свята... Я ж так любив її, вона ж так

любила мене, ми ж так кохалися. А я ж не знав, що вона така»... Ха-ха-ха!...

Він зареготався якимсь злорадним, смаковитим сміхом і ще дрібніше затупав по підлозі.

— Це мені нагадує раз-у-раз добродія, що йде в крамницю, купує черевики, весело приносить їх додому, а через три дні підніма гвалт, що вони й тісні, й погані, й такі, й сякі...

— Мені здається, що черевик і жінка мало мають спільного.

— Ну, то тобі так здається, бо ти ж ко-ха-еш... Ха-ха-ха!... А всякий розумний чоловік згодиться, що черевик і жінка—то все одно. І там купуєш, і тут. І там, поки нове та наведений про людське око, для продажі блиск держиться, здається добрим, і тут.. Кохання... Любов... Жінка—друг... Дурниця... вигадана слинявими хлопчиками! Жінка, черевик, горілка, пара, громовина, лямпа, стіл—усе однаковий крам на потребу чоловікові.

— Іва-а-ане! — з жахом скрикнув Семенюк, дивлячись широко розплющеними очима на Ганенка. — Це ж—варварство! Щоти говориш?...

— Ха-ха-ха! — радісно-злісно зареготався Іван,—ха-ха-ха! Не вподобалось! Кохання зачепили, святе, ніжне чуття... Ух, ви!... Не любите правди? А це правда, правда, добродію коханець! Жінка—то крам, черевик! Гімназії, інститути—фабрики, де їх виробляють, родини—крамниці, де їх продають, а такі, як ти—покупці... а покупців раз-у-раз обдурюють... Ха-ха-ха! Не до смаку? кривисься?... А так, так!... Кривись, не кривись, а мусиш згодитися, що мета в житті наших панночок—продатись, вийти заміж... Це для них все... Так?

— Не всі...

— Всі! Всі! Не бреші!

— Ні, не всі, бо...

— Не бреші, говорю! Всі! Вони инакше й не можуть жити... Таке їхнє соціяльне, політичне, економічне... яке хочеш становище... У них других інтересів нема. Всі—крам, черевики! А ти—покупець... Ха-ха-ха! Не подобається... Він, бідний, гадав, що у його єсть кохання... Черевика купуєш, от і все!... Може, тебе ще збиває з пантелику, що за черевик платиш ти, а за жінку ще тобі дають, як продають? Заспокойся: за черевик платиш раз, а за жінку ціле життя, годуючи її; а все - таки ти платиш... Кохання!...

— Так... Підожди... Чим же наша жінка винна? — промовив Семенюк, не сміючись уже й не жахаючись. — Хіба ж вона винна тому?

— Та йди к чорту! — скрикнув Ганенко. — Хто тобі говорить, хто тут винний... Так єсть!... Хто? Вже ж не я! Хто? Вона!

— Вона?

— А хто ж? Та такі, як ти, що зробили її черевиком... Значить, і їй, і вам це подобається, раз воно так єсть... Я ж за все не буду голови собі сушити. Ще жахаються!... Вам би тільки ніжні слова... Кохання, друг... У-у, йолопи!

Він крутнувся на каблуках, плюнув і ще хутчій заходив по кімнаті. Семенюк замислився, недвижно зупинивши погляд десь за грубою, що незграбно випиналася з стіни й ніби ще більше затемняла і так темну, низьку кімнату. Пробігло хвилин зо дві.

— Ні! — вмить тріпонував головою Семенюк і зітхнув, — це — дурниця... Це — філософія. Ти не знаєш кохання, тим і говориш так... Хіба ж...

Підожди, не перебивай! Хіба ж я говорю, що вона свята, янгол і таке інше... Вона тільки добра, чесна людина...

— Оскільки може бути чесна буржуа...

— Вибачай! Це вже вибачай... Ця людина— не буржуа... Це дуже розвинена людина. Цікавиться наукою, життям, чита багато... По-українськи вже говорить...

— Певно, сам «просвіщав?»

— Ну, так що? Не криюсь—може, вона саме за те й полюбила мене, що я... скинув їй з очей полуду, показав таке, про що їй і не снилося... що я дав їй мету для життя. Не криюсь, я перший давав їй розумні книжки і тепер даю. І як би ти знав, як вона їх читає! Прямо ковтає! Ні, вибачай, вже хто-хто, а вона не буржуа. От мати її... Ну, що ж ти хочеш? Удова полковника, бідна, купа дітей... Та я у них рідко й буваю. Раз-у-раз «на уроці» в Сухобрієвих. Сьогодні ж Ліди Сухобрієвої заручини з Ламазіді... Знаєш?

— Я—не ходяча газета!

— Та ти ж його знаєш... Ну, все одно... От здивуються! Вони ж не знають. От роззявить рота купецтво!—весело засміявся Семенюк. — Двоє заручин разом. От сюрприз!

— Дурний піп, дурна його й молитва! — злісно муркув Ганенко.

— Ех! Іване, Іване! — хитнув головою Семенюк. — Як би ти знав, що значить для мене ця «молитва!» Як би, наприклад, як-небудь так трапилось, що в мене одняли спроможність так молитися,—я не знаю, що зо мною було б. Я ж так ненавижу теперішнє своє життя, я так звик до цієї молитви, що не знаю, чи витримав би це... Але це, певна річ, могло б тільки тоді

бути, як би я довідався, що Галя мене не любить...

— А ти цього тепер ще не знаєш?—зупинився Ганенко і, криво всміхаючись, подивився на його.

— Я знаю, що вона мене любить!—серйозно промовив Семенюк. — Знаю, хоча про це ми й не говорили.

— Як же це так? Хм... Дивно...

— Я—не гімназист. Як би я говорив про кохання, то, значить, і про шлюб говорив би...

— Ага!—потер руки Ганенко,—значить, можна ще сподіватись трагедії на тему: «вона не любить»! Ха-ха-ха!...

— Не діждеш... мабуть... — трохи зблідши, промовив Семенюк і одвернувся.

— А побачим, побачимо!...

Семенюк постояв трохи біля столу, розвів пальцем воду, що калюжою стояла від позеленілого самовару, і став помалу, машинально натягати сюртука. Ніжне, гарне лице його загнуло вираз твердого запалу і, здавалось, чекало чогось страшного й можливого. Натягнувши сюртук, він почав його повагом застібати й, не достібнувши усіх ґудзиків, сів на стілець і замислився. Ганенко, проходячи повз його, глянув і злорадно всміхнувся. «Ага!» мов хотіло сказати його сухе, зле лице.

— Невже це... може бути? — тихо промовив Семенюк і жалісно глянув на Ганенка. І стільки в тім погляді було муки, стільки безсилового, дитячого відчаю, що, здавалось, ось-ось губи йому затремтять, очі поймаються слізьми і гіркий плач, плач окривдженої дитини, вирветься з широких грудей парубка. Ганенко ще раз глянув на його, походив трохи, похмурившись, ще глянув і тихо зупинився біля його. Семенюк

не ворухився, дивлячись кудись у повітря, попустивши безсило руки й зігнувши коліна.

— А ти ж їй натякав якось? — помовчавши трохи, промовив Ганенко тихо, вже без злости, м'яко й понуро. — Чого ж там?... Якимось же ти... бачив... Може, й любить... Спитай...

Семенюк повернув до його голову, подивився трохи й, видимо, не чуючи його, скрикнув з болем:

— Не може ж бути цього! Не може бути! Я ж... Це ж усе життя треба на другий лад перевертати... Ні, вона любить... Як ми стріваємось... Ні, вона любить... Як ми стріваємось, вона вся як огнем загорається... Блідне, як за руку торкнувся... Усе на самоті зі мною зостатись силкується... Була ж навіть тут, у мене. Я ж не вірив їй... Але вона тут так розридалась, коли я навмисне удавав, що не люблю її... То вона боїться, що я не люблю її... Ні! Як згадаю... Ні! Не може бути! Я вірю їй... Фу, який же я комік!

Ганенко одійшов і сів на стілець, поставивши лікті на коліна й обхопивши руками голову.

— А все ти!... З своїм пессімізмом! — додав Семенюк. — Тепер хоч прощення проси у Галі...

Ганенко підвів голову, глянув на його і знову заховав її між долонями.

— Славний жених! Іде свататися—й не вірить... Скажу, що ти мене так... Скажу, що на мене наслав холоду чоловік, який не любив і який не вірить в силу кохання... краси... Ех, Іване! Хіба погана така картинка: ти десь натомився, десь цілий день вештався серед людського горя, намерзся і фізично, й морально... Приходиш додому. Тебе обнімає ніжна, м'яка ручка, ласкаво-ласкаво проводить по лиці... і

ти чуєш, як тобі робиться тепло-тепло... Ось як тепер я: прийду до Сухобрієвих... вона стріне мене, як самого близького чоловіка, ми забере-мось собі десь у Лідину кімнату—й ніякого нам діла нема ні до гостей, ні до купчих... А як же-нюсь...

Ганенко вмить схопився з стільця, хутко підійшов до вішалки, мало не зірвав своє ку-ценцьке пальто й, насунувши картуз на самі вуха, став мовчки всовувати ноги в калоші.

— Що з тобою?—здивувався Семенюк. — Куди ти?

Ганенко натяг калоші, кинув: «прощай!»—і вийшов з номера. Семенюк мовчки постояв, здивовано дивлячись на двері, знизнув плечима й почав одягатись.

II

Коли Семенюк увійшов у сіни Сухобрієв-ської квартирі, його прикро вразили надзви-чайний гомін та світло. З трьох дверей, що йшли—одна просто до залі, ліва в кімнату його учня—Васі, права в Лідину, нісся регіт, галас, розмова й тупотіння десятків ніг, що гасали по вітальні під піаніно. Раз-у-раз тут було тихо, темнувато й зустрічала його інша музика: ве-селий сміх Галі й Ліди, довгий потиск трохи твердої ручки і погляд, який про щось говорив, до чогось вабив, щось обіцяв.

Він глянув у вітальню, але там була така метушня, що він не наважився пробіратись крізь неї й повернув у Васіну кімнату. Тут було хоча тихше, але так накурено, що, здавалось, усе було в густім, синім тумані: і люде, й вікна, і

стіл, і стеля. Обличчя на два ступні важко було розпізнати і Семенюк мусів до кожного придивлятися, вітаючись. Perezдоровкавшись з усіма, він притулився біля стіни і став прислухатись до балачки, що на хвилину була замовкла. Розповідано якийсь соромицький анекдот, «сіль» якого було в тому, що, перше, оповідачем був сам жених Ламазіді, присадкуватий, губатий, чорнявий студент, а друге—в безсоромних, стидких словах, дотепність яких містилася в їх цінічності й, разом, в серйозності фізіономії оповідача. Де-хто слухав, инколи посміхаючись, де-хто гриз нігті, дивлячися в стелю, де-хто, розтягнувши рота в усмішку, не зводив очей з Ламазіді, де-хто смаковито жмурился. Особливо ж звернули на себе Семенюкову увагу два суб'єкти: якийсь незнайомий, кучерявий, як Авесалом, руденький, з ластовинням по всім лиці студент і всім знайомий Фомушка, синок дуки-крамаря, відомого на пів України. Авесалом, не спускаючи очей з оповідача, всею істотою брав участь в оповіданні. Здивовано підіймав брови, грізно хмурился, де гнівались в анекдоті, солодко всміхавсь, де йшла любовна сцена, реготавсь і знов пильно слухав, витягуючи губи, підіймаючи брови, дивуючись і гніваючись. Фомушка ж, навпаки, оповідача мало слухав, підхоплюючи тільки окремі слова, реготався, спочутливо повертався до всіх, бив по плечах і колінах «коллеґ», хапав від задоволення инді за поли сюртука Ламазіді і за кожним «крилатим» словом подивлявся на Семенюка. Його Фомушка чогось поважав і завше поводився серйозно і з пошаною.

— Ну й жених, вошь тебе заешь!—скрикував він за кожним гидким словом, б'ючи себе по

коліні й задоволено одкидаючись назад. Широке, біляве, добродушне лице його з товстим червоними губами та м'яким, товстим носом аж сяло від задоволення.

— Яка справді мерзота! — слухаючи з огидою анекдота, думав Семенюк, спостерегаючи Фомушку, Авесалома, якихсь добродіїв не то крамарів, не то льокаїв, що, видно, як і Фомушка, були теж дуже задоволені товариством студентів.

— І ці люде танцюють, обнімають її, мою чисту, святу, непорочну! — пронеслося миттю у голові в його. І він навіть з ненавистю глянув на всю групу, що роєм обсіла Ламазіді й жадно стежила за смуглим, чотирикутним лицем його.

— Такім образом, мілостівіє государі і... мілостівих государинь, к сожаленію, нет!..... добродетель восторжествовала і порок наказан по заслугам... А теперь... — устав Ламазіді з серйозним лицем, — прошу пропустіть меня, ібо у меня.... не-ве-ста! — повчаюче додав він і, пробравшись між колінами слухачів, поважно вийшов з кімнати.

— Ну-ну! — зареготався Фомушка, — там невеста, а он... Ну, жених, вошь тебя заешь! — і радісно озирнувся на всіх.

Авесалом поворухнувся, зітхнув, видимо, ще під вражінням анекдота... тріпнув головою й зареготався.

— Да, действительно, — промовив він. — Это, я знаю, — есть еще такой анекдот, подобный этому.

Всі, чекаючи, повернули до його голови й очі, а Фомушка, подивившись на Семенюка, умостився краще на ліжку, поклавши руку на коліно якомусь студентові, й наставився слухати. Семенюк повернувся і вийшов з кімнати.

— Фу, гидота! — плюнув він з злістю й, зупинившись у дверях вітальні, став дивитись на танці. Піаніно під руками нанятої тапъорші греміло й вибивало якийсь танець, в якому, обвіваючи Семенюка вітром пахощів, крутились-пролітали різні пари. Було ясно аж надто від ламп, канделябрів та великої люстри, що спускалась по середині вітальні. А в самій кімнаті, здавалось, пройшовся з мітлою якийсь велетень і все порозмітав по кутках. Піаніно було запхнуте аж у куток; згорнуті килими лежали біля його; вазони з квітками мостилися в другому кутку; широка, турецька канапа стійма стояла під стіною і, здавалось, що-хвилини мала впасти на збиті в купу столи і шафку з книжками, — розгاردіях надзвичайний!

Семенюк почав шукати «білу косу й чорні брови.» Промиготіло щасливе лице Васіне, усмінулась і кивнула знайома панночка, щось крикнула йому Ліда, висовуючи з-за намощених грудей Ламазіді чорненьку, гарненьку, маленьку голову, протупали якісь купецькі пари, а Галі щось не було.

— Може, не прийшла ще? — подумав Семенюк, переводячи очі з кутка в куток, де спочивали парочки. І вмить почув, як серце холодно-холодно замліло. Повернувшись боком до його, а лицем до славного на всі жіночі гімназії джигуна Сержа Горонського, щось палко й весело говорила Галя. Семенюка ця веселість прикро вколола.

— Чи перестануть вони скакати! — з досадою подивився він на пари і став очима шукати проходу до Галі.

— Ет! чорт! іти, так іти! — одваживсь він і, пробіраючись по-між парами, незручно сту-

паючи по сковзкій підлозі, став простувати в куток.

— Та й фігура ж у мене тепер мабуть тричі йолопська, — червоніючи проти волі, думав він, зупиняючись иноді й вижидаючи, поки пролетять пари. Галя повернулась.

— А! аристократ! — крикнула вона, побачивши його, і простягнула руку. — Ви чого так пізно?

— Не мав часу! — одскакуючи трохи вбік від якогось гімназіста з дамою, що крутились прямо на його, одмовив Семенюк.

— Що?... Не чую...

— Часу, кажу, не мав... «Чорт їх пре прямо на тебе!»

— А я думала, що ви вже й не прийдете! — кинула йому Галя і більше, ніж слід, подивилась у вічі.

— Ні... чого ж... Добри-вечер! — насилу підійшов він і простягнув руку.

— Думала, що, може, яке діло не пустить... Ви знайомі? — подивилась вона на Семенюка, а потім на Сержа. — Семенюк... Горон...

— Знайомі! — простягаючи холодно руку Сержові, перебив її Семенюк. Серж здавив йому пальці, підвівся і знову сів, поклавши ногу на ногу.

— Ну, як же ви?... Та сідайте, а то вас будуть штовхати, — подивилась Галя навкруги, але стільця не було поблизу.

— Нічого, нічого. Я так... — угинаючи спину й ледве стоячи під напором шлейфа якоїсь пари, поспішив заспокоїти її Семенюк і трохи насунувсь на Горонського. Горонський делікатно сховав ноги під стілець.

— Вас ще зіб'ють... — засміялась Галя. Го-

ронський хмикнув, а Семенюк ніяково скривив губи і хотів щось промовити, але не встиг і рота роззявити, як знов налетіла якась пара, штовхнула, махнула шлейфом і зeszла в гурті. Семенюк ще більше насунувся, червоніючи та почувуючи, як ніяковість, злість і сором якимсь гарячим клубком розходяться по грудях, давлять їх і сковують язик, думки і всю істоту його. Горонський ще більше підсунув ноги під стілець. Ніяково змовкли.

— Ви бачили вже Ліду? — спитала Галя.

— Ні, я ж тільки що прийшов...

Горонський нахилив голову.

«Помішав мабуть», — пронеслось у Семенюка.

— І не поздравили?!

«Хоче спекатись!» — Ні... коли б же я міг...

— Ай-я-яй! — докірливо-ласкаво похитала головою Галя, — такий празник для неї!

«Хоче спекатися!»... — Справді треба знайти та поздравити, — в голос промовив він. — Та й з Єремеєм Афанасієвичем і Варварою Карповною поздоровкатись... Вони там? — хитнув він на двері їдальні, крізь котрі виднілися якісь постаті, й, не чекаючи відповіді, став пробіратись туди.

«От тобі й зустріч... Поетична, ніжна зустріч!» — з мукою злости, сорому й ніякості думав він, ухиляючись від пар і почувуючи на спині погляд Галі і «того дурня». «От тобі й кохання, і друг, і... У-у, йолопи, дикарі прокляті! Ще за культурних людей себе мають» — злісно провожав він кожную пару, балансуючи серед них. «Фу, гідота яка!»

Він добився до бажаних дверей і заскочив у їдальню.

— А! загнали вас? — крикнув йому Єремей

Афанасієвич, підвівши голову від карт і задоволено сміючись.

Партнюри озирнулись до Семенюка.

— Наш репетитор... Імею честь...— повів Сухобрієв в повітрі лівою рукою—в правій були карти й подав її Семенюкові. — Не пйот, не куріт і в разсужденії женского пола непорочен..

Партнюри привіталися і знов захопились картами. Микола озирнувся. Тут було тихо й затишно. Біля вінтьорів сиділи якісь сіренькі, ледві примітні постаті, що, звичайно, по два, по три сидять біля картярських столів, мало що розуміючи, иноді позіхаючи й витираючи квітчастими хусточками сльози. За обіднім столом, що для свята був застелений новою скатертю з синіми китицями й мало не тріщав під вагою самовара, величезних ваз із варенням, сахаром то що, чинно, мовчки сиділи якісь три чи чотири салопниці з купчих, склавши руки з хусточками на колінах. Біля самовару позіхала Варвара Карповна, невеличка, чорненька жінка з молодими ще очима й добрими губами. Шелестів дощик за вікном, свистів і пищав самовар та зітхали салопниці. З сумежної кімнати, що була спальною старих Сухобрієвих, чувся сміх, сварка дзвякання грошей та ляпання картами.

«Мабуть, стукалка!»—подумав Микола, підходячи до Варвари Карповни і здоровкаючись з нею. Салопниці провели його очима. Варвара Карповна привітно поздоровкалась, розпиталась про здоров'ячко, посадила і зараз же підсунула неодмінну шклянку чаю.

— Ромцу, Ніколай Степановіч!... Свеженькій! —крикнув з-за карт Сухобрієв.—Варвара Карповна, подлей!

— Да Ніколай Степановіч не пйот же!...

Может, вип'єте, Ніколай Степановіч?—узялась була за пляшку Варвара Карповна, але Микола одмовився.

— А сухаріков? — підсунула вона кошичок, але він і від цього одмовився, хоча почував голод немалий.

Помовчали. Микола, сьорбаючи чай, почував, як якийсь моральний холод все більше й більше пронизував його всього. Кидаючи иноді оком крізь розчинені двері у вітальню, прислухаючись то до гучних вибухів мелодій, то до ляпання карт партньорів, то знов до вітальні, він почував себе чужим серед цього люду, самотнім, може, ще більше, ніж у темному номерку. Тільки від думки про Галю серце тепло починало битись, але зараз же неприємно згадувалась недавня зустріч і робилось ще холодніше й нудніше. Варвара Карповна подивилась на вікно й позіхнула.

— Дожжік... — зітхнула одна з салопниць, перекладаючи хусточку з правої руки в ліву.

— Да... І когда оно, господі, уже зіма будет.. — промовила байдужно Варвара Карповна, — январь месяц, а как будто сентябрь ілі октябрь.

— Сказивают,—почала тоненьким голосочком друга салопниця з чорненьким очіпком на голові й кашлянула, — перемещеніє клімата должно проізойті... Как-то, будто наш клімат да перейдѣют в Америку, а із Америки—к нам... Телеграфіст, племяннік куми, сказивал... Как будто учоніе доіскалісь...

— Господь святой знает! — зітхнув зелений очіпок і знов усі помовчали.

— Что ви такой грустный, Ніколай Степановіч? — сказала Варвара Карповна привітно. — Зажурились, що рано оженились?

Вона колись, ще як була в гімназії, читала Шевченка й любила иноді перемовитись із Семенюком по-українськи.

— Ні... нет, напротів...— промовив він, підводячи голову й силкуючись удати веселого.— Сьогодні такої празнік...

— Вот то-то і оно!— засміялась Варвара Карповна і зморшки промінням розійшлись по її лиці.— Может, грустно, что празнік, да не ваш?

— Хе-хе-хе!— піддержали очіпки.

Микола силувано всміхнувся, але нічого не одмовив.

— А ви взяли б да й женілись! Вот Глафіра Кондратьевна і невесту б вам нашла... Правда, Глафіра Кондратьевна? — повернулась вона до зеленого очіпка. Глафіра Кондрат'евна подивилась на Миколу й цілком поважно промовила:

— А что ж! І нашла б! Такому красавцу да не найті!

— Ого!—весело засміялась Варвара Карповна,—компліменти!

— Чего «компліменти»?—злегка образилась Глафіра Кондратьевна. — Думаєте, не найду?... Раз говорю—значіт, найду. І богатая, і красивая... свой дом і двадцать тисяч хоть сейчас... Да! Ето не «комплімент»!

— Образованная?

— Известно, образованная, а то как же! Сдала экзамент. Как же... За ёю сватался Недобрухин,—тот, что потом на Савкіной дочке женілся—і отказала! «Мне, говоріт, офіцера, чіновніка ілі по крайності, говорит, студента подавай»... Вот как! Да... Ето не «комплименти»!

— А в самом деле, Ніколай Степановіч, давайте ми вас женім!—на пів поважно окрикнула Сухобрієва.—Что ж вам: богаче теперь

трудно найті. Ви, студенти, тепер всьо іщите, как би побогаче; а я вот от душі говорю, что для вас ето очень хорошо...

— Собою пріятная такая мамзель,—додала Глафіра Кіндратовна,—на роялях всякія песні, і в разговорє такая весьолая, всьо больше про офіцеров... Такая пріятная...

Микола скінчив чай, встав і подякував.

— Может, ещо стаканчік?

— Нет, спасібо... Пойду, найду Лідію Єремеевну... не відел ещо.

І боячись, що його зупинять, хутко повернувся й вискочив до вітальні. Пари, як і перше, крутились, миготіли й віяли шлейфами. Семенюк притулився до стіни й, посовуючись иноді, став дивитись на них. І вмить йому стало чудно і навіть смішно. Чого він тут? На віщо він стоїть отут, біля стіни, чужий серед чужих, з другого табору, з другим життям, самотний, нікчемний серед цих танців, незграбний серед цих затягнутих, прилизаних «коллеґ», сердитий, сумний?... Галя? Чи вона ж любить його?... І знов холод пройшов по тілу, в грудях ніби зразу порожньо стало і навіть чогось страшно. Він зітхнув, повів плечима, мов здрігнувшись, і хотів перейти вже кудись до людей, як вмить над вухом у його продзвеніло:

— Я зараз!

І не встиг він повернутись, як дмухнув вітер, промиготіло лице Галіне з привітною усмішкою і сховалося за парами. І Миколі вмить стало тепло, яось боляче тепло, і навіть захотілось чогось плакати.

За хвилину вона вже була коло його.

— Де ви були?—важко дихаючи й обмахуючись віялом, накинулась вона, не доходячи ще.—

Шукала, шукала... Ходім звідсіль... Ходім до Лідиної кімнати... Мені так багато єсть казати вам... Який хороший: утік і сидить десь... Шукай ще його...

Микола щасливо роззявляв рота, йдучи за нею, збирався говорити й... тільки балансував по-між парами.

— Ну, сідайте...—складаючи руки на колінах, сіла вона на своє улюблене місце в куточку канапи й показала головою коло себе.—Ну, говоріть, де були? мабуть, з якоюсь панною сиділи? Так?

— Всього на всього в їдальні був,—весело одповів Микола.—Пив чай і балакав про своє весілля з Варварою Карповною.

— Про ваше весілля?!—скрикнула Галя—і трохи зблідла.

— Ви женитесь?

Семенюк радісно піймав цю блідість,—і каяття залило його груди. «Моя хороша!» подумав він.

— Ні,—промовив далі в голос,—мене лиш женили. Вже найшлась якась і «мамзель»... свій будинок і двадцять тисяч... Гидко, розуміється...

— І ви б женились?—дивлячись на його якимсь гордим, палким поглядом, промовила Галя повагом—Ви? Таке молоде, чисте? Який би з вас муж був?

Миколі хотілось крикнути: «от через тиждень побачиш!», але він тільки промовив:

— Хіба я вже такий... що... не можу бути мужем?

— Ні... Но... ви такий молодий... Ну, та оставим це! А то ви ще втічете від мене, як робите раз-у-раз.

— Анно Івановно! — скрикнув здивовано Микола, — я тікаю? Навпаки, мені так легко з вами...

— Ну, мабуть, не дуже й легко! — кинула вона, не дивлячись на його і граючись віялом.

— Вам комплімента хочеться?

— Микола Степанович! — швидко подивилась вона на його і, зобачивши його радісні, привітні очі, тихше додала: — Я думала, що ви серйозно питаєтесь... А що я говорю це, так це просто... потому, що...

— Через те... — поправив Микола.

— Через те... Бачите, я зовсім погано ще говорю по-українськи...

— Нічого, нічого. Ну, так «через те, що»... що?

— Через те, що для вас не маю нічого інтересного... Ви чоловік другий, я друга... А мені з вами легко, то правда! Ви такий... простий... молодий... Славний!

Микола слухав і почував, як щось рідне та ніжне теплом обгортало всю його істоту. Йому хотілося схопити цю струнку, як виточену постать, ~~ні~~ високі, пишні груди, прихилити чудове личко до себе на груди, закрити її всю руками і крикнути всьому світові: «Моя вона! моя, моя!»

— Скажіть, ви кого-небудь любили? — вмить спитала вона хутко. — Любили?

— Нікого й ніколи...

— Правда?

— Правда.

Вона знов якось чудно-гостро подивилась на його і губи її трохи ніби здригнули. Микола теж подивився на неї й, не спускаючи очей, промовив:

— А, знаєте, ви сьогодні якась... чудна...

— Як іменно?

— Так... Якась не така, як завжди... Щось таке рішуче... Ніби ви на щось зважились. Вигляд такий... Ніби збираєтесь боротися з кимось або поставити на своєму...Щосьуперте таке.

Вона знов кинула на його тим самим поглядом, гострим, палким і чудним.

— Може, й так — усміхнулась вона й замислилася.

Микола тихо взяв її за руку й тісно здавив тонкі, довгі пальці. Галя здригнулась, подивилася на двері й нахилила голову.

— Ой, болить, милий... Не дуже... — прошепотіла вона і злегка здушила йому руку.

«Милий, милий!» — радісно обізвавалось по всій істоті Миколи.

— Ну, і... що ж?... — не розуміючи добре, що говорить, спитав він, прислухаючись, як у грудях приємно-холодно завмірало і серце стукало так, що, здавалось йому, навіть Галя чула цей стукіт...

Галя стрепенулась.

— Що ви сказали? Вибачайте, я не дочула... — здушила вона йому руку. — Ви щось питали?

— Ну-да... Ні... Ви, здається, щось чи говорили чи хотіли сказати... Ага! Ви казали, що маєте щось сказати... Що таке?

— Я мала сказати?... А!... Да... Я маю вам щось сказати... Тільки...

— Тільки що?

— Тільки... Ну, нічого!... Слухайте...

— Усім серцем слухаю!

— Правда?... Ну, слухайте...

Вона трохи замислилась. Микола терпляче дивився на неї. З вітальні глухо долітали згуки якоїсь сумної мелодії й наче хотіли ще більше відрізнити Миколу від усього світу, від номер-

ців і ще більше й тісніше споріднити з цією теплою, оксамитною ручкою, з цими тонкими пальчиками, що так покійно й тихо лежали в його руці. Він тихо-тихо стиснув їх.

— Слухайте, — підняла голову Галя. — Ви, мабуть... Ні! не скажу! — вмить твердо промовила вона.

— От тобі й на! — засміявся Микола.

— Не скажу, не скажу! Ви зараз розсердитесь, не так на це подивитесь, зараз,... Ні, ні! Микола здвигнув плечима.

— А обіщаєте не сердитись, не лаятись, не кричати?

— Голова тому порукою!

— Ет! — незадоволено шарпнула руку Галя. — Ви говоріть серйозно... Обіщаєте?

— Та що ж таке?

— Ви скажіть, обіщаєте не сердитись, коли я вам щось скажу?

— Не знаю... — засміявся Микола. — Може, ви мені щось таке скажете, що й святий розсердився б. Скажіть уперед.

— А! Ну, так не скажу зовсім... Пустіть руку! — прошепотіла вона трохи сердито.

— Ну, Галя...

— Як? «Галя?» Не смійте мене так називати.. Не хочете дати слово... Пустіть руку...

— Га-а-ля...

— Ну, обіщаєте?

— Та що ж таке, господи?

— Що не будете... що... Ні! знаєте що? — пригадавши щось друге, скрикнула вона.

— Ні, не знаю.

— Слухайте, Миколо Степанович! — серйозно промовила Галя. — Я питаюсь у вас серйозно... Це важно.

Микола зробив серйозну фізіономію і здавив пальчики.

— От що... ви краще слухайте!... дайте мені слово, що ви не будете ні сердитися, ні... виражать своїх мнень, ні лаяти мене сьогодні, щоб я не зробила і що б ви не почули... Добре? А завтра ви повинні прийти до мене і ми побалакаєм про все... Я об'ясню, ви подумаете... Словом, завтра ви неперемінно прийдіть... Даєте слово?

— Так ви краще зараз скажіть усе та й годі! Побалакаємо...

— Ні, ні!... Я хочу сьогодні увесь вечір з вами бути... я і так мало з вами буваю... І я хочу, щоб ви мене провозжали додому... А то ви, як узнаете, то не захочете ще й провести мене. Добре?

У Миколи радісно завмерло серце. «Боїться, що не люблю... Хоче признатись... Боїться... Моя, моя, моя!»

— Ну, даєте слово?

— Даю, даю!

— Глядіть! Я вашому слову вірю... Що б не случилось, слово держіть... Добре?

— Тисячу раз добре! — щасливо прошепотів Микола й тихо підніс її руку до губ.

— Хто-небудь увійде,—ледве чутно кинула Галя, не однімаючи руки й червоніючи.

«Ну, так що? Все одно через тиждень моя будеш!» — хотілось йому сказати, але щось держало язика. Йому було так любо: несвідомість і страх Галі за його кохання так радісно підіймали нерви, що хоч трошки хотілось ще посидіти так. А там... Все скінчиться: галас, гам, здивовані обличчя купецтва, подруг, «коллег», чийсь руки, чийсь поцілунки, бажання всього найкращого... Брр!

— На що цілуєте? — прошепотіла Галя. — Так собі? Да?

— Ні, ні... — відказав, не одриваючи руки, Микола.

— А на що? на що?... Хіба любите? любите?

Миколі хотілось мовчати і слухати-слухати без кінця цей палкий, збентежений голос, повний чогось дужого, повний якоїсь досади, гніву й кохання.

— Ну, говоріть же! Любите?... Ну? ну? — нахилившись до його й до болю стискаючи руку, прошепотіла вона. — Ну, говорі же, говорі! — вмить обгортаючи його шию, обдала вона його полум'ям щоки і стала скажено цілувати всього.

— Любіш? Да? Говорі же, проклятий, глухий.. Говорі, любіш?

— Не «говорі», а говори!...

— Ах, остав пожалуста хоть тепер... Говорі... Ну, скорей!

— Люблю... — задихаючись, промовив Микола й завмер під вибухом невимовного, навіть дикого якогось кохання Галіного.

Здавалось, очі її не дивились, а горіли й світилися, щоки палали й пекли своїм полум'ям, груди хвилювали під тонкою білою сукнею.

— Ввійде хто-небудь... — одкинувсь трохи назад Микола.

— Плевать, плевать, пусть входят! Я люблю, люблю... Сlišиш ти! Целуй, целуй!...

Вона навіть страшна була. Щелепи випнулись якось уперед, зуби зціпились, в лиці було щось звіряче, дике.

— Ти мой, мой! Сlišиш ти, проклятий! — прошипіла і, схопивши його за голову, нахилила, впилася зубами в щоку й одкинулася назад. Микола аж підскочив.

— Загризу!.. Всєго загризу! Боліт! Не смей, не смей,—ти мой! Я хочу, і ти будеш мой с своєю чістотою, невинністю, ідеями... і всім.. Сlišіш!... Ти ж любиш... Любиш же? Да? Больше всего?

— Люблю, люблю...

У Миколи крутилась голова.

— Бросіш всьо єто?.. Не будеш больше мучить «просвещенієм»? Да? Любіл і прежде, ілі «просвещал»?... Всьо равно будеш мой!... Я всьо пушу в ход... Сlišіш ти!...

— Люблю, люблю... — важко прохрипів Микола, нічого не чуючи й відчуваючи тільки, що й на його переходить те щось ди́ке, скажене безкрає, що полум'ям било від Галі.

— Ти мой, мой!... Я тебе нікому не отдам, сlišіш? Уб'ю, єслі завтра не прідьош... ти слово дал... Оставіш всьо і прідьош.

— Оставляю, оставляю...

В двері щось постукало.

— Ідуть! — штовхнула вона його й швидко одкинулась назад.

— Ну, а вона вам що?—важко дихаючи, голосно спитала вона, хутко поправляючи свій білий, хвилями завитий чуб і тихше додала:

— Говоріте что-нібудь... Скорее! Можно! — гукнула вона до дверей.

— А вона каже...

Двері розчинились і в кімнату вбіг Фо-мушка. Обдивившись навкруги й зобачивши їх, він, ще не доходячи, закричав:

— А я іщу вас!

— Та так таки й упала? — закриваючись віялом, зареготалась Галя таким натуральним майстерним реготом, що Миколі чогось ніяково

і разом прикро стало, хоча він і сам невміло силкувався засміятись.

— До...до...лу?—ледве вимовляючи, прокричала, Галя,—ха-ха-ха!

Микола кривив губи та все більше й більше почував щось неприємне, дивлячись на Галіну гру. Фомушка оторопіло став і, дивлячись на неї, теж починав сміятись.

— А... а... ви?...—виглянула Галя з-за віяла, подивилась на Фомушку і ще голоснішим залилась реготом.

— Да что такое? — засміявся й Фомушка.

— Ох, ох, ха-ха-ха-ха!

Фомушка нічого не розумів.

— Что-то, видно, смешное! — догадався він.

Микола справді засміявся, а Галя аж упала на спину канапи й навіть сам Фомушка зареготався.

— Ох, ох, Фома Лу... Лукіч!... Дайте... по... жалу... йста води,—викрикнула Галя.

Фомушка повернувся й полетів.

— Ну, целуй... ещо...Будет...Прідьош завтра? Да?

— Прийду, прийду...

— Мой?

— Твій, твій...

— Ну, будет... Пусті... Ідьот...

Вона пригладила волосся, поправила злегка пом'яту сукню і трохи одсунулась од Миколи.

— Даже води захотелі,—ще з порога крикнув Фомушка, обережно несучи склянку. — Ето что-то смешное!—додав він, маючи на увазі перший ефект од цих слів.

Але Галя навіть і не усміхнулась.

— Вредно так много смеяться, — промовила вона, надпивши трохи й вертаючи Фомушці склянку.—Красные, как раки...

Микола провів рукою по лиці, що горіло, як в огні і глибоко зітхнув.

— А я, Анна Івановна, за вами, — беручи склянку й нахилиючи трохи голову набік, сказав несміло Фомушка.

— Кудя? — холодно спитала вона.

— Кадріль...

— Ох, Фома Лукіч! простіте, ей-богу, не могу, — твердо подивилась вона на його.

— Хм... — жалібно, по-дитячи хмикнув Фомушка. — Анна Івановна!...

— Фома Лукіч! — тихше промовила Галя й якомсь подивилась на його. Лице у неї зразу стало сухе, тверде й жорстоке. Фомушка якомсь принизився, але поспробував ще раз хмикнути і схилити благально голову набік. Галя пильно подивилась на його і промовила:

— Ви уже забили?

Фомушка помалу повернувся й тихо пішов з кімнати. Але не встиг він дійти до порога, як у двері постукано, потім вони розчинились і в кімнату заглянула чорнява голова Ламазіді.

— А! ви тут? — забачивши Галю, промовив він і ввійшов.

— Лебедіная песнь моя, Анна Івановна!... — підходячи, засміявся він і підставив руку бубликом.

— Что такое? — здивувалась Галя.

— Как? Не понимаете? — здивувався й Ламазіді. — С женою кадрили?... Последній, может быть, раз танцуем с вами.

— А-а! — протягнула Галя і, подивившись на Миколу, безнадійно розвела руками.

— Простіте! — звернувся Ламазіді до його. Микола криво усміхнувся і, встаючи за Галею, промовив:

— Нічого, нічого...

— Е, Анна Івановна, — жалібно обізвався вмить Фомушка, — я ведь просіл...

— Но я ведь женіх, Фомушка! Разве ви не помічаєте? — скрикнув Ламазіді, йдучи до дверей. Галя повернулась до Миколи й тихо промовила:

— Ходіть в гостінну... Я скоро... Почекаєте там...

Усі вийшли з кімнати і вступили до вітальні. Піаніно мовчало, тільки по кімнаті гасав якийсь студент—діріжер і щось несамовито кричав парам, що купились в одному кутку.

— Ну, когда уже все станут, прїдьоте за мной, — звернулась Галя до Ламазіді, — а мне нужно ещо поговоріть с Ніколаем Степановічем.

Ламазіді уклонився й одійшов. Фомушка теж одсунувся ступнів на п'ять по-під стінкою і став біля канапи, задумливо схилившись на неї.

— Скучати не будете? — спитала Галя, стаючи в куток і показуючи Миколі рукою місце біля себе.

— Не знаю, — одповів Семенюк. — Для мене не знайдеться, мабуть, забавки... Не танцюю, не п'ю... Як би хоч пив, то й мені б мабуть було весело, як тим усім добродіям, що у Васиній кімнаті засіли.

— І ніколи нічого не пили?

— Рідко... Можна сказати, що й ніколи...

— Чому?

— Як «чому»? — здивувався Микола. — Гидко... грязно...

Галя нічого не сказала, тільки пильно подивилася на його й перевела очі на вітальню.

— Ну, а еслі б... Ну, а як би я захотіла, щоб ви випили—випили б?—вмить повернулась

вона до його і гостро подивилася в вічі. Микола трохи здивувався.

— Що це вам прийшло таке в голову?

— Так... Я хочу знати...

— Хм... Мені здається, що ви такого не захочете... Не думаю, щоб...

— Ну, а як би? Випили б? — перебила вона його.

— Та на віщо вам такого бажати?

— Ну, так... Випили б?

— Їй-богу ви сьогодні якась чудна... Що з вами?

— Нічого. Ну, от я хочу, щоб ви зараз пішли в столову й випили... Ну, я хочу! — нетерпляче тупнула вона ніжкою.

— То я... може, й не піду, — протягнув Микола.

— Не підете? Чому?

— Ну, «чому»! Я ж говорю вам: гидко це...

— Ну, а як я хочу, щоб ви зробили гидко?... Ну, хочу, хочу! От я зараз вам говорю: Миколо Степанович, я хочу, щоб ви пішли в столову і зробили для мене гидко. Вип'єте?

Микола тільки знизнув плечима.

— Ну?... Что ж молчиш? Сделаеш? Да? Я так хочу... Если любиш, сделаеш... Ну? — зашепотіла вона. — Я хочу, чтоб ты для меня на всю пошел, слышиш? Вип'еш? Да!

— Чудне бажання, — почав Микола, але вона зараз же перебила його:

— Ну, я так бажаю, я так хочу... Слышиш? Ты должен это сделать... Ты мой!

— Дивно! — знов рушив він плечима, знов почувуючи, що голова йому починає крутитися. — Як же я... буду пити?... І з ким? Для чого?... Я нічого не розумію... Всі ж мені чужі...

— Нічого! — скрикнула Галя задоволено, й

по гарному, ще трохи червоному лиці її пробігло знов щось звіряче й дике. — Я вам зараз найду компаньона!

І налагодилася вже йти.

— Але, може, я його зовсім не бажаю! — зупинив її хутко Микола.

— Ну, то вибірайте, кого хочете... Скоро!

Микола став перебігати очима з студентських сюртуків на цивільні й зупинився на Фомушці.

— Коли так, — промовив він, — то нехай буде Фомушка. Однак він сумує... Треба його розважити. Хоча він мавпи не вигадас, але все-таки сімпатичний і простий хлопець... Пожалуста Фомушку.

— Так, значіт, Фому Лукіча? — ступила Галя і злегка повернулась, не дивлячись на його.

— Фомушку, Фомушку!

Хвилин за три приємно здивований і радий до послуг Фомушка вже стояв біля Миколи.

— Ну, ось вам і компаньон! — промовила Галя, не дивлячись на них.

Миколі було трохи ніяково перед Фомушкою.

— Я к вашим услугам! — додав той, привітно всміхаючись.

— Так ми ще побачимось, — аби лиш сказати що-небудь звернувся Микола до Галі. — Дві чарки недовго...

— Больше не думаете? — хитро вставив Фомушка, маючи його слова за *façon de parler*.

— Конечно, побачимось! — здивувалась Галя. — Жду вас через четверть часа не больше... Чуете?

Микола й Фомушка уклонились і вже націлилися йти, як Галя, щось наче згадавши, хутко покликала Фомушку.

— Сію мінуто: — кинув цей Миколі й побіг до неї.

— Пожалуйста, там под вліянієм паров ещо не проболтайся... — прошепотіла Галя. — Я етого не хочу... Слишіш?

— Боже сохрани! І язик прікушу!

— Ну, іді.

«Мабуть просить, щоб не давав мені пити багато, думав тим часом Микола з ніжною подякою. — Голубонька моя мила»!

— Альон! — крикнув Фомушка, підходячи до його і прямуючи просто в їдальню.

III.

А в їдальні картина зоставалась та сама, тільки трошки відмінилася: в кутку, біля дверей, що вели до спальної, замість трьох стільців, стояв невеликий стіл. Той стіл, мета для сіреньких свідків вінта, спокуса для сумирних салопниць і розвага нещасливим у картах, накритий був білою скатертю і так тісно заставлений випивками й закусками, що здавалось, маковому зерну ніде було впасти.

— Куда это? — зупинив їх Сухобрієв.

— На «репетіцію»! — весело одповів Фомушка, киваючи на стіл, якому сам Єремей Афанасієвич дав таке назвисько.

— Как? І Ніколай Степановіч?

— А что ж! — жваво, але якось роблено за-сміявся Микола... — Нужно випіть!

— А ви ж умеете?

— Ого!

— Да гляді мне там, надризгайся как конь, — не повертаючи голови від карт, невдоволено

промовив дідусь, батько Фомушчин. — Для-раді торжества...

Миколі зовсім ніяково стало.

— Не бойтесь! — заспокоїв батька Фомушка. — Не маленькій... «Малий не дурак, знаю сладіть с кем і как!» Ідьомте, Ніколай Степановіч!

— Разрешілі, значіт? — звернулась до його Варвара Карповна, коли той проходив біля неї.

— Да, немножко... Хе!

— І прекрасно, і прекрасно! — похвалила вона. А то держітесь таким постніком, что ужас.

— А вот ми сейчас!... — хитнув Фомушка до стола головою і клацнув пальцями.

Стіл на радість Миколі стояв оддалік усіх, так що, як тихо говорити та ще сісти спиною до салопниць, то вони не могли нічого ні почути ні побачити, хоч би витягували шиї, як гуси.

«Але становище все-таки паскудне, — думав Микола, сідаючи за стіл і відчуваючи на собі погляди й салопниць, і всіх. — Ніколи не пив, удавав святого і... Ех!»

— Я думаю, спервоначалу простой? — звернувся до його Фомушка, беручись за графинчик, уже надполовинений. — Как-то, знаєте...

— Всьо равно!

— І я так думаю... Ну, боже благослові... Ох, чуть не разліл... Ну-с... За ваше здоров'є!

Микола одразу перекинув і проти волі здригнувся. Пекуча течія якось гостро пройшла по горлу й розлилась вогнем по всім тілі. Одразу страшенно схотілося їсти.

— Сельодочкі, Ніколай Степановіч, — присунув тарілку Фомушка, витираючи губи. Микола жаденно вхопився до «сельодочкі».

— После первой не закусивают, — наливаючи

знов, привітно всміхнувся Фомушка, сам справді не закусуючи. — За ваше здоров'є!

— За ваше также!

«Правду кажуть, що друга йде вже легше!» — всміхнувся про себе Микола, смаковито уплітаючи оселедця і скоса подивляючись на смачну шинку, яку вже намазував гірчицею Фомушка. Оселедець дійшов до краю, але їсти ще ніби дужче захотілося.

«Хіба ще одну випити та шинки з'їсти?» — подумав Микола, одкидаючись назад.

— Что ж ви, Ніколай Степановіч? — хитнув на закуски Фомушка. — Ветчінкі?

— Нет, спасібо, довольно...

— Что?! — злякався той. — Довольно? Больше і не вип'єте?

— Не могу...

— Да не может быть?! Ещо одну Ніколай Степановіч!

— Ещо одну!? — вагаючись, перепитав Микола і подививсь на шинку. — Хм... Ну, давайте ещо по одной!

«Вона ж не брала з мене слова, що я тільки дві вип'ю... Вона думала, що я сам боюсь більше двох випити, — заспокоював себе Микола, дивлячись, як чиста, прозора цівка горілки лилась у чарки. Не вставати ж голодному!»

— Вот і... великолепно! — радісно говорив Фомушка, — а то «не могу». Я уже испугался... За ваше здоров'є!

— Мне так приятно с вами... — глитнувши на-швидку шматок хліба, додав він. — Ви такіе всегда... как би вам сказать... скромные... Ви не обижайтесь, что я так говорю... Я, знаете, просто говорю, необразованно...

Микола вспокійливо хитнув головою, не маючи спромоги сказати словом.

— В гімназії... що ж я там? со второго класса вигнали... Необразований.

— Пустякі!—муркнув, плямкаючи, Микола.

— Что?... Извиніте, я не разлишал.

Микола ковтнув і промовив:

— Я говорю, что і без образования есть люди честные і порядочные.

— Ну-да,—згодився Фомушка.—Но, знаете, образованный человек... всьо-такі... как-то...

— Ну-да, конечно...

Розмову їм перебив якийсь студент, який хутко вийшов із спальної, підійшов до столу й налив собі чарку. Випивши, він схопив шматок шинки, вщипнув хліба і, прожовуючи, звернувся до них, як до знайомих:

— Ліхо придумано сіє: после каждого проигранного рубля хоть выпіть можно... Д-да...

— Много проіграли?—спитався Фомушка.

— еще один і будет десятка.

— Ого!

— Д-д-да!... Хм... Ну, нужно ідті!

— Это самый лучший ігрок на білліарде. Здорово іграет!—промовив Фомушка.

— Ви знакоми с нїм?

— Нет, відал, да і піл когда-то с нїм «у Гаврюшкі».

Микола хотів спитати, що це за «Гаврюшка», але підійшов як-раз сам «прінціпал», потираючи вуса й готуючись, видимо, до «вонзенія». Микола наготовився відповідати.

— Ну? Как дела?—звернувся Сухобрієв.— Випівахом?

— Да,—відповів Микола.—А ви уже окончілі ігру?

— Нєт... А ну-ка-сь, налей-ка мнє, Фомушка... Роберок тільки окончілі... А ви что ж не боїтєсь уже? Хе-хе-хе... Полней, полней лей... Нагвозді-ка мнє грібка... Ну, а себе і Ніколаю Степановічу? Ех, ти!

— Нєт, я уже доволньо,—почав був Микола, але «прінціпал» зробив таку ображену і здивовану фізіономію, що Микола аж злякався своїх слів.

— Со мной не хотіте?—нарешті промовив Сухобрієв.—То-єсть, просто не хотіте? Очень даже ето мнє пріятно!

— Господі!—скрикнув Микола,—да я с удовольствием, я тільки хотєл сказать, что я уже і так випіл...

— В таком разє, Фомушка, подноси!—звелів «прінціпал». Фомушка з великою охотою підніс Миколі й сам узяв чарку в руки.

— Єсть!—витягнувсь він по-матроськи.

— Ну-с!—підняв злегка чарку Єремей Афанасієвич і моргнув. Всі, наче по команді, задерли голови, опустили руки, крякнули і кинулись до закусок.

— А тепєрь і до свіданія!—втерся «прінціпал» Миколиною серветкою,—партньори уже сердяться...

Миколі зробилось легше, як він пішов. І легше, і якось тепло й навіть якесь приємне, почуття стало розливатись по всьому його тілу.

«А їй-богу, добре!»—подумав він і, одкинувшись на спинку стільця, подивився на Фомушку. А Фомушка аж сїв.

— Хорошо!—промовив Микола.

— В самом деле?—підхопив радісно Фомушка, —ая, знаєтє, думал, что вам со мной скучно будет... Ви такіє серйозніє всегда... Думаю,

скучно будет... А, может, півца вип'єм?—закінчив він з радощів.

— Півца?—протягнув Микола і почув, що й «півца» не погано б випити.—А єсть?

— Ого! Как можно, чтоб не било? Єсть... Вот!—нахилився Фомушка і витягнув з-під столу пляшку.—Калінкінское!

— Давайте його сюда!

Пиво запінилось в довгеньких склянках і наче засміялось до Миколи.

«А, їй-богу, добре!—знов подумав він, почувавши, як настрій його робиться все кращим і кращим.—Що добре, то добре!»

Випили.

— Мене Анна Івановна говоріт,—почав Фомушка:—«Ніколай Степановіч хотят випіть і просят вас к себе за компанію». Думаю: удівлення просто! Почему так? Почему я, а не другой кто?

— Да ви мне нравітєсь, вот і всьо,—пояснив йому Микола. Фомушка аж засміявся від задоволення і, трохи навіть засоромившись цього сміху, поспішив налити ще по склянці. Випили знов.

— Да... — знов почав Фомушка, бажаючи, як видно, побалакати з Семенюком по щирості.—Сказать би, пригласіл меня какой другой студент, я би нічого, потому я с студентамі всегда, і ето мне не удівительно. Но ви... Если би другой, так я прямо подумал би, что, значіт, лібо денег занять хочет, лібо к певіцам поехать на мой счот желает. Потому какой я імтоваріщ? Если би, скажем, у меня не стало сразу денег, разі б оні би.лі со мной так, как тепер? Да, как раз! Оні думают, что я етого і не віжу. Ха-ха-ха! А я віжу ето отлічно...

«Та він не такий справді й дурний», — подумав Микола.

— Да только я такой, знаете, человек, что сердіться не могу. Вот хоть би примером взять, я женюсь... Невеста моя...

— Ви женітесь? — здивовано скрикнув Микола.

— Да,—здивувався й Фомушка.—А что такое?

— Да нічого... Но... сколько вам лет?

— Мне? А вот месяца через два будет двадцать. Через два года на прізов... Молодой? Да?... Пустякі! Тут не то. Тут... Вот я же говорю: оні думают, будто я нічого не замечаю. Напрімер, моя невеста... Ну, что тут? Ведь, я отлічно знаю, что она виходіт не за меня, а за мой капітал... Отлічно віжу!

— І женітесь?

— І женюсь... А почему женюсь? Потому что нужно... А почему нужно? Потому что... да потому что...согрешіл. То есть, еслі уж правду говоріть, то я тут, вот вам крест святой, прямо такі не віноват! Відіте-лі... Я перед вамі скриваться не буду... Да і что толку? Всьо равно скоро все знать будутъ... Но главное что тут, дак ето, будто, виходіт, я віноват. А еслі пошло дело на откровенность, то вот как перед істинним богом, не віноват, нісколько! Ну, скажіте самі, могу лі я порядочної баришне сделать такое? С певіцей там, ілі какой другой, дак мне наплевать, но чтоб, значіт, с баришней в такія дела... Да я і не осмелілся б.

— Но факт!... — засміявся Микола.

— А факт есть! — підхопив Фомушка. — «Вот тут-то і есть запятая», — засміявся він. — Ето есть такіе подходящіе куплеты. Да!... А ведь я отлічно знаю, что она всьо ето устроїла, чтоб вийті за меня... Баришня она бедная, сем'я боль-

шая. А у меня капітал от бабушкі... да і у отця...

— Но позвольте! — скрикнув Микола, — ведь, это же ідіотство... Ви простіте, что я так...

— Нічого, нічого, не безпокойтесь...

— Ви знаєте, что она виходіт за ваші деньгі і—женітєсь!

— Ну, а что ж я должен делать?... Сперво-началу я просто не думал об етом, а когда она стала мне говоріть, чтоб я, значіт, женілся, дак что ж мне оставалось делать? Виходіт, ежелі би я отказался, что я подлец. А я етого не желаю. Спервоначалу, било, і папаша і руками, і ногами— не хочу да не хочу: она, мол, безкапітальная. А послѣ, как я ему, значіт, виставіл всьо, как следует, он і іспугался скандала. Нет, тут уж пропало... Вот только оні всьо спешат, а мне... ещо не хочется... ещо, знаєте, погулять хочется. Потому я так разсуждаю себе: ежелі я женюсь, значіт, уж к певіцам—паніхіда! Уж не поедеш. Потому я сужу так: ежелі я человек необразован-ний, грубый, я, значіт, должен хоть в супруже-стве держать себя честно. Правда?

— Совершенно верно! — згодився Микола. — Но ви ведь не прінімаєте того во вніманіе, что еслі она виходіт за деньгі, то она же ізменять вам будет!

Фомушка нічого не відповів і почухався.

— Хм... Відіте-лі... — почав він, мнучись. — Тут такое дело... Відіте лі, она мне і тепер уже ізменяет...

— Как?!

— Так... Просто... Со мной, значіт, і с дру-гімі. Она, положім, баба горячая, огонь, но... всьо ж такі... Вот я хотел с вами поговоріть... Потому счітаю, что ви мне ето скажете, как следует, не так, как те...—хитнув він головою

на вітальню, з якої долітали згуки музики й танців.

«А Галя?!» — вмить пронеслось у Миколі. — Чекає, мабуть... Фю-фю-фю!»

Але йому було так гарно, спокійно і тепло-тепло, що навіть поворушитись важко було.

«Ну, все одно вже пропало! Вже більше п'ятнадцяти хвилин пройшло... Договорить свою епопею та й піду».

— С німі разі можна поговорить... Випіть, к певіцам...

— Но позвольте! — засміявся Микола, — откуда же ви меня знаете? А если і я такой?

— Е, нет! — твердо хитнув головою Фомушка.

— Ні за что, ви не такой! Потому я вас знаю...

-- Но откуда?

— А помніте, как ви раз говорілі про бедних і всякое такое у Ліди Єремеевни в комнате? Я смотрел тогда на вас... Е, нет, я уж віжу... Вот если би ви мне посоветовалі... — закінчив він, благаючи.

— Хм... — знизнув плечима Микола. — Что же я вам в етом случае могу посоветовать? Если би я хоть знал ейо... Кто она такая?

Фомушка знов почухався.

— Вот так історія... Хм... — забурмотів він, щось, як видно, згадавши.

— В чом дело? — спитався Микола.

— Да дело в том, что нельзя говорить, кто она такая і когда женюсь... Секрет.

— Секрет? — здивувався Семенюк і мало не розсміявся. — Тайна? Да?

— Да не тайна, чорт побері! — крутнув з до-сaдою рукою Фомушка, — а... дал слово не го-ворить! Тут целая історія. Прямо не поймьош...

Ви не сердітесь, право, я би сказав вам, но дав слово. А я розсуждаю так: ежели я человек необразованный і грубий, скверний со всех сторон, то надо, чтобы у меня хоть что-нибудь било хорошее. Правда? Вот я ежели дам кому слово, то уже — паніхіда! Сдержу хоть би что!... Право, ви не думайте чего, что, может, ето я всьо вру, чтоб с вами побеседовать, потому я ето могу... ей-богу, всьо ето говоріл по душе...

— Да я верю, верю вам! — поспішив заспокоїти його Семенюк і засміявся. Йому хотілося чогось сміятись з усього: і з салопниць, і з вінтьорів, і з Фомушки, і навіть з самого себе.

— Да ви всьо равно скоро узнаете самі, очень скоро... Тут больше папаша всьо. Ему ето так захотелось. А мне би чем дальше, тем лучше... Она положім, тоже секретнічаєт. Словом, ерунда я вам скажу! — махнув він рукою. — Такое делается, что і сам Соломон, жідовскій мудрец, не разобрал би, ей-богу!

«Каламутить якась... Сашенька-Машенька, душенька-Наташенька, — проспівалось у Миколи, — купецкая дочь».

— Образованная она? — голосно спитав він, — ілі і етого нельзя говоріть? — і засміявся.

— Нет, можно — засміявся добродушно і Фомушка. — Так чтобы, как следует, — скривився він, — значіть, по всем наукам... не могу сказать. Била в гімназії... Да ми с ней про образование мало говорім. Она там імеет какого-то дядю, дак он ей дають чітать какія-то учонія кніжкі... Богатий, говоріт, я его не знаю сам. Дак она, чтоб, значіт, добіться у него мілості, как будто чітаєт еті кніжкі, а на самом деле, оне лежат у меня на квартире, пока ей нужно відеться с дядей... У меня, знаете, есть совсем отдельная

квартирка, собственно, значіт, для любовних свіданій, — додав він, усміхаючись. — Там, бивает, она іногда у меня і день і ноч сидіт... Раз трі дня пробила... І матъ знаєт. Смейомся ми, бивало, с етіх книжек. Конечно, і географію учіла, і другое там... А так чтоб очень...

— Значіт, она баба бойкая!—весело скрикнув Микола. — І вас опутала, і дядюшку колпачіт, ха-ха-ха. Ёй-богу, ви чудака большой!

Миколі все більш та більш хотілося сміятись, сміх так і виривавсь у його з грудей, розкочуючись по них, як живе срібло. Щоки злегка укрились рум'янцем.

— О, ловкая баба!—згодився теж весело й Фомушка. — Я вам говорю, такая баба, что... угу!—він навіть головою крутнув.—А вот какая она... можно сказать, сладострастная, распутная... Что она только выделывает, ежели би вы знали!... Певіца так не сделает! А вот, еслі би она отказалась вийті за меня, кажісь, не знаю, что с собой сделал би... Ілі запіл би мьортвую, ілі повесілся на железном крючке!

— А скорее б запілі? Да?—зареготався Микола. Фомушка й собі не видержав.

— Ах, ви комік, комік!—ударив його по плечі Микола, аж хитаючись од сміху.—Жаль мне вас, чудака етакого! Славний ви всьо-такі малий!

— А мне ви думаете, не жаль себя?—скрикнув Фомушка.—Жаль до слъоз просто! І посоветоваться не с кем... Вот спасибо вам, ви всьо-такі... Еслі би я смел,—добав він трохи несміливо —предложіть вам...

— С удовольствием, Фомушка, с удовольствием!... Ви не обіжаєтесь, что я вас Фомушкой називаю?

— Нет, нет, напротив. Я хотел вас просіть

випіть на брудершафт... В знак, значіт, пам'яті...

— Ха-ха-ха! — засміявся Микола. — Да с превеликім удовольствієм. На «ти», значіт?

— На «ти», на «ти»! — радісно підхопив Фомушка. — Я думаю, беленькой? — повернувся він до Миколи.

— Всьо одно!

— Больше, знаєте, торжественності!

І хоча у Фомушки рука вже трохи тремтіла, але чарки були налиті майстерно.

— Тепер рука за руку? — спитав Микола,

— Да.

Випили, витерли поважно губи й поцілувались.

— Ну, тепер іді к чорту! — вилаявся Фомушка брудершафтним звичаєм. Хоч Миколу це трохи й неприємно... ущіпнуло, але він тільки засміявся й почав закусювати.

Ця чарка пройшла вже не так легко, вона була якась холодна, гірка і дуже смерділа сивухою. Микола аж здригувався, прислухаючись, як горілка вже не гріла, не ніжила, а якось давила і неприємними хвилями розкочувалася в середині. Сміятися вже не хотілось, хотілось тільки як-небудь скинути з лоба якесь ніби покривало, що наче обгорнуло йому голову й тісно давило її.

«Не треба було більше пити, — пробігла у його думка. — Погано... Треба пива випити, може, освіжить».

— Есть еще пиво? — звернувся він до Фомушки.

— Пиво? — схопився той зараз же. — Есть! — Тут под столом цілий погреб. О!

Микола жадібно випив і справді ніби освіжився.

— Хорошее пиво, — похвалив він.

— Да, ето прекрасное пиво,—згодився Фомушка й замислився. Оченята йому трохи зачервонілися й посоловіли, губи трохи одвисли; видно було, що не тільки пиво, але й горілка була «прекрасная».

І знов обидва замислились.

— Малоросса!... Малоросса!.... Українца...—вмить зачулось голосно в вітальні. Микола став прислухатись.

— Малоросса! Малоросса! — почулось уже в дверях і де-кільки студентів, панночок і цивільних сюртуків прямувало вже до них.

— Коллега, козачка!—зразу звернувся до Миколи якийсь незнайомий студент і навіть подав бубликом руку.

— Да я не танцюю, господа!—засміявся Микола.

— Ну, ну! Нечего: ви малорос... Ви не должны отказываться!—заторохкотіла якась панночка, ще, як здавалось Миколі, знайома йому.—Ето ваш національний танец! Какой же ви малорос, еслі не умеете танцевать козачка! Стидно, стыдно!

Миколі знов захотілося сміятись і... навіть танцювати.

«А от же візьму і покажу вам!» — подумав він і рішуче встав, сміючись. Але ноги чогось стали як дерев'яні, ніби чужі і якомсь чудно пересовувались з місця. Він хитнувся і схопився за «колегу».

— Осторожно, коллега!—піддержав його той.—Хотя на корабле качка большая, но нужно нос держать по ветру.

— Нічого, нічого — заспокоїв його Микола. Ето пустякі! Ви может быть, думаете, что...

— Нічого я не думаю,—перебив йому «колега», ведучи під руку й направляючи до дверей.

— Всьо благополучно, і ми будем танцевать!

«Йй-богу, вони думають, що я п'яний!»— аж скрикнув про себе Микола і ця здогадка ще більше звеселила його.

— Потом ви нам спойоте что-нібудь із малоруского, — щебетала панночка, йдучи поруч.— Все малороси хорошо поют... А сначала протанцуете козачка.

«Я вам таки й покажу, як треба танцювати!»— думав Микола, веселими, добрими очима дивлячись на всіх. І такі вони йому здавались усі милі, хороші, добрі та щирі, що так би взяв та й обцілював усіх.

— Круг! круг! — закричало де-кільки голосів, як тільки увійшли всі до зали. Всі зараз же почали посовуватись до стін, розчищаючи широке місце по середині.

— Господа!... Будьте добрі!... Круг, круг! Станьте к стенам! — кричали й бігали якісь два студенти.

«Той, здається, діріжер», — подумав Микола, слідкуючи за одним.

— Господа! Нельзя же так. Віноват... Коллега, пожалуйста!...

Микола вийшов на середину, з дитячою якоюсь усмішкою подивляючись на всіх і силкуючись найти Галю. Але її щось не видно було.

— Пожалуйста, козачок!... Запорожскій!— крикнув один з діріжерів до таперші й підбіг до Миколи.

— Ну — хитнув він головою на середину і злегка взяв його за рукав. — Ужарьте-ка! Піаніно загреміло.

«Ех, матері його ковінька!—весело пронеслось у Миколиній голові, — я вам покажу, як українці танцюють!»—і піймавши такт, стукнув,

ударив ногою і наче силою якоюсь понісся в танці. Через хвилину він уже нічого не бачив і не чув крім якогось жовтого світу в очах і бадьорих, палких згуків козака... А через деякий час добре він і цього вже не бачив і не чув, а тільки почував, як голова горіла й наче її ще міцніше хтось обгорнув покривалом; почував, як серце то холоділо, то завмірало, ноги ось-ось збірались підігнутися й лишити тіло без підпори. Не чув він і не бачив, як по залі замість викриків дивування з його та бадьорих оплесків нісся вже спершу притишений сміх, а подекуди й голосний регіт. Він ще раз зробив «мисліте» і, посковзнувшись, широко розтягнувся на підлозі. Піаніно змовкло і регіт ще дужчою хвилею розлігся по залі.

— Вот тебе і козачок! Ха-ха-ха!

— Не витанцевалось!

— Не мешайте, пусть отдохньот!

— Ха-ха-ха-ха!

До Миколи підбіг Фомушка і, сміючись, став підводити його, ще більше додаючи сміху своїми недоладними силкуваннями. Микола трохи підвівся і, блідий, з посинілими губами, дивився на всіх, жалісно і криво всміхаючись.

— Но ето... Ето просто подлость, гадость! — вмить виступила на середину Галя, червона, з блискучими очима і чимсь диким і злим в губах! — Подло смеяться! Подиміте его сейчас же! Сlišіте!

Всі здивовано подивились на неї й декільки «коллеґ» кинулось до Миколи й підняли його.

— Спа... си... бі... — ледве вимовив він до Галі, піднімаючись і держачись за Фомушку. — Голова трохи закру... закрутилась.

І хотів усміхнутись, але так скривив побілілі губи, що «колеги», які збиралися вже пирскнути з «закру... закрутилась», тільки нахилили голови, а де-які одвернулись,

— Кудаже его? — спитався один з тих, що підняли, ні до кого властиво не звертаючись.

— На воздух! на двор!... освежіться! — зразу всі взяли участь. — Пусть освежиться!... Дождік..

— Нет, на холоде хуже!

— Расскажи своему деду!

— Води ему!

— Это танци. В голову ударіло...

— Кофе с лімоном!

— Нашатирнаго спірту!... есть нашатирный спирт?

— На воздух!

«Освіжитись, освіжитись», — з мукою думав і Микола, почувавши, як щось важке-важке то набігало з живота на груди, то відходило, то знов набігало, вкриваючи лоба холодним потом і знов одходило, кидаючи в огонь.

— Вот тут на крыльце ему хорошо будет. — злегка опускаючи Миколу на східці ганку, промовив Фомушка. — Дождік освежить.

Микола жаденно потягнув у себе свіже, вохке повітря, але зараз же почув, як голову здавило наче здоровенними обценьками й тіло все зімлявіло і вкрилося холодним потом. Сили падали.

— Что вы, коллега, спать хотите? — піддержав його один з «коллег», бачучи, що Микола зовсім хилиться набік, безсило хилитаючи головою.

— П... по... га... но... м... ме... ні, — ледве вимовив Микола, — тяжко...

— Спать? Да?... Да он спать хочет?! — звер-

нувся «коллеґа» до другого. — Бері, поведьом, пусть засньот... І накачался же!... Осторожно, осторожно... Что говоріте? Спать? да?... Хорошо хорошо, сейчас ляжете. Отворяй двери!

— Что он? — зустріли їх питаннями. — Не хочет сидеть?

— Спать хочет... Дайте дорогу, господа... Кладі на кровать... Васька і на полу поспіт... Ногі ему положи на кровать, неудобно же так.

— Может, раздеть его?

— Нет, і так засньот...

«Спати, спати, спати, — крутилося в Миколіній голові з невимовною мукою. — Спати, спати, щоб не чути цього гаму в голові, не почувати цього завмірання та холодного поту».

— Ето хохлік так? — увійшов хтось новий. — Ай, бедняга! А ещо ідеаліст!

— Да, ідеально клюкнул! — одповів якийсь поважний голос.

— Ха-ха-ха!

«Нехай, нехай сміються... Все одно, все одно... Тільки щоб заснути, щоб не давило, не давило. Заснути, заснути», — крутився Микола гарячою головою по подушці, зараз же нагріваючи одне місце й шукаючи другого холоднішого. А піт лився наче з повітря, в грудях завмірало, то холодіючи, то неприємно палаючи; тіло лежало, як побите; сам він наче то валився в якесь чорне провалля, то піднімався на якісь надзвичайні високості.

— Україна моя бідна, ой-ой-ой-ой! — заголосив хтось над Миколою, напилася бідна-а... А, ведь, сначала ловко танцевал, каналія! Даже разбірало! Потом уж стал кренделя вязать... Разобрало українца... Іш!

— Что он — спіт? Может, слишіт?

— К-кой чорт! Куд а ему там слишати!...
Ей, колега!... колега!

«Нехай сміються, нехай говорять... заснути, заснути... Хоч на хвилину ж заснути!»
важко дихав Микола, притуляючи нечувственого лоба до холодної стіни.

— Дядько!... Дядько хохол!... Ідьом! А то
ещо разбудім себе на горі.

— Ето, положім, верно!

— Удівітельно, как он ещо «по Фрідріхшт-
рассе» не прошолся...

Потроху всі вийшли і в кімнаті стало тихо.

«Не можу... не можу...— мучився Микола.
Його перекидало, голову давило, ноги пороби-
лись якісь важкі-важкі, мов на них гирі почеп-
лено.— Хай усе пропада... Хай Галя сердиться...
Хай!... Тільки заснути, заснути!... Стіна холод-
ніша... голову вниз... Треба думати щось...
Ні, нічого не думати. Голову вниз, вниз, вниз»...

А в залі так само греміло піаніно, крути-
лись пари й сміх гучно розбігався по покоях.

Заклавши голову в самий куток ліжка,
розкидавши руки й ноги, на превелику силу
Микола заснув...

А пари все крутились.

Прибігали «колеги», глузували, шарпали,
виходили знов, а Микола спав, важким, міцним
сном спав. Вже й пари перестали крутитись,
затихло піаніно, вже загреміли тарілки в їдальні,
а Микола все спав, тяжко, міцно спав. І снилось
йому... Якась маленька хатинка, уся в шпале-
рах з написами «Калінкінское, калінкінское».
В однім кутку—груба, а біля неї діжка з соло-
ними огірками. Коло діжки сидить біла, рум'яна,
товста [«Сашенька-Машенька, душенька-Ната-
шенька» й їсть книжку, на якій золотими літе-

рами написано: «учоная кніга сочиненія Лермонтова». Миколі чогось робиться страшно-страшно, аж мороз по за шкурою йде. А з-за груби виглядає Фомушка і кричить: «Необразованный, необразованный». — «Молчать! Это подло,»—накидається на його Сашенька і, схопивши Миколу за голову, кусає йому носа. «Ти мой! мой!»—кричить вона йому і Микола почуває, як ніс йому більшає, більшає й вже ось-ось сягне до плеча Галі, що якось зробилася з Сашеньки. «Це погано, — дума він, піп вінчати не може». «Плевать, каже Галя, плевать! Глафіра Кондратьевна імеет свой дом, она повенчает». Глафіра Кондратьевна скидає свій очіпок і натягає йому на голову. Микола почуває, як щось холодне котиться йому по грудях і розливається по всім тілі. «Це благодать»—дума він «Уррра!»—розкочується по церкві й Микола бачить радісні лиця шаферів. А з-за колони виглядає Фомушка і кричить: «я вас не боюсь, потому я необразованный»—«Уррра!»—знов гукають друзки. Микола схоплює Галю й почина цілувати її руку, її саму. А губи та руки Галіні холодні, як крига, і це ще більш подобається Миколі. «Уррра,»—не стихає гук.

Микола прекинувся.

— Уррра!—загреміло з їдальні. Микола опам'ятався: в руках і під губами у його була холодна, залізна штаба з ліжка.

— Уррра!

Микола сів.

«Що таке?»—подивився він на себе, навкруги і на ліжко. І згадав.

«Господи! який сором, який сором!—схопив він себе з одчаєм за голову.—Напився! Напився, як биндюжник, собака!... Винесли...

Сміялись... «Малорос, українець»... Глузування пшютів!... А вона?... Вона чиста, свята... Вона не плюне тепер у мою гидку, п'яну пику?»

Він скажено здушив голову й завмер. Шоки йому палали з сорому, в голові гуділо, а на серці була якась безсила, холодна безнадійність і почування чогось страшного.

«Тікати, тікати додому!—вмить схопився він і почав нервово застібати гудзики, що, мабуть, порозстібали, як виносили.—Тікати, щоб ніхто й не бачив мене!»...

«Ні!—раптом зупинився він. — Побачать з їдальні й покличуть... Що ж робити? що ж робити?»

Він з одчаєм подивився навкруги й безсило сів на ліжку! В їдальні чогось трохи стихло, потім де-кілька голосів вмить заговорило разом і нарешті почувся бас Єремея Афанасьєвича: — Так разбудіть его, що ж там!

У Миколи страшенно завмерло серце.

Хтось тихо щось сказав, голос ніби жіночий.

— Вот пустякі! Разбудіть і баста!

«Мене!»—з жахом пролетіло в Миколиній голові. Він схопився, зашамотався, підбіг чогось до дверей, потім назад і вмить, щось наче згадавши, хутко підбіг до ліжка, ліг і одвернувся до стіни. Серце йому билось невимовно.

Незабаром у залі зачулись чийсь швидкі ступні, потім у сінях і нарешті в Васиній кімнаті.

— Ніколай Степановіч!... Ніколай Степановіч!—заговорив Фомушка, підбігаючи до ліжка, і раптово затряс його за рукав.—Вставайте!...

— «Встану, краще встану!—тим часом думав Микола,—все одно прибіжать pomocачі, почнуть гойдати на руках... Встану!»

— Ніколай Степановіч! Вставайте!...

— Ммм...—замурчав Микола й підвів трохи голову.—Что такое?... Я спать хочу...

— Вставайте, Ніколай Степановіч, нельзя, вас все просят на ужін...

— Все? — здивувався Микола і повернувся до його.—Чего раді?

— Так... нужно...—зам'явся Фомушка, якось таємниче всміхаючись.

— Но для чего? — похмуро спитав Микола.—Ещо смеяться?

— Что ви!—злякався Фомушка. — Да разве... Господі! да нікто про ето і помислу не імел... Да разве я пошол би звать вас на такое? Друга?!

— Да для чего я вам?... Я красний, заспанний, п'яний.

— Вовсе нет! Напротів!

— Ех, что ви мне говоріте!

— Ей! Фома Лукіч! — почулося з їдальні. Микола перелякався. «Прийдуть, потягнуть... треба йти!»

— Ну, Ніколай Степановіч, ідьомте! зовут!—благав Фомушка. — Все ожідают вас.

— Ідьомте,—рушив безнадійно Микола плечем і оглядів себе згори донизу. На грудях прилипло пір'ячко з подушки—він зняв його, глянув на пом'яті поли сюртука, махнув рукою й вийшов з кімнати.

— «Пропадать, так пропадать! — понуро рішив він. — Але чого всі хотять бачити мене?» — вмить вискочило звідкись питання.

— Да в чом дело, скажіте мне! — нетерпляче зашепотів він до Фомушки. Але той наче не дочув і з тою ж таємничою усмішкою поспішив уперед.

«Щось непевне!» — подумав Микола й по-

чув, як серце чогось приємно забилося, хоча зараз же за цим облилося цілим морем сорому й ніяковости.

Вони вступили до їдальні.

— А! Как чувствуете? — добродушно крикнув Сухобрієв.— Садіться, за вами остановка!

— Сюда, сюда, Ніколай Степановіч! — потягнув його за собою Фомушка. Микола нічого не бачив, крім ясного світла від ламп, сили тарілок, склянок, якихсь голів, лиць і ради чогось з усіма подробицями вазу з яблуками і грушами по середині стола.

Кліпаючи на світ очима, почувачи на своєму «йолопському, п'яному рилі» погляди всіх, він поспішав за Фомушкою, ще більше дивуючись словам Сухобрієва—«за вами остановка».

— Вот здесь! — торжественно показав йому місце Фомушка і сам забіг і сів з другого боку.

— «Галя!» — аж здригнувся Микола, тільки тепер побачивши свою сусідку, і знов почув, як серце дуже-дуже забилося.

«Господи! Невже?... — несміло, але наче вогнем прорізала його мозок недокінчена думка. — Ні, ні, не може бути!»...

— Ну-с, тепер друг Фоми Лукіча уж есть... Господа! — почав був голосно «прінціпал», але зараз же зупинився і звернувся до Фомушки:

— Ну, теперіча можно? А то еще что вам...

— Нет, нет, тепер можно! — радісно відповів той і кинув якийсь загадковий погляд на Миколу.

«Але ж не може бути! — думав Микола, не сміючи й поглянути на Галю. — Вона й не дивиться на мене... Ні, ні!... Але ж»...

— В таком разе, господа! — знов гукнув Сухобрієв.— Позвольте вам... То-есть спервона-

Чайу надо вам сказать, что это будет для вас большой, виходіт, супріз... а потому уж не больно рти раззевайте! Д-да!

Микола нахилив голову й завмер. Галя якось нетерпляче повела плечима і стала мняти серветку.

— После, значіт, перваго об'явленія женіха і невести... у нас... то єсть, будет сейчас і второе.

Всі справді здивувались.

Микола похолонув, але те приємне, що хвилювало в йому, ще дужчим вибухом прокотилося по грудях.

«Але це ж — свинство, це ж страшенне свинство! — літало у його в голові. — Який же я жених?... Хоч би ж упередив... «Не будете сердіться, что би я ні сделала?» — згадалось йому вмиль. — Такон що! Голубко моя, радість моя!... Значить, не сердіться на мене!... Але ж такий сюрприз!... А може ні?»...

Він боявся глянути не тільки на всіх, але й на Галю. Він тільки бачив скоса, як рука її, що мняла серветку, злегка тремтіла.

— Д-да! — тим часом любовав Сухобрієв на здивовані обличчя гостей, що мовчки, чекаючи, дивились на його.

— Д-да! — почав він знов і кинув оком у той бік, де сиділи Галя, Микола й Фомушка. — Позвольте вам, честние господа, предложіть... паздравіть... е... другую парочку, которая... е... в той же... в том же святом храме е... е... прімыот обрученіе...

Він ще зупинився. Микола побачив, що Галя стала вставати й навіть кинула серветку.

«Значить, вставать?» — ще не ймучи собі віри, насмілився він подивитись на Галю і навкруги. Всі дивилися в його бік, здивовано

й ласкаво — йому здавалось — усміхаючись і ніби бадьорячи його поглядами. Галя вже стояла й дивилася просто перед себе.

«Боїться за сюрприз!» — ніжно й радісно подумав Микола і став потиху вставати й собі, силкуючися здержати щасливу усмішку, що проти волі розливалась по всім його лиці. «Треба серйозним бути. Галя ж серйозна! — доводив він собі. — В таких хвилинах торжественність повинна бути».

Але щастя так і світилось, так і вибивалось наверх.

...— А іменно в каком храме, то ето в Кресто-Воздвиженском...—тягнув далі «прінципал». Надеємся, что благородные гости посетят в следующее воскресенье свадьбу моей дочери Лидії Сухобрієвой і Анатолія Ламазиді і...

Він на мент зупинився, кинув оком у Миколин бік — у Миколи серце зовсім завмерло — і скінчив:

...— Анни Леванской і Фоми Лабазнікова!

З-по-за Галі зараз же виглянуло біляве, облите щастям лице Фомушчине й на-швидку кинуло:

— Я вам говоріл, что скоро!—і сховалось.

«Що — ледві не заревів Микола не своїм голосом?! — Фома Лабазніков?! Фомушка?!»

Він дико, розпачливо подивився на Сухобрієва, на старого Лабазнікова, що весело сміявся своєму «супризіві», на Галю, що, одвернувшись, стояла спиною до його, на валку людей, що щось кричала, кудись лізла з чарками в руках, — і зразу якось похилився, зімлявів.

«Так що ж це, господи! Що ж це таке?... Як же це?...—думав він, не почуваючи нічого — ні гніву, ні злости, а тільки якесь болюче, тяжке

нерозуміння. — Що ж це таке, боже мій?! Фома Лабазніков!»...

— У-р-р-р-а-а!! — вмить загреміло у його над вухом і валка ще більше стала товпитись біля Галі та Фомушки, ще далі відпихаючи його до дверей.

«Але ж на віщо все то було?... Сьогодні на віщо?... Любить же... «Будешь мой!»... Що же це, господи?...»

В ушах у його шуміло, дзвеніло, в голові стукало, ноги трусились, а на губах застигла крива, повна болю й нерозуміння усмішка.

— Уррра! — грохотіло в їдальні.

Микола, одіпхнутий валкою, опинився в залі. Машинально ступаючи, дивлячися вперед себе якимись скляними очима, він вийшов у сіни, постояв трохи, спустивши безсило руки, як побиті, й автоматично став шукати свою одіж та одягатись.

— Уррра! — не затихало в їдальні.

Микола так само автоматично відчинив двері, вийшов на східці і спустився на вулицю. Було тихо, темно і накрапав дощик.

«На віщо ж, на віщо ж?! — якось однамнітно-понуро стукало у його в голові. — Була ж така люба... Цілувала... Кусала... А-а-а! — вмить наче все освітілось у його і з цим світом разом так тяжко, так гірко-боляче здавилось серце, що Микола навіть зупинився, щоб передихнути. — «Сашенька-Машенька, душенька-Наташенька! У мене свой капітал... Распутная... Галя? Моя Галя?... Моя чиста, свята?... Господи, що ж це?! На віщо ж усе це сьогодні?... Як же це?»...

І весь минулий вечір, розмова з Галею, з Фомушкою стали якимись шматками, в які-

мось дикім неладі приходити йому на пам'ять. Він ніяк не міг схопити думок, зв'язати їх, з'ясувати собі все; вони пролітали вихором без жадної логіки, без зв'язку, але такі важкі, такі пекучі, що, здавалось, ніби за кожною думкою хтось проводив гарячим залізом по мозку й по серцю. Він не розумів усього, він тільки всією істотою почував, що зробилось щось таке неможливе, що все останнє не варте було уваги.

Він зупинився серед тротуару і став дивитися просто перед себе, нічого не бачачи й не чуючи. Проходили люде, опасливо обходили його, здивовано озираючись; проїзжали ізвозики, іноді закликаючи—«свезті», а він стояв нерухомо. Думки крутилися, били по черепу, стукали в виски й потроху починали упорядковуватись. І довго він стояв, розставивши ноги і схиливши голову, потім тихо пішов: він почав розуміти...

— Так... В «друга дома» готувала... «Будеш мой, не смотря ні на что. Я хочу, чтоб ты сделал подлость»... Он-що!... А я... Хе!... Свята, непорочна... Господи! Хто ж думав?... За що ж? Як же так можна?... «Дядя» книжки давав, сміялась... з Фомушкою!... Для чого ж, для чого ж?... Ах, треба, треба було!... «Средство!»... По-українськи говорила... А я... За що ж?... Як же так?... А я ж як?... Як же я?... У номерок?

І від цієї думки у грудях так тяжко здушило, так сумно защеміло, що він вмить зупинився й пошукав очима, де б спертися на щонебудь, або сісти. Скрізь було мокро й темно. Він поводив очима навкруги, постояв трохи й сів на тротуар, спустивши ноги на дорогу. І замер.

— Як же тепер?... Що ж?... Як же жити?...

Що ж далі? — підвів він раптом голову і з мукою подивився на лихтарь. — Як же жити?... Жити як? Знов у номерок?... На віки вже?... І таргани, і... На віки?...

А дощик сік собі дрібненько. Миготіли лихтарі, жовтіючи десь далеко маленькими плямками; прохожих щось не було і тиша стояла на вулиці; тільки від зігнутої, темної постаті на тротуарі розлягалось сухе, хрипле, повне відчаю й муки безнадійної ридання.

КОНТРАСТИ.

Контрасти.

Гликерія випила вже третю чарку густого, міцного лікеру і почуває себе надзвичайно приємно: так любо, так затишно сидіти, спершись спиною на дерево, і ліниво прислухатись до цих згуків, змішаних з балачок спільників пікнику, з лопотіння листя, з щебетання пташок, з дзвону пляшок, виделок, ножів, тарілок. По всьому тілі розлита така хороша, ніжна втома, у грудях дзвенить якесь м'яке, тепле, добре чуття, не хочеться ні рухатись, ні говорити,—хочеться тільки щасливо, радісно усміхатись. Те незадоволення, яке було в неї спочатку від того, що вибрали для пікнику цей лісок, тепер зчезло і вона вже навіть залюбки заговорила б до Каті, як би не ця втома.

Гликерія приплющує трохи очі і їй здається, що вона тихо-тихо пливе на якихсь оксамитових, теплих хвилях, які м'яко колихають її, а перед нею плавко проходить ця картина прогалини з розстеленими скатерками, повними пляшок, тарілок, всяких наїдків, напоїв з сидячими, напівлежачими постатями знайомих мужчин і подруг. Вони щось говорять між собою, кричать, регочуться, але вона не прислухається добре,—їй доволі цих згуків не гучних, мирних, гармонійних.

Сонце вже заходить десь там за деревами і рожеве світло його косих промінів не б'є, не ріже в очі, а так спокійно фарбує листя, постаті, екіпажі, розпряжених коней, кучерів, самовар з синім димом, рожеві, білі, темні убрання паночок і мужчин; всі ці фарби мішаються з рожевим кольором і вбірають в себе очі.

— Катерино Ісаєвно!... Змилюйтесь!... Господь мене вбий, не винен! Присягаюсь вам постолами Магомета,—молить про щось «цей комік Жабурин», як звуть його знайомі, і стає навколішки перед Катею, якимось кумедно витягаючи догори свою маленьку головку. Катя схиляє набік голову, сміється і б'є його серветкою по плечі. Цей «комізм» Жабурина, його присягання, залицяння до Каті давно вже відомі Глиkerії, але вона дивиться на них, добродушно посміхається й почуває себе ще краще.

— Жити треба, моя пані, вмючи!—говорить Іван своїм тихим, мелодійним баритоном, наливаючи Соні в чарку вина.—Не склавши руки на порожніх грудях,—як сказав якийсь поет,—плисти за життям, а самому гребти... А перш усього—треба твердо й завжди пам'ятати, що ти живеш... Люде це забувають якимось, все збираються, готуються до якогось budouчого життя. А це страшна помилка!... Ох, яка помилка!

Він з жахом дивиться на Соню, що спокійно слухає його, і видно по її млявім, дуже напудренім лиці й синіх, в'ялих очах, що вона думає щось своє, таке ж десь в'яле і мляве, як і вся її повна, покійна постать. Але Іван своїм звичаєм не бачить того; бліде, нервове лице його, з чорною, гострою борідкою і вдумливими очима, схвильоване і, видно, трохи п'яненцьке; білий, широкий лоб його з тою знайомою Глиkerії

жовтизною по краєчках укритий дрібними краплинами поту; губи, видно, сухі й горячі. Гликерія прислухається знов і чує, як він говорить.

— Мені, знаєте, здається, що з такого погляду можна згодитися з словами Христа: «не печітеся», в перекладі: «не турбуйтеся, не клопочіться». Розумієте? Не те, що не купуйте на завтра чаю й сахару, а не уявляйте собі різних неприємних почувань... Це найголовніше... Почувань! Що ж таке життя, як не довгий, довгий ряд усяких почувань?... І зараз, в цю хвилину я живу, я маю якісь почування, хоча б і від цього вина... Не все одно? Через що ж це життя мусить бути гіршим, ніж те будуче, для якого всі так клопочуться і, головним чином, клопочуться до самої смерті?! Теперішні переживання ввижаються за переходні, а от там десь, ніби то в будучому, буде все. І біжать, біжать, поспішаючись, одмахуються руками од всього, а як не можна одмахнутися, ледве приторкнуться губами і знов спішать і, помітьте, минають те, чого шукають. Шукають життя, а воно у них перед носом... Ви вдивіться, вдумайтесь, скільки життя у кожного чоловіка, скільки гри, думок, почувань. Ви тільки слідкуйте за кожним так про себе—і ви побачите, скільки втіхи це дасть. Люблять слідкувати за життям звірят, а те забувають, що самий цікавий звір—то чоловік. Яке багатство руху, життя!...

Гликерія одводить від його очі й починає слідкувати. Дійсно, скільки руху, життя! як все приємно, мило! Он сидить на дишлі брички кучер Семен і, попихкуючи «ароматною» папирскою, балакає з Дунькою. Дунька біліє серед зеленого своїм білим фартухом і, заклавши руки за спину, очевидячки, кокетує з ним. Але Семен,

видно, не дуже то вважає, бо дивиться кудись повз Дуньку і десь, певно, своїм звичайним тоном говорить:

— Нам еті хвакти вже звесні... шукай дурніших!

Гликерія дивиться на Дуньку, як та жваво і граціозно повертається своїм станом, і вже не почуває того неприємного ревнивого чуття, що завжди ворушилось у неї, коли вона дивилася на свою покоївку. Їй думається, що дуже гарно було б оженити Семена з Дунькою, і навіть уже уявляється їй, як вона після того, як побереться з Іваном, покличе Дуньку і, пообіцявши дати добрий посаг, скаже, що буде старатись за неї перед Семеном; як Дунька дуже-дуже почервоніє і, затуливши лице рукавом, утіче на кухню; і як всі будуть сміятись веселим, хорошим сміхом... Справді, як легко можна зробити своє життя таким, щоби в нім було більше приємного, ніж неприємного, як можна жити повно, радісно, щасливо.

— Панове! панове!—кричить Микитенко. — Оповідіаю вам велику новину!

Всі замовкають і дивляться на його незграбну дужу постать в незграбнім скюртуці з довгими лапами. Микитенко прийма урочисту позу, підніма руку і, чекаючи, замірає.

— Ну?—нетерпляче питає Катя.

— Слухайте!... Всі слухають? У Зінаїди Карловни одне ухо вище другого!... Ха-ха-ха,— і Микитенко задоволено регочеться, дивлячись на трохи зчервонілу Зіну.

— Фі! Який ви дотепний!—кидає Женя і знов повертається. Але Гликерія вже не бачить недотепности Микитенка, який завжди має на це претензію; їй цікава ця гра поглядів, сміху: то

зневажливого, то дурноватого, то лінивого; цікаве це життя різних почувань, яке пробивається крізь байдужі рухи, крізь прудкі погляди, крізь незначні слова і фрази.

— Не хочете?—держачи над Сониною чаркою пляшку з лікером, питає Іван.—Це ж лікер... Гликерія, лікерія, — говорить він старий каламбур і показує рукою на Гликерію, на пляшку і на себе. Виходить, ніби він два рази говорить: Гликерія, Гликерія. Соня усміхається, але мовчки крутить головою.

— Ну, значить, я соло, — підіймаючи чарку до рота і, обережно п'ючи з неї, добродушно дивиться він на Соню. І Гликерію вже не дратує так неприємно, як перше, цей каламбур з її негарним, мужичим ім'ям, а навпаки, здається дотепним і повним змісту. Виходить, що вона, він і вино складають з себе щось єдине, яке все-таки висловлюється в одному: Гликерія. І їй так любо дивитись на це миле, розумне лице коханого, на його білі, невеличкі руки з довгими, чисто скульпторськими пальцями, на глибокі, пекучі очі. Хочеться ніжно-ніжно взяти цю хорошу голову, притулити до грудей і мирно, щасливо замерти під цей гармонійний гомін природи й людей, під ці ласкаві, тихі почування.

— Ваня!—ласково, тихо говорить вона солов'инським голосом і хоча не знає, що сказати йому, але чує потребу хоч згуком голосу висловити своє хороше, добре чуття. Катя озирається, дивиться на неї й Івана і знов одвертається. Але «Ваня» ставить чарку і, щось згадавши, не чує її й, звертаючись до Соні, що задумливо мене повними, пухкими руками серветку з ініціалами Гликерії, починає живо говорити:

— А таке з'явище, як контраст? Га? Тут вам

все: й історія думки, й історія людського слова, і естетика і... Тут все! Візьміть ви хоч таке, ну...

Іван водить очима навкруги і зупиняється на конях, що пасуться біля екіпажів.

— Ну, візьміть хоч цих коней. Дивіться, як переплітаються фарби, які контрасти, які тони... Чорне й біле! Одне чорне не зробить вам такого вражіння, а поруч з білим воно грає видатну роль, відтіняється, виступає рельєфно, грає... А псіхіка? Наприклад, цінізм і святість, поруч одно з одним. Тут просто дух захоплює! Я хочу ліпити тепер одну річ. Так знаєте, тема така—огидливе і гарне. Огидливе мусить бути жінкою, не дуже старою, але страшенно гидкою, з таким, знаєте, розпустним виглядом в обличчі, з страшенним цінізмом душі й тіла. А поруч молодий, гарний юнак з полум'ям сили й такого, знаєте, захоплюючого бажання боротьби за добро, за красу; невинний, чистий, палкий! І одне поруч з другим. Контраст який!

Гликерія згадує, що той будинок, який вони обдивлялись, щоб наняти, і в якому вже постановили зробити де-які переробки за-для Іванової майстерні, хазяїн (як казала швачка) несподівано продає комусь. Певно, доведеться шукать другого, або з новим хазяїном знов говорити.

— Ваня!—кличе вона знов.

Іван озирається, кидає: «зараз», «зараз» і знов звертається до Соні.

— І помітьте: такі контрасти на кожному кроці, в кожному з'явищі; вони міняються, чергуються, складають з себе самих знов контрасти. Це така гра, знаєте... я страх як люблю слідкувати за ними! Буває стільки краси, стільки змісту, що аж знемога якась на тебе впаде.

— Ваня!!—голосніше гукає Гликерія і чує, як їй щось неприємно-гостро проходить у серці, а голос стає тонким і різким. Катя знов дивиться на неї й на Івана, саркастично посміхається й одверта голову.

— Зараз, зараз!—кидає «Ваня».—І видно, що люде так страшенно консервативні, пасивні. Наприклад, приліпились до одної форми, старої, збитої форми краси і гадають, що в ній все, що... дійшли до геркулесових стовпів!...

Гликерія почуває, як гаряча хвиля крови підіймається їй у груди, надавлює їх і вогнем суне до лица. Їй соромно до болю, до скаженої злості. О, який сором! Він навіть не хоче дивитись на неї, а вона уявляла, що у його справді є якесь чуття до неї. До неї, до цього гострого, пацючого лица з рідкими зубами й рябуватими щоками, з цею мізерною, жовтуватою косичкою. О, прокляття! Вона, дурепа, могла думати, що її мільйони, мужичі, батьківські мільйони, які ще, здається, пахтять вівцями й потом наймитів, ці мільйони не мають ніякого значіння для його. Вона, ідіотка, могла думати, що ця артистична, ніжна натура на неї звернула свою милостиву увагу, а не на мільйони, що вони, оці панки, інженери, чиновники, генеральські дочки, титулярні, благородні, що вони п'ють її вина і катаються на її конях з-за любови й поваги до неї. О, прокляття!

Їй хочеться, як, бувало, робила малою, з лютим вереском упасти на землю й люто битись об неї головою; хочеться несамовито схопитись і з ненавистю уп'ястись нігтями в це ніжне, брехливе лице з глибокими очима; хочеться дико, по-мужицьки, схопити за край скатерки, шпурнути на них цими пляшками, тарілками і хльоска-

ти їх нею й кричати: «геть звідци! геть з мого лісу, голоп'яті! геть! геть!»

Але вона тільки раптом сідає рівніше, міцно впирається руками в сукню, так що аж пучкам боляче, і починає важко дихати. Вона знає, що вона зараз страшенно негарна, що кров, приливши до голови, робить її лице не червоним, як у других, а якимсь буряковим, губи стають тонкими та білими і гостре лице, з вузькими пронизуватими очима, стає ще більш схожим на пацюче. Але їй тепер дарма. Показати, зараз же показати йому і їм, що вона хоче начхати на них, що вона і на мизинний палець не вважає на їхнє благородство і не потребує їхнього товариства.

— Треба, щоб воно вас захоплювало, щоб ви не спали!—гарно окидаючи свій темнорусий, шовковий чуб, палко говорить Іван.—Треба зміняти свої почування, тасувати їх, як карти, вишукувати їх в кожній дрібниці, в кожній незначній прояві всякого життя!... А для цього контраст найбільш відповідає. Він не дає застигнути думці, він дратує нерви... Хай погане, хай гидке буде в цьому контрасті,—тут ходить не про факт, а про ваші почування...

— Ха-ха-ха!—раптом виривається у Гликерії з грудей злісний, дзвінкий від цієї злости сміх. Іван, Соня, Женя і ще де-хто озираються на неї.

— Ха-ха-ха!—підводиться вона трохи.—Це цікаво!... Уявляю... Не факт, а почування. А ну, от візьміть, візьміть скиньте зараз ваш сюртук і черевики і лізьте на дерево. А ми будемо дивитись. Це буде теж контраст.

Іван трохи здивовано і пильно дивиться на її лице й відповідає:

— Ну, сказати, це буде не контраст, а... а відхилення від норми, від звичайного. Воно подібне до його, але тільки...

— Зовсім не подібне!—скрикує різко Гликерія.—Завсім не норма. Самий справжній контраст і як раз на ваш смак. От скидайте скюртук і лізьте!

Іван стискує плечима й одвертається, паночки ж здержано сміються. Але це ще більш дратує її. Вона стає на коліна і, нервово шарпаючи хустку, говорить:

— Ну, от я хочу цього переживання, цього контрасту! Я хочу, щоб ви полізли на дерево. Іване, лізьте! Це моє бажання, зробіть же!

— Це—вередування, Ліко,—знехотя посміхається Іван,—а не бажання... І воно трохи не личить тобі...

Гликерія чує, як нова, ще дужча хвиля несеться з грудей в лице, чує, як загоряються в неї очі, але вона вже не може спинитись. А! не личить? Їй з лицем кухарки, їй мужичці не личить, а як би це сказала Катька, їй би не тільки личило, а було б «справжнім, дужим, гострим, естетичним» і всяким контрастом. Ну, так от же вона хоче цього і так мусить бути.

— Все одно—личить не личить, а я хочу! От і все! Будете лізти? Ну?

Вона встає, випрямляє свій дужий, гарний стан з розкішними формами і чекаючи дивиться на його. Іван закидає трохи назад голову і, озираючи її з ніг до голови трохи здивованим, трохи зачарованим поглядом, мовчки посміхається.

— Ну, Іване?—я чекаю.

— Не можу, Ліко,—жартовливо розводить він руками.—Цього, їй богу, не можу... За такі контрасти мене до людей не пустять, а то і в уча-

сток не довго. І я не розумію, що за фантазія така зразу. І цей тон, поза.

Він знов озира її з ніг до голови, дивиться на її лице, повне затриманої скаженої злоти, на білі губи, на гострий, негарний ніс, знов переводить очі на чудовий стрункий стан, який, здається, на жарт хтось притулив до цієї незграбної голови. Вона бачить ці погляди і в неї пролітає думка, що він любується цим контрастом тіла і голови. І їй ще дужче хочеться зробити щось дике, щось образливе для його.

— Не хочете?—закида вона гордо голову.

Балачка вже й на другому кінці стихає, і Гликерія, не повертаючи ні голови, ні очей, бачить, як Катя вияснює иншим причину суперечки, і чує, як та повинна насмішувато і зневажливо всміхатись. Іван теж устає на ноги, зтрусює з штанів крихти і говорить:

— Не то, що не хочу, а просто не можу виконувати такі, такі дикі бажання. Я просто таки дивуюсь.

Гликерія круто повертається, так що поділ сукні аж вітер здійма біля неї, і кричить до екіпажів:

— Семен! Запрягай мою бричку! Хутко!

— Ліко!—тихо говорять до неї Іван.—Що з тобою?!... Що за фантазія? Це ж образа...

«А мені начхать!»—хочеться крикнути їй, але вона тільки зривається з місця і прудко йде до брички, біля якої, не знаючи, що почати, стоїть Семен і з здивованою пикою щось говорить до Дуньки. Гликерія знає, що й ця буде лаять її й судити на кухні з другою прислугою, і їй хочеться кинуть їй гроші, затопать ногами і вигнать, зараз же вигнать.

— Чого стоїш?! Що за розбалакування?— накидається вона на Семена.— Запрягай!!

Вона ще трохи дивиться на похипні рухи Семена, який почина вовтузитись біля упряжі, потім повертається і йде до спільників пікника, що збились до-купи, тихо балакаючи; назустріч їй вибігає Жабурин і, витираючи невеличкими кулачками своє маленьке, руденьке обличчя, почина плаксивим голосом:

— Глиkerіє Панасовно! Змилуйтесь, куди ж так рано? Тільки розвеселилися—і трах! додому... А тут лихтарики, чайок, повітрячко... Глиkerіє Панасовно! Забудьте...

Глиkerія не слуха його і, звертаючись до всіх, говорить холодним і трохи здивованим тоном:

— Панове! Мене дивує просто... Я собі поїду, а ви можете zostаватись. Кучера і покоївка і без мене додому дорогу знайдуть...

Але, кажучи це, вона вже знає, що вони ні за що не zostануться тут без неї, без хазяйки цих вин, наїдків, «лихтариків, чайків», цих кучерів і коней. Вона це бачить вже по холодних, ображених фізіономіях панночок, які починають розшукувати свої капелюхи, накидки, рукавички і т. п. І їй це і приємно, і злісно, і ніби соромно за себе. На Івана вона не дивиться і не знає, чи він сердиться, чи дивиться на неї своїм пильним поглядом, чи всміхається, немов кажучи: «О мені це давно вже відомо».

Коні запряжені, всі розсажуються і Глиkerія чує, як Катя злісно каже:

— Я з цєю мужичкою більш ніколи нікуди не поїду! ніколи!

Їй хтось щось тихо відповідає, чується сміх, образливий, тяжкий сміх. Семен, Хома

і Дунька поспішаючися складають на свою бричку самовар, тарілки, порожні пляшки і теж щось говорять і сміються. На Івана Гликерія не дивиться, але почуває, що й він повинен теж сміятись.

Вона сідає на свою маленьку на двох зроблену бричку, бере в руки віжки і з заміранням серця прислухається, чи не чути Іванових ступнів. Вона загадує: коли він сяде на своє місце поруч з нею, значить, не все ще порвано, коли ж піде на другий екіпаж, значить... Ну і начхать... хай іде, все одно! Хай іде!

Вона шарпає віжками і злісно кричить на коней:

— Н-но!!

— Почекайте!—чується біля брички знайомий голос.—Я ж ще сяду.

Гликерія з похмурим, напруженим лицем зупиняє коней і чекає, поки Іван умощується біля неї. Нарешті рушають: попереду Гликерія з Іваном, потім два екіпажі з останніми і накінці Семен та Дунька з посудом і недоїденими наїдками.

Сонце ніби теж розсердилось і, страшенно червоне від гніву, показує иноді крізь дерева своє кругле лице; берестки, молоді дубки, схиляючи на зарослу шпорищем, мало наковчену доріжку свої віти, чіпляються за капелюх, за одіж і ніби бажають спинити гостей. Коні теж, здається, незадоволені—часто фиркають, махають хвостами і, ніби одгоняючи оводів, озираються на Гликерію і, одвернувшись, насмішкуюто пирхають.

Гликерія робить вигляд, що дуже пильно править кіньми, й не озирається до свого сусіди, але знає, що він дивиться на неї і їй хочеться,

щоб він заговорив, бо тоді мусить менше дивитись на її надто негарне у профіль лице, і хочеться, щоб він не говорив, бо прийдеться одповідати, а вона чує, що наговорить, за що буде потім каятись.

— Ліко...—тихо починає Іван.

— Я з вами не балакаю! Прошу не звертатись!—хутко й навмисне з побільшеною злістю говорить вона і шарпає віжками.

Іван хвилину мовчить.

— Але ж... Хм... кумедно трохи справді,—зачинає він знов.—Наробити дурниць, образити людей, споганити їм вечір—і не звертайтесь до неї...

— Чим я образила? Чим?—швидко поверта вона до його лице й дивиться в його спокійні, добрі і злегка затуманені вином очі.

— Чим? Своїм вередуванням...

— Ха-ха-ха!...—одвертаючись, сміється вона робленим сміхом.—«Вередуванням»!... А ви, а ви...—раптом гнівно й з щирим вибухом злости повертається вона.—Ви не образили мене? Га? Я тричі кличу вас, а вам навіть важко було повернути до мене свою...—їй хочеться сказати «благородну», але вона здержується...—свою горду голову! І вам більш цікава Соня, ніж та, що буде жінкою вашою. О, я знаю, все знаю. Ах годі, годі!!

Вона нервово б'є віжками блискучі крижі коней і екіпаж стрibaє вперед і, підіймаючи вітер, минає берестки й дубки, що хапаючись дряпають капелюхи, крила брички і зникають позаду.

Лісок кінчається і коні виносять їх у поле. І зразу перед очима їм видко на небі край чорної хмари, яку наче хтось тільки вистромив з-за

краєвиду, щоб сонце позолотило й погріло її своїми червоними, як полум'я, проміннями.

— Все одно, дощ був би!—кидає холодно Гликерія до Івана, показуючи на небо. І чи від цієї хмари, чи від того, що вона виїхала з лісу, чи від мовчання Івана, Гликерії рівний, довгий степ здається чимсь похмурим і нудним. Якось голо, сіро, одноманітно, а до того ще цей широкий, великий шлях, що йде по-над ліском і тягнеться туди, у степ, до самого міста. Покритий весь дрібним, як пудра, м'яким порошком, що здіймається під колесами й за возом, як дим, що сіро вкриває на де-кільки сажнів хліба, цей шлях, з сірим запорошеним бур'яном з боків, здається схожим на старого, змученого, знесиленого життям чоловіка.

Звернувши на шлях, коні починають чогось косо дивитись убік, до ліска. Гликерія поверта туди голову і бачить кроків на 30 від шляху якусь масу рудих свиток, жовтих брилів, чорних та червоних хусток, босих ніг, якихсь довгих, білих палиць, клунків, грабель. Вони то рухаються, то спокійно лежать на землі у холодку під деревами, тінь од яких довгими, незграбними пасмами сягає аж до шляху. Біля рову, що поділяє ліс від поля, горить вогонь, а коло його стоять якісь постаті з голими спинами й, простягнувши руки над вогнем, щось роблять. Гликерія дивиться на ці голі, широкі, смугляві й білі спини й ніяк не може зрозуміти, що роблять ті люде над вогнем без сорочок. Вона озирається до Івана і бачить, що і той, висунувшись з-за неї й приплющивши очі, теж дивиться і, видно, також не розуміє.

— Хто-то?—питає він.

— Полтавці... Заробітчани...

— А що то вони роблять біля вогню?

— Не знаю... Я сама дивлюсь...

Глиkerія зупиняє коней і озирається. З лісу виїжджають останні екіпажі і, підїхавши, теж зупиняються. Починаються розпитування, догадки, міркування. Але Глиkerія не видержує й, звертаючись до маси, гукає.

— Ей!... Чуєте?... Ей там!...

Голі спини повертаються, але все-таки держать руки над вогнем і не видко добре, що в них. По масі свиток і брилів проходить шамотіння: де-хто підводиться, де-хто встає, хто стояв спиною, повертається лицем до шляху, і Глиkerія бачить під брилями червоні й темні обличчя, яких роздивитись добре не можна. Вони щось говорять одно до одного і знов дивляться на скупчені екіпажі, певно, не розуміючи, чого хочуть від них ці гарно одягнені, чисті, багаті люде. Глиkerія зверта коней на борозну, що тягнеться по-над шляхом, обережно переїзжає її й наближається по траві до заробітчан, серед яких шамотіння стає більшим, а голі спини накриваються свитками. Тепер їй уже виразно видко обличчя, тільки які вони всі ніби однакові: темні, худі, похмурі і всі наче одного якогось сірого кольору,—нема ні білявих, ні чорнявих,—усі сірі. З валки виступає де-кільки мужчин у брилях і в гнідих чумарках і один з них, невеличкий чоловічок, в широких вибійчаних штанях з вузькою, довгою латкою на всю колошу, підходить ближче й, уклонившись, скидає бриля. Глиkerія придивляється й розуміє тепер, чого всі вони однакові: на бороді, на вусах, на бровах, у зморшках лица, навіть на віях у чоловіка, як на бур'яні край шляху, лежить густо сірий порошок, що навіть засох йому на губах

чорненькою ниткою. Тільки на тім'ї волосся виразно чорніє.

Вона переводить очі на других і бачить, що й ті всі покриті порохом з ніг до голови, так що видко навіть крізь розхрістані, брудні, товсті сорочки сірі груди.

— Що ви робите тут?—питає вона в чоловічка.

— Спочиваємо, пані,—ще раз уклоняється він,—стомились, то й спочиваємо трохи...

Другі екіпажі (крім Семенового) теж підїзжають і зупиняються. Чоловічок дивиться на них і стурбовано озирається до своїх, що підступають ближче несмілою ходою. По вальці заробітчан проходить ще більший рух. Гликерія бачить, як, лежачи укупі, дівчата й хлопці підводяться, сідають і починають дивитись у їх бік, і у дівчат обличчя хоч такі ж худі і зморені, але не сірі, а червоні й так попечені сонцем, що шкура в де-яких місцях пооблазила, а носи блищать, наче помазані салом. Вони, видко, повмивались.

До передньої купки заробітчан підходять другі й мовчки зупиняються біля них. Тут—і зовсім молоді хлопці, підлітки, і дівчата, і дядьки з бородами и глибокими зморшками, повними пороху.

— А що то робили ті люде он там біля вогню... без сорочок?—питає Гликерія, показуючи головою на дим, що стелеться по-над ровом і пливе вузькою хмарою між деревами. Чоловічок теж дивиться туди і спершу не розуміє, але потім раптом засоромлюється й, ніяково всміхаючись, каже:

— Та то, знаєте, так...ходять коло себе трохи..

— Як то «ходять коло себе»?

— Та так, чепуряться... Звиніть на слові, в дорозі завелась нужа... ну й той...

— Що?—зі страхом скрикує Гликерія.

— Нужа, нужа... Ну й той, печуть... Вона вогню не любить, зараз падає. Так, як держиш сорочку над вогнем, а вона й падає... Мити нема коли, та й нема чого, де була яка перемінна сорочина, на хліб перевели.

Чоловічок добродушно й трохи сумно посміхається й дивиться на Гликерію, а їй виразно вже уявляється, як стоять от-такі ж запарошені люде і держать над вогнем брудні-брудні сорочки... Вогонь лиже і смаже сорочку, а огидливі паразіти повзуть так тихо, вяло і падають з тріском у вогонь. Брр!

— О, боже!—повертається вона до Івана, огидливо поводячи плечима й почувуючи, як їй аж за горло щось давить від цеї уяви. Іван не одповідає їй,—лице йому якесь напружене, скривлене і очі дивляться пильно на робітників. З екіпажів чується: «Що?... що?...» і потім: «о, боже!... Та не може бути!»

Гликерія злазить з брички й на-щось підходить ближче до заробітчан. Злазять також Іван, Катя, Гусляр, Ценя та інші й також підходять до них.

— Чого ж ви так... Хіба роботи немає?—говорить Гликерія.

— Хм... роботи...—посміхається чоловічок і починає оповідати, як вони два тижні вже блукають од економії до економії, з міста в місто, й нігде не можуть знайти тієї роботи.

— Літо, господь його святий зна, випало неврожайне. Хліба висохли, згоріли, скрізь вправляються своїми руками. Що було грошенят з дому, з'їли, а тепер хоч живим до бога лізь. Думалось, хоч погорюєм літо, та все-таки принесем додому якусь копійку, чи за землю запла-

тити, чи себе прохарчувати. А тепер от-таке. Хоч сядь та плач...

Чоловічок оповідає, а дві купи людей стоять і дивляться одна на одну, але дивляться не так, як незнайомі між собою люде, а так, як дивляться звичайно в музеї на вощані фігури, тільки одна група дивиться з виразом якогось жалю, огидливості, страху, а друга—заздროсти, похмурої туги й ніяковості. —

— Ось, зраня й макового зерна в роті не було, — посміхається чоловічок, винувато якось дивлячись на Гликерію й Івана:—люде вкрай поприставали. Доросле то ще так-сяк теліпається, а молоде зовсім припало до землі. Як не найдемо ще тут роботи, то вже й господь святий зна, що його думати далі...

Гликерія дивиться на якогось хлопця год 14, помічає, що він дуже схожий на її брата, Василька,—таке ж худе личко з довгим підборіддям і тонким носом, такі ж очі смирні й добрі, —і їй стає вмент жалко-жалко цих людей. Їй ввижається, як вони лежать от-такими ж купами десь на базарах, чекаючи наймачів, як ганяє їх з місця на місце поліція, а вони несміло, покірливо гуртом поступаються їй. Потім, не дочекавшись в одному місті, ідуть у друге... Ідуть степом: степ довгий, безкрайї; зеленіють чужі хліба, мріють могили на обрії. А сонце пече—ні вітру, ні хмари; порошок з битого шляху димом лізе в очі, в вуха, в ніс, у рот. Хочеться пити, а води немає, або така тепла в баклажках, що аж гидко у рот взяти. Ноги щемлять, тіло мляве, у грудях страх за будуче й пекуче бажання їсти! їсти!

Вона озирається до екіпажів і зустрівається з поглядом Івана.

— От це контраст!—говорить Іван, поширеними й смутними очима показуючи на одну й другу групу.—Це справжній контраст.

Але Гликерія навіть не дочуває добре, що він каже; їй жаль, страшенно жаль заробітчан. Вона нічого не відповідає йому, а найшовши очима Семенову бричку, гукає:

— Семен!... Семен!... Ідь сюди!

Семен поверта коні, гецає по борозні й хутко підїзжа до неї.

— Там залилося що-небудь?... Хліб, м'ясо?...
— питає вона.

— Залилось...

— Виймай сюди все, все!... Треба людям цим дати...

Зачувши «хліб, м'ясо», полтавці як електричною течією проймаються. Вони жадно переводять очі на Семена й починають зорити за ним. Забачивши, що він зліз з брички й почав щось виймати з неї, вони починають посовуватись вперед, поминати панів і наближатись до брички. Гликерії видно, що й чоловічкові страшенно хочеться побігти туди, але він з делікатности стоїть перед нею без бриля, щось говорить і тільки іноді погляда на Семена пильним оком.

А Гликерії аж досадно дивитись, як Семен, з своїм звичайним флегматично-покійним виглядом і з «ароматною» в куточку рота, по-малу вийма французські булки, якісь коробки і, морщачись від диму з «ароматної», що лізе йому прямо в око, не хапаючись кладе додолу.

Помітивши щось надзвичайне біля брички, й останні заробітчани підходять ближче й навіть коло вогню нікого не зостається,—валяються тільки свитки, клунки, коси, граблі й таке інше.

Валка починає густо, турбуватися, чується шепотіння:

— Прислано панів з хлібом. Годувать будуть на одробіток.

— Де на одробіток?... Це наймать зараз будуть. Дають по 50 на своїх харчах.

А в другому місці, надто де дівчата:

— А диви он у тої, що з квітками на голові... Десь дороге! Й за п'ять рублів не купив би!

— Цить... Слухають!

— Та й вино їм давать?— вмить гукає Семен.

— Ах, боже ти мій!—нервово повертається до його Гликерія—усе, усе, давай:

І їй видно, як Семен, звертаючись до Дуньки, що склада все на розістлану долі скатерку, стискує плечима й, іронічно посміхаючись, щось говорить до тої. Потім обое беруть за кінці скатерки і важно проходять до Гликерії повз заробітчан, які починають напірати одне на одного й зазирати у скатерку. І після того, як хто зазирає туди, по валці проходить гомін і чути:

— Паляниці... Ковбаси...

А Семен тільки пихкає «ароматною» й иноді строго кричить:

— П-а-ді!

І коли його не розуміють, сердито говорить.

— А ну ж, з дороги! Повилазило, що несуч?

Заробітчане уступаються, подаються трохи назад, а Семен з Дунькою урочисто проходять між ними, несучи скатерку, як покійника.

— Роздавать?—зупиняючись недалечко від Гликерії, питає Семен.

По слові «роздавать» по валці пролітає шум, як від подиху вітра у лісі.

— Роздавай, раздавай!

— Та й вино їм давать?

Гликерії хочеться кинутись на його й побити йому тим самим вином його голову.

— Семене!—стримуючи себе, глухо говорить вона і мовчки дивиться на його. Семен поспішно нахиляється до скатерки і перш усього виймає пляшку вина.

— У що вам наливать?... Давай там,—кричить він на заробітчан, що вмент обтовплюють його,—казанки, давай горшки.

Де-хто випручується, біжить до клунків і, справді, з казанком або горщиком вертається назад. Семен починає розливати вино й іронічна посмішка знов являється під «ароматною». Гликерії навіть вчувається, як він повинен говорити до серйозної й посмутнілої Дуньки:

— Хамули!... Вони понімають на вині, як свиня на апальсінах.—Але Дунька, видко, не видержує,—нахиляється до скатерки і, витягши де-кільки паляниць, починає ламати й роздавати на всі боки. Коли Семен лив вино в казанки, мало хто розумів, що то й на що то, але коли в руках Дуньки біліє хліб, усі зразу починають простягати руки, товпитись, кричати, сопти, лаятись. Коли ж і Семен також береться за наїдки, робиться щось страшне. Гомін, крики, лайка, прохання, сльози, звіряче ревіння, гарчі, жадні погляди, великі, чорні руки, змучені обличчя, брилі, хустки, картузи, — все це—мішається між собою, хвилюється, кипить. І потім цей запах, важкий, кислий якийсь запах поту, що кожного разу, як біля Гликерії хто проходить з них зовсім близько, душно обвіває її крутить у носі. Серце її чогось б'ється дуже-дуже, а очі просто не можуть одірватись від цієї дикої, страшною картини.

Гликерія, глянувши до центру, бачить,

як Дунька, бліда, з великими, зляканими очима (і через це дуже гарна), хутко кваплячись ламає хліб, соває в купу рук, простягнутих до неї, і в купі зараз же піднімається крик і гам; як вона знов соває їм шматки ковбас, якийсь папер і це знов щезає там, як в безодні. Ось з валки, міцно тримаючи щось біля грудей, випручалась якась дівчина і, розгорнувши притулене, починає їсти з голосним цмаканням балик чи шинку і очі її бігають на всі боки од страху, щоб хто не одняв. Балика вмент не стає й вона знову пірнає у валку. Її не пускають, але вона чіпляється руками за боки задніх, розгорта їх і всовується в середину, не вважаючи на штовхани, якими наділяють її задні. Семен щось кричить, але чути тільки голос його, а слів не можна розібрати.

— Дядьку, мені!... Голубчики!... Ой рідні ж! хоч крихотку!... Куди?... Ой, бога ради!... Не пускай!... Не давайте йому, він уже взяв!... Дядьку... А мені!... Дівчино, мені ж, мені... Ой, пустіть!... Змилуйтесь...

Біля самої Гликерії, важко сопучи, зупиняється той самий хлопець, що дуже схожий на Василька, і дріжачими руками починає виймати з коробки і пхати в рот сардинки. Руки йому залиті кров'ю,—видко, порізав їх об бляшану коробку; на підборідді теж кров, на коробці кров... Гликерії щось до болю, до муки душить серце; дихати важко од жалю і хочеться скажено, голосно ридати.

— Боже!—чує вона за собою й озирається. Іванові очі горять, на лобі стоїть піт, губи дріжать і сам він, здається, весь дріжить. Вона дивиться на других спільників пікнику і на всіх лицах бачить такий вираз, який буває у людей,

що дивляться на велику пожежу. Навіть Соня якось скривилась, напружилась і гостро дивиться у валку.

Іван витирає хусткою лоба й, одвертаючись, говорить до Гликерії:

— Не можу!... Не можу дивитись!... Я впаду. Така картина... такий жах...

— Що ж робити, Ваню, що ж робити?!—скикує вона розбитим, сиплим голосом і з мукою хутко, нервово дивиться то на валку, то на його. —Я ж не знаю. Так жаль. Дивись, той хлопець... Ах, він вже п'є з коробки!

Хлопець, перехиливши високо коробку, одхилив голову назад і жадно, смоче з коробки масло, яке змішується з кров'ю й капає йому на сорочку.

— Панове!—раптом чує вона стурбований голос Каті,—бура буде. Дивіться, хмара... додому треба!

Гликерія озирається. Той ріг хмари, що перше тільки ледве стирчав з-за краєвиду, тепер розрісся, розсунувся і чорно, грізно так суне за сонцем, мов бажаючи дігнати його й заховати в своїх суворих обіймах. А сонце, злякавшись, сховалось уже—і тіні немає, все сіро: і степ, і шлях, тільки хмара яскраво чорніє на сірому небі.

Але на Гликерію вона не робить ніякого вражіння. Вона мало-що добачаючим поглядом тільки обкидає небо й знов повертається до заробітчан. І бачить, що Семен щось кричить і махає порожньою скатеркою, а вони не вірять йому й, ще не переживавши того, що в роті, товпляться круг його, просять, молять, зазирають за ноги, нишпорять біля екіпажу. Семен видко, сердиться й поглядає на Дуньку, яка

ще не роздала всього. А лице її якесь чудне, дуже бліде, скривлене й негарне вже. Щось гостро коле в серце Гликерії,—вона догадується, що Дунька плаче; стоїть, роздає, а сама плаче. І хоча Гликерії цього добре не видно, але їй уявляється, як сльози хутко-хутко викочуються з її очей, біжать по щоках і падають на хліб, на сардинки, на балики.

Нема вже нічого і в Дуньки. Видко, що голод тільки роздратовано, але не втишено ні на крихту. За те несміливости в обличчях нема вже; де-які, певно ті, що випили вина, навіть виявляють щось вороже, злісне, нахабне. Гликерія бачить, як вони ходять, піднімають крихти з-під ніг, дивляться на панів і щось говорять і сміються. Але як негарно, як терпко сміються!

— Я дам їм грошей!—повертається вона до Івана і зараз же, не слухаючи його, поспішно вийма свій гаманець і нервово висипає собі в руку срібні, мідні й золоті монети.

— Поможіть мені!—кидає вона до Івана, не повертаючись і розкладаючи на руці гроші. Іван хутко виймає й свій гаманець, і, поспішаючи, почина теж для чогось розкладати гроші на руці.

— Слухайте!... Ей!...—кричить Гликерія до робітників.

Серед передніх зразу стає тихо.

— Ось ми... вам хочемо трохи... грошей. Ідіть сюди!

— Грошей!!—бурею прокочується по вальці, і в один мент Гликерія вже нічого не бачить й не чує круг себе, крім довгих, брудних рук, важко сопучих лиць, крику й тяжкого запаху поту. Тикаючи у всі боки гроші й щось кажучи до цих темних облич, вона почуває, як хтось на-

ступив їй на ногу і біль проходить їй аж в груди, як чийсь руки давлять їй пальці, ззаду хтось дуже напірає і гаряче дихає в шию і чути таке сопіння, ніби хтось там котить щось важке-важке. А в ушах аж ляскає від криків:

— Панночко!... Рідненька!... Ой, боже ж мій! Мені ж, мені, панночко!... А ну!... А диви!... Куди?... Пустити!... Панночко!... Ти вже взяв!... Золотий!... Господи!... Ой, боже ж мій! А мені, а мені!... Тю!... Панночко!

Глиkerії важко дихати; грошей у неї вже немає, але її все не пускають, напірають, топчуть ноги, протягують руки, хапають їй пальці й не то цілують, не то гризуть їх, лаються, кричать і, здається, всі дихають на неї цим запахом поту, свиток і... горілки. Вона безпомічно, з острахом озирається й хоче покликати Івана, але бачить з-за брилів і хусток тільки кінчик його капелюха і чує теж такі самі крики:

— Паничу!... Ой, рятуйте!... А мені ж... Руб, руб!... Куди?... То пополам, пополам... Стій!... Мені ж, мені!... Паничу!... Пане!...

Вона якось вибирається з валки. Гомін стоїть страшенний, невимовний. Глиkerія бачить, що вже біля й тих спільників, товпляться брилі й хустки, а попереду всіх висока, дужа постать парубка з лицем турка й дикими очима.

А хмара суне й, здається, сідає все нижче та нижче. На шляху здіймається високий стовп пороку й, крутячись, заверчуючи в себе соломинки, пір'я, трісочки, біжить по дорозі!

— Панове! Додому, дощ буде!—кричить Катя. Але її мало хто слухає.

До Глиkerії підходить Іван. Він важко дихає, витирає дріжачею рукою з лица піт і має вигляд чоловіка, який допомагав на пожежі,

ледве вирвався сам з вогню, і тепер тільки з жахом і безнадійністю дивиться на велетенське полум'я, в якому його праця пірнула безслідно, як крапля в морі.

— Ти знервувався дуже,—стурбовано дивиться Гликерія на його біле-біле лице, яке від чорних очей, борідки й капелюха здається ще білішим.

— Ні, так... трохи... А тут ще хмариться...— повертається він до почорнілого неба:—зараз грім буде.

— Поїдем додому,—говорить Гликерія, якій від усього цього робиться в грудях якось порожньо, нудно і безнадійно.

Стає темніше й темніше. Хмара рівняється вже з лісом і, ніби замислившись, зупиняється над ним. Робітники починають потроху одбігати до свиток, до клунків. Де-які ще товпляться біля Жені й Саші, де-які сваряться, кричать, лаються. На краєвиді далеко-далеко моргає блискавка.

— Панове!—плачучим, ображеним голосом кричить Катя.

— Ну, що ж це справді таке? Я боюсь... Додому....

Раптом, неначе злякавшись, що вони втічуть, звідкись із поля налітає, скажений вітер з порохом, з соломою, зриває капелюхи, піднімає до-гори одіж, гриви коней і злісно накидається на ліс, що грізно, сердито відповідає йому.

Гликерія бачить, що до них біжать робітники з якоюсь темною й сірою одежою в руках і щось гукають заднім. Ті також щось несуть і біжать до Каті, Жені й останніх.

— Дош буде, панночко!—захакавшись го-

ворить один із передніх, зупиняючись перед Гликерією й Іваном.—Укрийтеся... Ось... що маємо... Свитку, ряденце... Воно не так змочить...

— А ви ж як?—вагається Гликерія, дивлячись то на робіників, то на Івана.

— Е, ми!—з усмішкою маха вільною рукою чоловік.—Дощ змие, а вітер висуше!... Ось... накиньте, то воно якось... Беріть, беріть... Карпо, дай паничеві...

Але Гликерія помічає, що Іван якось одсовується, ніяково дякує й кидає на неї погляди.

«Нужа!»—пролітає в неї думка і знов щось здавлює глотку.

— Ні, ні, спасибі!—поспішно говорить вона.—Ми й так. У нас є зонтики... Ми встигнемо ще втітки... Спасибі, спасибі... Укривайтесь самі, вам теж треба... А ми так... Іван, поїдемо!

Їй здається, що робітники догадуються, чого вони одмовляються, і їй стає ніяково—і жаль їх, і соромно-соромно. Але вона хутко біжить до брички, вилізає й хапа в руки віжки, Іван теж вистрибує за нею. Гликерія озирається й бачить, що другі екіпажі вже рушили й повертають чогось до лісу, а на тому місці стоять заробітчани з одіжжю в руках і очевидячки балакають між собою.

— Прощайте!—повертаючи коней до лісу, кидає Гликерія до робітників.

— Щасливо... Прощавайте... Спасибі вам... Хай вам... од бога... Спасителі наші!...—чується від них, але Гликерії чогось вчувається серед цих подяк не то докір якийсь, не то образа...

— Ех, свинство!—бурчить якось злісно Іван.

Гликерія б'є віжками коней і екіпаж легко нечутно котиться до лісу. Вітер дме їм у спину, рве капелюхи, які вони мусять придержувати

руками; ліс шумить і з погрозою хитає їм назустріч настовбурченим віттям, мов остерегаючи їх.

В лісі не так віє вітер, але темніше, більше шуму й страшніше. Під високими, густими дубами стоять вже передні екіпажі, а з-під них чується жіночий і чоловічий сміх, гомін, крики.

Гликерія вибірає густий дуб і зупиняється.

— І ми під бричку?—питає вона у Івана.

— А як коні злякаються й понесуть?

— Семен!!—кричить вона.—Семен!!

Десь глухо обзивається Семен і не дуже то хутко чорніє його постать серед дерев.

— Сюди, сюди!... Та скоріше!... Держи коней, бо ми заліземо під бричку.—Семен у своєму чекмені уже тут. Він бере коней за повіддя і мовчки (видко, незадоволено) застигає біля них. Гликерія поспішно, нервово бере з брички килим, який був на сидінні, свою кофту, зонтик, пальто і подає Іванові, який вже сидить під бричкою. Умощуються.

— Цілі барикади, — тихо говорить Іван, виставляючи поперед себе зонтик. Гликерія мовчить і слухає. Десь над ними в-горі щось гуркотить і їй здається, що вона сидить під мостом, а над головою у неї по дошках мосту котяться великі, важкі вози. Сидіти трохи незручно, тісно, але за те як гарно, як затишно. Вона чує, як Іванова рука ніжно, тихо обніма її за стан, злегка притулює до себе й замірає.

— Хороша моя...—чується ласкавий, милий, ледве чутний голос і рука на стані щільніше пригорта її до свого теплого, любого тіла.

— Тобі не холодно?... — питає вона, щоб сказати що-небудь і голос у неї виходить теж ласкавий і м'який. Іван сміється, потім бере її руку, підносить до губ і застигає. А губи йому

такі гарячі, що Гликерії аж холодно-солодко
якось замірає у грудях і стає чогось страшно.

«Ррак-рак-рак-рак!...—раптом тріщить над
головою.

«Вву-у!... ффр... фі-і-і!—лютує щось круг
них у вітях, на землі, за бричкою.

— Як гарно!—шепче Гликерія, стискаючи
Іванову руку, потім трохи мовчить і ще тихше
питається.

— Ти не сердишся?... Я така дурна, боже-
вільна...

Іван знов тихо цілує руку і Гликерії здає-
ться, що від його гарячих губ і м'яких вусів через
руку проходить до неї в серце щось мирне, спо-
кійне, ніжне. Воно розходиться там, гріє груди
і так солодко стоїть по всій істоті.

— Тпрру!... Стій... Бодай ти камінем стала!.
— чується Семенів голос, а за ним:

— Вжжж... Ффр... ру-у-у!...

Над головою щось з страшенним тріском
лускає і розкочується по небі, мов хто покотив
великі гирі по мосту. Гликерія й Іван аж здри-
гуються і притулюються ще щільніше одне до
одного. Потім стихає і чути, як по лісі прохо-
дить якийсь масівний, поважний, рівний шум.

— Дощ...—шепоче Гликерія.—Змоче нас...

— «Вітер висуше»...—заспокоює Іван сло-
вами робітника і змовкає.

«А у тих нема бричок»,—думається Глике-
рії, але жалю в грудях нема вже, тільки стає
якось ніяково й важко; як у чоловіка, котрий
десь або набрехав багато, або вкрав щось і
щасливо утік звідти.

— Філософія...—іронічно й трохи сумно го-
ворить Іван.—Що можуть сказати тут Канти,
Лейбніци, Гегелі для цих людей... Яка тут філо-

софія, коли тебе пече сонце, мочить дощ, мучить голод, кривдять люде... Яка тут, спитатись, може бути філософія, коли твоє життя складається з одних неприємних переживань?... Який тут може бути категоричний імператив, абсолют, коли в тебе категорично вимагає черевовісти?... Філософія життя, філософія моралі, краси... Ні, ти дай таку філософію, щоб я міг навчити цих людей бути щасливими... А їх мільйони, тисячі мільйонів!...

Раптом по лісі проходить велетенський шум, тріск, виття, скрип дерев, зонтик з-під їх ніг зривається і вмент щезає десь і в лице їм і на руки холодно б'є дощ. Іван поспішно вгортає Гликерію у своє пальто, допомага їй щільніше до себе сісти й укриває ноги килимом. Гликерії стає ще затишніше, ще краще й хочеться радісно сміятись дріжачим сміхом.

А ліс стогне, виє, як роздратований, страшний звір. При світлі блискавки, яка нагадує Гликерії трамвай, їй видно кудлаті, молоді берестки, які сердито настовбурчили листя і грізно тріпочуть ним. Стає темно. Потім знов блискавка і видно, як ті ж берестки з розмахом нахиляються до землі, мов бажаючи щось з неї підняти, й, не діставши, одкидаються назад, злісно, безсило тріпочуть кучерявими вітами і знов розхитуються... А старі дуби стоять, стогнуть і неначе з жалем і тугою хитають головами на силкування молодіжі. А там, на мосту, над головою, здається, злетілись дві величезні армії й скажено б'ються. Грюкіт гармат, тупотіння коней, несамовите ревіння, все мішається в страшенний, дужий концерт, де можна чути й шепотіння пекельної злоти, й грюкіт гніву, й виття болю й ненависти, і страх, і дужий, ра-

дісний поклик до бою і повне одчаю й муки знесилля. Бій не змовкає і кров потоками дощу плеться на ліс, прориває листя, стікає на бричку й починає капати за шию й на голову Гликерії.

— Чудово!... Пекельно чудово!—давить їй холодними пальцями руки Іван.— Хочеться битись, кричати... Ух!

Він скажено пригорта її до себе, дріжить весь і починає цілувати щоки, очі, ніс, губи. Гликерія сміється, але замірає вся під напливом чуття й відчуває якусь вагу, приемну вагу, і безсилість в руках і ногах,.

— Годі, любий, годі,—шепоче вона.

«Вжж... фрр... фі-і-і!»

— Ліко!... Я живу!—важко дихає Іван.—Ах як я зараз живу!... Могуче, дуже... Тепер би я на весь світ пішов сам один!... Битись, боротись, мучитись... Ліко!

Гликерії ще більша, ще солодча вага налягає на всю істоту і зовсім не хочеться ні битись, ні страждати.

— А я ні!...—прихиляється вона рукою до його плеча.—От-так сиділа б, слухала бурю і... може б плакала... Щасливо тільки плакала!... Хай собі там буря, а у мене так тихо, так мирно.. Справжній контраст!... І з тобою...

Вмить її згадується «вередування», і сором гостро коле в серце.

— Ваню!—з усилям каже вона.

— Я.

— Хочу прохати в тебе вибачення...

— О, прошу.—жартівливо говорить він.

— Ні, Ваню, не смійся... Я знаю, що я образила всіх... і тебе... Я знаю. Але мені було тяжко. Мені здавалось, що ти не вважаєш на

мене, що мене ніхто не любить, що сміються з мене. Ця Катя... Потім, потім я думала, що ти сватаєш мене... так... Ні, не треба... Я дурна, скажена... Прости, Ваню... Я більше не буду... така... Прощаєш?

Замість відповіді він знов хапа її в обійми і між поцілунками говорить:

— Прощаю... Прощаю... Люблю... Чуєш?

— Любиш?—встигає вона спитати.—За що?

— За те, що ти... жива, що ти не вимуштрована істота, а людина... За силу твою, за все!... Правда, дика трохи, але, знаєш, я тобі скажу...

І він говорить їй. Буря потроху меншає. На мосту стихає, вітер втомився й не крутить деревом, тільки дощ ще з більшим шумом падає на ліс. Іван теж помалу заспокоюється і, поклавши голову Гликерії собі на плече, м'яко проводить їй теплою рукою по щоці. А їй і неприємно від цього, бо знає, що він повинен своїми чуткими, ніжними пальцями почувати її рідке ряботіння, і якось душно й солодко, й досадно чогось. Вона притуляє його голову до себе й, закривши очі, починає палко цілувати. Скільки проходить часу так, вона не знає.

— Годі, кицю, годі вже!... Пора вилізати... Дощу вже немає...—чує вона Іванів голос і наче прокидається. Знявши з його шиї руку, вона глибоко, з дріжанням зітхає й проводить рукою по лиці. А воно таке гаряче, ніби вона не проти вітру сиділа, а проти якого полум'я.

Дощу вже справді немає і в лісі видніше трохи. Десь за дубами чути знову сміх, балачки, перегукування.

— Іван Васильович!—чується Катін голос.—Де ви? Го-го!!.. Додому!

— Холодно, Ліко, надінь моє пальто,—говорить Іван, сидючи біля неї.—Вохко, застудишся...

— Ні...—в'яло бовкає вона і бере в руки віжки. Вона зовсім не почуває ні холоду, ні вохкості,—їй душно, чогось тяжко, чогось сумно, хочеться плакати.

Знов рушають, тільки попереду їде Семен, який показує всім дорогу. Берестки знов чіпляються за одіж, за бричку і наче плачуть, прощаючись з гостями й обсипаючи їх краплями дощу. Повітря легке, свіже, бадьоре.

— А тих вже немає...—ліниво промовляє Гликерія, виїзжаючи на шлях і дивлячись на те місце, де стояли робітники. Там тихо. І тихо скрізь навкруги. Сірий шлях зробивсь чорним і виразно темніє довгою смугою серед хлібів, що здаються тепер сірими. Небо наче поширилося, піднялося далі в гору і сміється своїми зорями.

Коні задоволено пирхають, клацають упряжжю й копитами; попереду чується легкий сміх і гомін з екіпажів; дме ледве помітний вітер від прудкої їзди. Все спочиває від лютого бою. Степ, як притомлений велетень, дихає рівно і спокійно і віє безмежною силою. Ледве помітні, покриті хлібами могили пливуть і ховаються позаду; тихо, вільно.

— Який контраст з бурею...—ледве чутно каже Іван.—Здається, або то був тільки сон, або це... Але як гарно від цих снів!... Не дай боже все життя жити цим покоем, або тією бурею...

Гликерія раптом притуляє з віжками руку до лица й починає, сама не знаючи чого, гірко плакати. Іван змовкає й якийсь мент здивовано мовчить.

— От-тобі й маєш!—нарешті говорить він.— Чого це? Що з тобою, Ліко, голубко?

— Так... не знаю... Нічого... Я зараз...— схлипує вона.

— Ну, годі ж, годі...

Він бере її за руки й, ніжно втішаючи, хоче одірвати їх од лица. І голос його такий стурбований, ніжний, добрий, нагадує покійницю-матір і їй ще більш хочеться плакати від нього.

З боків шляху темніють якісь постаті. Вони зупиняються і стоять, очевидно, поки проїдуть. Коли екіпаж рівняється з ними, вони скидають капелюхи й уклоняються.

— А от і полтавці наші!...—каже Іван.—Ну, буде вже... Знервувалась ти дуже... Вони уклоняються нам.

Постаті щось говорять навіть, але не чути добре, бо вони ніби одстрибують за екіпаж, а замість тих вже стоять нові, теж з клунками і якимись палицями на плечах і, теж уклонившись, зникають за бричкою. І так довго, довго... Вони стоять по одному, й групами, з клунками й без клунків, змочені, з присталою до тіла сорочкою, голодні, зморені й низько вклоняються екіпажам і коням, які мов тікають від їх.

— Який глум!...—сумно говориє Іван.

— Ах, дай ти мені спокій з ними!—вмить якомсь злісно скрикує Гликерія.—«Глум, глум!» Наче я винна, або можу зробити що... А, дай спокій!

Вона б'є коней, наганяє передні екіпажі, випережа їх і... натикається на «них». «Вони» рухаються, але, зачувши стукіт, зупиняються, одступаються набік і, впізнавши «благодітелів», скидають капелюхи й уклоняються. Але Гликерія не бачить, не хоче бачити їх.

— З дороги там!!—кричить вона різким голосом і ще дужче б'є коней. Постаті ніби біжать назустріч, миготять, зникають позаду, але краю, здається, немає їм. Чи від прудкої їзди, чи від цих людей, чи від чого другого, Гликерії починає рости в грудях щось дике, гостре, скажене. Вона раптом по-кучерськи підводиться, змахує рукою, дико скрикує й коні, як вихор, підхоплюють бричку, витягають спини й скажено несуться вперед.

«Вжжж»... свище їй в ушах.

— Ліко!!... Ліко!!....—чує вона зляканий Іванів голос; але дике ще більш розростається в грудях, розпира їх і рветься з них буйним криком на волю. Й вона чує, що, коли вона крикне, то це буде такий крик, що не тільки коней але й людей перелякає. Постатей вже не видно на шляху, але Гликерія знов підводиться, знов змахує рукою і, регочучи, одкидається на спинку сидіння. Іван щось говорить, кричить, але шум і свист такий в вухах, що нічого не можна розібрати. А коні летять, а гриви їм мають по вітру й через це надають вигляд поскаженілих; бричка здригується, підстрибує на вибоїнах, в лице летять з колес і копит грудки мокрої землі, дух захоплює і тільки чути страшенний вітер в ушах, стукіт копит та торохтіння брички. Іван уже мовчить і, міцно здавивши за лікоть Гликерію, сидить без капелюха і чуб у нього так смішно літа на всі боки.

Десь далеко починають миготіти вогні. Спершу два, потім ще один, далі цілий ряд їх, нарешті вони вже вкривають всю долину; сині, як засвічені сірники, зелені, жовті, червоні, вони то спокійно горять, то моргають, то ховаються, то знов виникають.

Гликерія починає здержувати коней.

— Що, гарно?—весело повертається вона до Івана.

— Страшенно гарно... Тільки я спершу думав, що нас коні понесли...

— Ого!—з гордістю сміється вона.—Мене не понесуть... Тш-ш-ш... Вони мене люблять... і слухаються. Тш-ш, Соколе... Сокіл і Орел... Я їх скажено люблю... Тш-ш-ш...

Вогні наближаються; де-які ховаються, де-які більшають, видно вже високі димарі фабрик і заводів.

— А наші десь позаду zostались...—говорить Гликерія.—Ну, треба бути паїньками: місто вже... Дай мені мій капелюх...

Іван підніма з дна брички, куди вона кинула, ще виїхавши з лісу, капелюх і подає їй.

Починаються якісь тини, пустирі, проїзжають повз якісь землянки і мало не переїзжають свиню з поросятами; гавкають собаки, десь грають на гармонії, хтось лається; в повітрі стоїть запах спаленого пір'я, гною й ще чогось печеного.

— От і місто...—говорить, зітхаючи Іван.—Землянки, міщанські хатки, поросята, поліцейські, плата за квартиру, кумасі, пересуди,—дрібно, поганенько...—і який контраст з тим покоем степу, природи, тої бурі, повний, суцільний!... Контрасти, контрасти, контрасти!...

АНТРЕПРЕНЬОР
ГАРКУН - ЗАДУНАЙСЬКИЙ.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
1215 EAST 58TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637
TEL. 733-4331

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
1215 EAST 58TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637
TEL. 733-4331

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
1215 EAST 58TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637
TEL. 733-4331

Антрепреньор Гаркун-Задунайський.

Оповідання.

1

Занесла мене лиха година в невеличкий повітовий город Н. Був літній погожий ранок, коли я пересідав з вагона на драбинчастий візок до дядька, що мав довести мене до Н.

Сонце тільки-тільки виглядало з-за якогось ліска, що темнів по краєвиду тоненькою смужкою, і роса ще не встигла розійтись туманом по зеленому полю. Проймало трохи холодком, але від його було так здорово й легко, що можна було забути не тільки про холод, але й про те потрусювання, яким почав діймати все більш та більш драбинчастий візок. Хіба тільки тоді, як турсоне десь на вибоїні так, що голова дядькова нахилиться аж до хвоста миршавенької кобиличини, завважиш і почувеш увесь смак такої їзди. Але дядько очевидячки не поспішався, а більше їхав то підтюпцем, то ходою—то й милуватись околицею можна було без перешкоди.

Вільно й широко разлягались зелені поля; не тіснили їх похмурі ліси, не давили високі

гори і далеко-далеко сягало око вповдовж ланів та невеличких гайків, що зеленими вершечками виглядали з ярів та балок.

Після душного, тісного города найбільш захоплювала ця широта краєвиду; після пороху й диму особливо милували око зелені хліба та шпориш, що поріс край дороги; а сила того чистого, запашного повітря неначе лила у груди якусь жвавість, бадьорість і енергію.

Все минуле десь ховалось в якомусь тумані, і будучність ласкаво й привітно всміхалася, як всміхався мій візник до високих і пишних хлібів. Думка за думкою легко спливали. Думки були про те здебільшого, як приїду я в N, заїду в «гостіницю Малоросію», знайду там добродія Гаркуна-Задунайського, антрепреньора української трупи, зійдуся з ним і... якось то воно буде. Ставала на очі навіть і та «гостіниця.» Маленький мабуть будиночок, чистенький, гарненький: коло його садочок, квітки, метелики і таке инше: маленька кімнатка старосвітського ладу з дерев'яним ліжком і ситцьовими завісками на вікнах; сусіди, сусідки, тихо, любо й затишно. Спадав на думку і сам Гаркун-Задунайський, але думка цього образу якось не могла схопить виразно. Не знаю вже через що то, чи через те, що мій мозок був на той час такий легковажний, чи вже просто через те, що звичайно образ не простої персони важко уявити собі,—одним словом, я тільки міг схопить одно: вважаючи на гучне прізвище цього добродія, це повинен бути чоловік не аби-який і артиста славний. І думки порхнули в другий бік. То заносили вони мене на сцену N—ського театру, де я, не маючи ніякої иншої роботи в чужому місті, гадав добувати собі хліб; то ставали серед

трупі, яка повинна була мені стати й товариством і родиною; то знов в «гостиніцу Малороссію», де, як мені казано, живе сам Гаркун-Задунайський, то знов до трупи і знов до її антрепреньора.

А візок усе торохтів, зсовуючи з-під мене солому на спину дядькові, що сидів вже на самому краєчку воза спустивши ноги на оглоблі. Сонечко піднялося вже вище, зігнало росу і стало ніби й припікати, зганяючи, як і росу, бадьорість і нагадуючи, що можна б і скоріше їхати.

— А що, чи далеко ще до N.? — наважився я натякнути дядькові.

Він, очевидячки, з охотою, ніби тільки цього й чекаючи, зараз же повернувся до мене і з уст, з синіх очей, навіть з рудої, кучерявої бороди його так і полилась на мене привітність і щирість.

— До N.?... Хм. Та як вам сказати?... Та верстов, мабуть буде з... десять... А може й усіх дванадцять... Ось минем цей лісок, то, мабуть, буде десять... А то кажуть, що і всіх вісім... А я так думаю, що й восьми не буде... Верстов з шість як буде, то й буде...

Треба пам'ятати, що далина чи близина у селянина залежить від того, чи він ходить, чи він їздить. Як ходить, то неодмінно буде одно місце від другого далі верстов на пять, а як їздить, то ближче. Маючи це на увазі, я взяв середне між шостьма і десятьма і вирахував, що до N вісім верст.

— Ну... а як N.—хороший город?

— N?

Дядько хльоснув конячинку батоном і усміхнувся.

— Хто його зна... Чи хороший?... Хм...

Господь його святий знає... Город, як город... Ну, що там? Є собор, базар... Та от побачите самі! «Хм... Трохи невиразно»,—подумав я.

— Ну, театр там бачили? Грають там у театрі? Були коли-небудь у театрі?

— Театр?

Дядько хотів одповісти, але кобильчина, певно заслухавшись нашо розмови, взяла та й стала собі, злегка помахуючи поскубаним хвостом.

— О!—здивувався дядько, хоча, правду казати, час би йому було вже й звикнуть до цього.— Ти диви! Н-но! Ач!... Чи не капосна тварюка? А-н-но!

Кобильчина рушила. Дядько ще трохи почемавав губами, пошарпав віжками і знов повернувся до мене.

— Театр, кажете? Ні, театру не бачив... Не знаю... Що не знаю, то не скажу... Грають, кажете? Не чув, не чув...

— І про Гаркуна-Задунайського не чули?

— Ато ж хто? Сродственик ваш який, чи як?

— Ні... так собі...

Я змовк. Дядько ще посидів трохи боком, привітно всміхаючись очима, повернувся нарешті до кобильчини.

Години через півтори ми в'їзжали в бажаний N.

— А це вже і N.—привітно повернув до мене свою руду бороду дядько.—Ото собор... о... А то пошта... о... А он за тим червоним амгазином живуть батюшка отець Софроній... Сильно строгі батюшка,—як побачать...

На цьому слові йому прийшлося змовкнунуть, бо ми виїхали на бруковану вулицю.

— Так оце N.!—думав я і повертався на всі боки, не вважаючи навіть і на те, що під боком у мене стало колоти від «мостової».

Ми були саме на пляцу. Тут уже я побачив на очі й собор, і базар, і навіть будинок «сильно строгого» о. Софронія. Пляц був порожній, мертвий, тільки з боків його стояли ряди крамниць з чимсь червоним на дверях, з стільчиком коло входу і з неодмінною калюжою біля кожної, повною черепків, лушпайок та сміття. За крамницями йшли рундучки з насінням, перцем, бубликами; далі якісь порожні стойки, а ще далі починалася вже вулиця. На заляпанім, обшарпанім будиночку, що стояв під залізним червоним дахом на розі вулиці, висіла вівіска з написом: «И здесь любопытно выпить і закусить Кышліхцы. И розкурка табаку.»

Що і там було таки справді «любопитно», про це я ні трохи й не вагався, але що повинні були значить останні слова, то, як я не сушив собі голови, не міг нічого путнього вигадать і вже аж дядько вивів мене з непевности.

— Та то кислиці!—повернувся він до мене, коли я його запитав про «кышліхцы».

— Кислиці?

— Ну-да! Бо жид, знаєте... От у нього замість «кислиці» та «кышліхцы». По-жидівськи, значить, написано... Кислиці... Ну-да, бо там таки є кислиці. Колись як не було ще монопольки, так після горілки раз-у-раз кислицями закушували... Н-но! А диви!... Та куди, куди? Тпрру!

Слухняна конячинка зараз же як прикипіла.

— Що таке?—спитався я.

— Та вам же до «Малоросії»?—зстрибуючи, кинув він і почав витягать мого чемодана. Я подивився на «Малоросію». То була друга половина тої «любопитної» пивної, Над дверима рундука, на яких біля клямки чорніла масна

пляма од рук, висіла вивіска, що проказувала: «Номера для прыежающих Малоросія». Стіни цієї «Малоросії» були облуплені; вікна, що дивились своїми зеленими од часу шибками на вулицю наганяли якийсь сум і нудьгу. Чого її названо «Малоросією» і що в неї було «малоросійського», не відомо. Хіба через те, що хазяїном її був жид і на двадцять хат навкруги не було ні одного «малороса».

Поторгавши за клямку, мій візник напнув плечем і двері з шумом одскочили з заціпки. Перед нами встала дивна картина. Серед чорного брудного невеличкого коридорчика в самих різних позах лежало де-кільки великих і малих жидків. Ноги одного були під самим носом у другого, третій уткнувся четвертому в живіт головою і сів коліном в спину п'ятому; носи мішалися з пальцями, руки з ногами; брудні подушки, аж блискучі від сала, що назбиралось за немалий, мабуть, час, лежали десь аж біля порога. Повітря... Дядько мій тільки крутнув носом, плюнув і вперше за весь час сердито закричав:

— А ну, ви! Гей... Розляглись... Уставай! Жидки тільки похрапували.

— Е-е-е...—ставляючи додолу чемодан, рішуче протягнув він.—Що я довго з вами тут буду... Уставай!—і таки не жартуючи, штовхнув ногою якусь спину. З-під якоїсь ноги вмить визволилась голова в пуху і в пір'ях на чорному волоссі і здивовано подивилась на нас маленькими, чорненькими оченятками.

— Ну?—прикрикнув дядько,—чого вилупив очі? Уставай!

— Вус?—хрипнула голова і викашлялась.—Што таке?

— У вас номера єсть? — вмішався я.

Голова подивилась на мене і вмить весь сон збіг з неї, як тінь від сонця. Зскочив, натягнув на себе якесь дрантя і зараз же почав шарпати за якусь руку, чи ногу, примовляючи:

— Лейзер! Лейзер! Ну? Штелль шуїн! Ну? Гіхер!

Щось заворушилось і з-під рядна, що ним укривалась уся кумпанія, з'явилась невеличка голова з запухлим носом і очима і, кліпаючи на світ, почала, сопучи, підійматись.

— Ну, гіхер!... Покажи їм номер! Вам самий луччий? Покажи їм самий луччий номер! Гіхер! Вот он вам січас покажет номер... Вам і з абедом і з чай?... Ми вам дешево дадім абед... Гіхер, Лейзер!... Поведи їх в самий луччий номер... Вот он вам січас поведьот в номер... Тільки там тіпер спить моя жена, так она січас вийдьоть зтудова... Ви будете довольни... Гіхер, Лейзер...

Лейзер на силу встав і, чухаючись, почав одягатись. Ми, терпляче чекаючи, роздивлялись тим часом на його. Це був маленький жидок в брудній, аж рябій від блох сорочці і з лицем, так густо засіяним ластовинням, що здавалось, що й там блохи залишили свої сліди.

— Вот їм номер... покажи їм самий луччий номер. Гіхер!

Лейзер, чухаючись і позіхаючи, повів нас. Номерів було усього три і як раз «самий луччий» був зайнятий родиною хазяїна. Знов прийшлося чекати. Нарешті двері одчинились, Лейзер увійшов туди і звідтіль почала висипати родина. Спершу вийшла «балабусте», це б то господиня, потім трое хлопчиків, дві дівчинки, одне на руках і одне в колисці; за ними

з'явилася перина, за периною, виглядаючи з-під неї, дівка, за дівкою волочились якісь рядна, якесь дрантя і... такі гострі, ущіпливі пахоші, яких мені зроду не доводилось чути.

Мій дядько тільки промовив:

— Ну-ну!

Зайшли ми. Господи! Ні! Нема, мабуть, на світі ніде такого пера, щоб змогло намалювати той «самий луччий» номер. Не було та й не буде, мабуть, ніколи такого хемика, що проаналізував би те повітря. Я з свого боку берусь тільки сказати, що воно було не степове, хоча й пахтіла там і цибуля, й часник, і тараня, навіть живі якісь комахи, що поважно повзали по стіні у куточки. То було щось надзвичайне. А обстановка?... Праворуч—залізне ліжко, що, здавалось, ще пахтіло тілом господарки і численного потомства її; просто — покривлений стіл, на якому валялись лушпайки від цибулі й тарані; подекуди де-кільки напівцілих стільців; лампа з жовтим гасом і безліч патретів по стінах з суворими жидівськими обличчями. На вікнах руді подрані завіски.

— І скільки за цей... за цей—номер? — повернувся я до Лейзера.

— Один руб.

— Не менше?

— Хе! — усміхнувся він, ніби жалкуючи, ніби навіть соромлячись за мене. — Такої номер? Дешевлеє ви не найдьоте нігде! У нас завжди ночує здесь Гаврилянський батюшка. У нас усьо благороднії гості зупиняються... Даже студенти були... Это самый первый номер уресь N. Это не какой нібудь себе сарай...

— А Гаркун-Задунайський тут у вас?

— Гарку-у-н? — перепитав він якось хутко

і пильно подивився на мене.—Ви до ево імеєте
какоєсь дело?

— Нет... так... А что такое?

— Нічево... Я думав... Нет, нічого... Да, он
був у нас... Тепер он на другу ю кватіру... Ет!
ето такой человек!—вмить з призирством мах-
нув він рукою і, одійшовши, розчинив вікно.
Потягло свіжим повітрям, повіяв приємно ві-
терець і пух закрутився по хаті.

— Гаркун, он такой человек, — зараз же знов
повернувся він до мене.—Если ви імеєте к нему
какоєсь дело, так ви заберіть наперед у його
деньги... О! І тогда он будеть—ша! А еслі он
винуватий вам щось, так он вам не отдасть
нікогда. Ето просто халамидник, а не актьор!
Какой он актьор? Актьори усьо—благороднії
люді, а он шарлатан какойсь... Ми йому вигнали
з нашої гостіниці, так он завьоз наші 10 карбо-
ванців і годі! Босяк і больше нічево!

— Оттакої! — подумав я і замовк. І більше про
«антрепреньора і режісьора русско-малорусской
труппи» вже не мав охоти розпитувать.

II.

Поспавши трохи, я сів біля вікна, розду-
муючи, як і де знайти тут яку-небудь роботу.
Вмить почув я легке стукання в двері. Дивно
мені стало. Який біс міг до мене іти в цьому го-
роді та ще і в таку ранню добу.

— Ввійдіть! — гукнув я, дивуючись. — Певно,
Лейзер з самоваром, — згадав я і заспокоївся.

Коли ж ні! В дверях з'явилась якась по-
стать, що ніяк не могла навіть нагадувати
Лейзера. В синій, суконній чумарці, таких же

штанях в чоботи, з сивою шапкою в одній руці (то серед пекучого літа!) і якоюсь ломакою в другій, постать ця нагадувала швидче якогось гайдамаку, а ніж маленького, смирного жидка.

— Удівляєтесь? — гукнула постать так, ніби я сидів від неї гін на двоє принаймні. — І, конечно, поражаєтесь?

Я таки справді і здивувався і «поразився».

— Позвольте отрекомендоваться: Гаркун-Задунайській, антрепреньор і режисёр русско-малорусской местной труппы. Очень приятно!

Шаркнувши ногою, він схопив мою руку і шарпнув нею так, ніби хотів запевнитись, чи міцно вона прироблена до мого бідного тіла. Я тільки скривився з болю і щось, не пам'ятаю вже що, пробурмотів і собі.

— Позвольте? — шарпнув він до себе стільця і, широко розсівшись на йому, промовив:

— Фу! Пріпекает сегодня! Абсолютно жарко будет! Фу!

Я сидів мов прибитий такою несподіванкою. «Откуда мне сіє?» — думав я здивовано, дивлячись, як добродій Гаркун втирався червоною хусткою з якимись пташками на кінцях і оглядав моє пристановище метким і сміливим поглядом.

— Но... позвольте... — опам'ятався я нарешті. — Как же вы... Откуда же вы узнали, что я... приехал... То... есть... я просто не понимаю. Откуда вы меня знаете?

— Я? — загорлав він знову і зареготався так, як, мабуть, ніхто і ніколи тут не реготався, скільки пам'ятали себе суворі жиди на патретах. Але зараз же зробився поважним і, навіть зітхнувши, сумно додав:

— N..., знаете, такое болото, где лишній...

як би вам сказати, лішний голос в етом концерте, е... е... слішен сєйчас же... Д-да!

Певна річ, я був дуже вдячний йому за те, що він і мене прилучив до цього шановного концерту, але акустика цього болота була мені все таки мало з'ясована.

— Так! — одповів я. — Но... як же всьо-такі... только что приїхав, нігде не бил, нікого не знаю...

— О, ето пустякі! — заспокоїв він мене. — Абсолютно достаточо, еслі ви меня спросілі у Лейзера... Я к вашим услугам і душой, і телом... і... і всем телом своїм.

І знов чогось зареготався. Проти волі задивившись на його великі, жовті зуби, я переніс погляд на лице і став роздивлятись його. Воно було кругле, скрізь виголене і страшенно червоне; здавалось добродій Гаркун колись дуже чогось розсердився, почервонів та так і застиг навіки червоний. Над виголоною верхньою губою стримів гострий, орлиний ніс і разом з великими, круглими й безцвітними очима нагадував якусь птицю.

— Ну-с! — вмить повернувся він до мене з таким виразом, що, мов, жарти жартами, а діло ділом. — Как же думаете здесь устроїться? Ви... надолго сюда?... Да постоит: що ж це я, ви ж малорос, українець?

Я з цим згодився.

— Ах, щоб же нас! Так будем же розмовляти по своему!...

Я й на це пристав. Він зрадив, ніби найшов те, що давно вже шукав і почав засипати мене питаннями. Але, не слухаючи мене, перебивав, перескакував з одного на друге, переводив розмову на себе, скаржився, хвалився, словом, розмова аж кипіла у нас, чи то пак

у його. Говорив він з надзвичайним авторітетом, вживав мало не за кожним словом «абсолютно» і весь час мав вигляд людини, що на своїх плечах носить таку вагу обов'язків, яку не кожний витримать може.

— Ви візьміть хоч би таке, — говорив він з запалом. — Єсть у вас репертуар п'єс, п'єс передових; так сказати е... е... з... ну, з направлениєм... Ви їх хочете поставити, хочете, так сказати, познакомити е... е... з ними общество. І не можна!... Абсолютно не можна!!

Він розставив руки і, визвірившись на мене своїми круглими банькатими очима, так і застиг на хвилину. Я, задивившись на його, закліпав очима і не знав, що йому на це сказати.

— А через що? — вмить одкинувся він назад, очевидячки зовсім і не цікавлячись моєю одповіддю, — через що? Цензура, скажете? Хо! Ін-ді-фе-рентизм! Он-що, о! Ін-ді-фе-рентизм!!

Він смаковито вимовив це слово, подивився на мене, і знов заговорив:

— Ви думаєте, я для грошей? Ви думаєте, вони мені потрібні? Так званий «презренний металл?» Клянусь вам (він підняв до-гори руку, зробив нею в повітрі якийсь рух і знов поклав в кишеню): нехай мені дають мільйони, розумієте: мі-лій-о-ни! щоб тільки я покинув сцену, я скажу тільки їм: «Господа! ви мене не знаєте! Ви не знаєте Гаркуна-Задунайскаго!» І більш нічого! (Певно, він гадав, що мільйони йому будуть давати великороси, бо по їхньому й одповів так гордо). Сцена—це абсолютно все. Гроші...

Зневага його до грошей, очевидячки, була така велика, що він навіть не хотів і говорити про них. Він тільки стиснув плечима,

закинув ногу на ногу й почав утиратись хусткою. Я згадав розмову з Лейзером і цілком повірив йому.

— Знаєте що! — скрикнув він вмить з великою щирістю й одвертістю, — вступайте до мене... до нас в товариство! Га?

Я, не криюсь, трохи перелякався цієї несподіванки.

— Будем грать, служить е... е... іскуству... е... е...

— Дуже дякую, — пробурмотів я, — але я як раз тепер маю роботу, я повинен...

— Ет! плюньте ви на неї! — перебив він мене. — Що може зрівнятися з тим, як вийдеш на сцену: очі горять, серце е... е... б'ється, публіка, аплодісменти... А тут ще музика... тром-тром-тром!

Хоча картина справді була досить колоритна, але я ще хотів подумати.

— І, главное, дивіться: — він навіть устав і, широко розіп'явши ноги, став загинати пальці, до речі сказати, зашкарублі й зовсім не артистичні. — Ви тільки будете грати! Тільки! Це — раз!

Він загнув мизинець і подивився на його.

— Далі: ви не знаєте ніякого реквізиту. Абсолютно! Це — два.

Біля мизинця ліг сусід його з чорненькою смужкою на кінці нігтя.

— О... Реквізиту ніякого... То вже моя нещасна доля така! — гірко усміхнувся він, — що я повинен і за реквізитом дивиться, і афіші, і музику, і білети, і на сцені, і по-за сценою, і хор, і... Ви не знаєте, як це все... тяжко! І ви, думаєте, на багато більше я маю від інших артистів? На багато? Ех!

Він махнув рукою з загнутим мизинцем

і сів на стілець, очевидячки, забувши вже, з чого почав.

— Грали ми в одному городі, — задумливо й дивлячись кудись у куток, заговорив він тихо і трагічно.—Збор... 500 чистих!... Публіки?... Тисячі!... Грали... Ну, як вам сказать?... Грали всі... нічого. Я, знаєте, підібрав тоді трупку—первий сорт. Вона тепер зо мною тут... У мене вже... е... е... абсолютно око на це... «меткое». Подививсь, обдививсь,—раз, два, сказав слово, два: ступай вправо, ступай вліво. Абсолютно!... Д-да! Підбралась трупка античная просто, зігрались усі... Іде п'еса. Вірите? У Кропивницького рідко так ішла (як ще йшла так коли-небудь)! Це—не хвастаючись. Абсолютно! Побачите!... Публіка аж переривається: Гаркуна, Гаркуна, Задунайського!! Аж театр от-так... (Він похитавсь усим тілом вправо і вліво). Що ж ви думаєте? Трупа вся... недовольна! Розумієте: не-до-воль-на! А чого? Визивають мене, а не їх! Та при чому я тут? Абсолютно при чому? Треба грати і будуть визивать. Не партач! А то просто стидно дивиться на їх, партачать абсолютно, як... е... е... лошаді... Як би не я... провал би абсолютний... Вивіз все таки... за то ж... Ех! Ні, знаєте, гірко! гірко і боляче! Душу надриваєш, абсолютно на одних своїх плечах вивозиш усю трупу і... Ех!

Він знов махнув рукою і картинно замислився. Ніс його виразно красувався на бруднім фоні стіни, очі мутно дивились кудись під стілець, чумарка разхрісталась і звідтіль цікаво виглядала брудна ситцьова сорочка. В хаті застигло, тільки за стіною якийсь потомок суворих жидів на патретах жалібно і одноманітно благав:

— Ма-о-о-ме, їх вилль ессен! Мо-о-о-ме, їх вилль би-и-лке!

— Тяжке... подоженіе артиста, — не міняючи пози, якомсь дуже драматично, аж шепочучи, заговорив знов Гаркун. — Він — мученик, він... е... е... він страдалець. Він абсолютно... страдалець! Ви загляньте до його в душу, загляньте!... Там... одна мука... Абсолютно!

Він на хвилину замовк, але зараз же підвів голову і гордо й натхненно додав:

— Але він і... святий! Він святий! Він не індиферентно дивиться, як працює бідний народ, так сказати, пролетарій. Він страдає. Вірте мені, я сам ізстрадався. В цій груді (він вдарив себе в груди так, що там аж загуло) страданій много! Я... плакав! Смішно? Да?... Смійтесь, смійтесь! — гірко, але й гордо хитнув він головою, не вважаючи на те, що я навіть і не посміхнувся, — з нас сміються всі. Це — наша доля... Індиферентизм — от нам плата за страдання! Д-да! Мучся, мучся, артист! Ти несеш хрест великий!...

Він устав і заходив по кімнаті, а поли його чумарки так і маяли за ним, що-разу обдаючи мене якимись «артистичними» пахощами, якими за своє довге пробування на плечах артисти протхнулась чумарка. Я почував себе ніяково перед цим безмірним стражданням і соромився за свій індиферентизм.

— Сьогодні ми граєм, — почав він знов і зупинився передо мною, — п'єсарозиграна... Сбор... не менш двухсот, а то й трьохсот чистих. Не менше! Абсолютно!

— Невже? — здивувався я. — Такий маленький городок; здається, й на сотню не назбіралося б...

— Правда? — живо підхопив він. — А от же!... І мусить пропадати... Нема суфльора, — сумно додав він.

— Як? Та в кожній же трупі...

— Єсть суфльор? — гірко перебив він мене. — Може скажете, в кожній порядочній трупі? (Він саркастично підкреслив «порядочній»). Не бійтесь, моя-то вже трупа порядочна... Да!... Но... наш суфльор zostався в тім городі, де ми грали недавно і повинен приїхати, ще вчора повинен був тут бути. І нема. Приносить учора почтальон телеграму: «Іграйте без мене, заболел». Ви бачите в цьому рок, судьбу, прокляту, злостню судьбу? Га? Ви бачите тут насмішку рока?

Признаюсь, я, крім його вилуплених, мудрих очей, виголених губ і червоного носа, нічого не бачив.

— Тепер пропадає все... І врем'я, і праця... і... сбор... Афіші надруковані, за театр заплачено, білети продані... О!

Він з безмірним одчаєм ухопив себе за чуба, та так і застиг на хвилину. То була дуже трагічна поза!

— Ні!—вмить енергично зірвав він руку і заходив по кімнаті.—Я найду! Я... Індиферентизм мене не побачить... О, ні! Не на такого попав! Я жив і страдав! Я найду. Я ще оббігаю весь город, а найду. Найду і наплюю в саму морду нотаріусу. С-скотина, меррзавець! Любитель нещасний, абсолютная бездарность! Ще й собі туди ж... Хе! Давай йому перші ролі, так він суфльора дасть, свого паршивого писарчука. Йому перші ролі... Ха, ха, ха, ха!

Він саркастично зареготався сухим, робленим сміхом, яким сміються актори на дра-

матичних ролях, убиваючи свою полюбовницю.

— Нотаріусу, куриному перу, доручить п'єсу? Ха-ха-ха! Ні! Він ще не зна Гаркуна-Задунайського, ничтожність паршива! Гаркун-Задунайський ще має очі! Я найду суфльора і без його. На світі много чесних душ! Я вам пропоную бути у мене... у нас суфльором! — раптом зупинився він проти мене і милостиво протягнув мені руку. А очі дивились суворо, мов хотіли сказати: «гляди! може й ти такий, як нотаріус»!

І я таки почув, що я справді такий, як нотаріус, хіба що не мав охоти й перших ролей брати.

— Одказуєтесь? — похмуро, не опускаючи своєї руки, промовив Гаркун. — Не хочете?

— Ні, не те... — промимрив я, не знаючи, чим би тут одбрехатись. — А, бачите, у мене робота... і дуже спішна робота... Я б з великою охотою...

— Значить, пропадай все: і сбор, і расходи, і... афіші...

Він опустил свою руку і одвернув голову набік, безнадійно дивлячись у вікно. Ми трохи помовчали. В коридорі було теж тихо, тільки знадвору донсився іноді жалібний плач ненажерливого потомка патретів.

— А роботу ви не можете оставить поки? — тихо кинув Гаркун і в голосі його зачулось щось жалісне і справді сумне. — Виручіть нас... Тут же недовго: прийшли, прочитали... Та й читають що там: раз, два та й усе... Абсолютно... Нам тільки пози та жести... та щоб звикнуть хоч трохи до суфльора... Ну, і ввечері ще на спектакль... Пожалуста... Га? А ми б може і в роботі вашій помогли... Пожалуста...

— Ні... то робота не така... Ви не зможете. Йй-богу, не знаю, що робити...

— Ну, я вас умоляю... Пожалуста!

Він навіть схопив мого Ґудзика і почав, невідомо для чого, крутить його на всі боки. Я глянув на Ґудзика, на пальці, з яких один був з понівеченим нігтем, і мені чогось жаль його стало.

— І недовго ж... часа три, чотири загубите... А як не можна в роботі, то якось так... їй-богу... Сидимо тепер без копійки грошей... їсти нема чого... Ви ж самі знаєте, яке життя актора...— криво всміхнувся він і випустив Ґудзика.

Я згодився.

— Ну, от! Ну, от і спасибі!—радісно заговорив він, — Часа три не більше... Репетиція... Тепер котора година?... У вас часи є? Мої, знаєте, витягнув хтось у дорозі... Така жалість! Часи, я вам скажу, розкош... Мені вмісті з золотим перснем подарували в тому городі, де тепер суфльор... Великолепние часи... А перстень, аж горить, дають, знаєте, сто десять карбованців... но, навіщо продавать?... Подарок, так сказать... Я вам покажу, прямо поразить...

— Тепер без чверти десять...

— Ага!... Ну, добре! Так в дванадцять я вас прошу бути в театрі... Тільки прошу не спізнатись... У нас, знаєте, акуратно...

Я пообіцяв, але на всякий случай упередив, що може хвилин на десять, п'ятнадцять спізнюсь, маючи на увазі, що нігде ще ні одна репетиція не починалась рівно хвилина в хвилину. Але він не дав мені навіть договорить.

— О, ні!—гордо усміхнувся він.—Превратное понятіє про мою трупу. Абсолютно! Ви, значить, моєї трупи ще не знаєте... Ні, я вас уже прошу прийти рівно в 12. У мене цього нема! Сказано в 12 ночі, всі будуть в 12 ночі, сказано вранці

в 6, будуть в 6. Ні, це у мене поставлено не так... Перве—це дисципліна... Абсолютно! Ні, я вас жду в 12 рівно!

По цьому мені лишалось подивуватися йому й обіцяти прийти рівно в 12. Він ще трохи посидів, розказав, як знайти театр, кудю вийти, кудю пройти, застібнув чумарку і став прощатись. Подаючи в останнє руку, він ще раз, і навіть строго, нагадав мені «рівно 12!» і поважно вийшов із кімнати, як виходять звичайно на сцені королі за куліси.

III.

Рівно без двадцяти дванадцять я запер номер і пішов одшукувать театр. Пройшов, як наказано мені було, базар, де поважно й пристойно ходили парами повбірані жида (тоді були як раз якісь їхні свята), звернув у якийсь глухий переулочок, де крім дерези, лопухів та кропиви попід глухими тинами нічого не видно було, і вийшов на ту вулицю, де повинен був бути театр. Вийшов, глянув просто, глянув назад—і нічого похожего на театр не побачив. Звичайні чистенькі, біленькі хатки у садочках, широка зелена вулиця з стежкою під одним боком, подекуди стрункі, високі тополі, та й годі. А будинка, що мав бути театром—не було.

— Чи не помилився я? — подумав я, але перевіривши себе, мусів таки признати, що це таки та вулиця.

— Дивно! — стиснув я плечима і, не знаючи, що робити далі, став посеред вулиці. А на ній хоч би одна жива людина, — неначе вимерло все. Постояв я, постояв та вже хотів рушати

назад, коли це з одного двору, біля якого стояла крамничка під залізною покрівлею, вийшла червона жіноча постать, за нею дві чоловічі в сіренькому й жовтенькому і, оглядаючи одне одного з усіх боків, пішли просто на мене. Я зрозумів, що то жидки йшли на пляц «у праходке». Почекавши, поки вони порівнюються зо мною, я звернувся до них і спитав, де грає трупа Гаркуна-Задунайського.

— Теа-а-атр? — перепитав мене сіренький жидок. — Вам на приставлення хатіться пасматреть?

Я сказав, що мені тільки треба знати, де театр.

— Что значить «на приставлення пасматреть»! — вмить визвірилась на його червона жидівочка. (На голові у неї був ще солом'яний капелюшок з зеленою, великою птицею). Тібе спрашуюють, де театр, так ти скажі. Что значить «пасматр-е-еть!»... ви пайдіть прямо до етому большое дерево... Вот...

— Там будіть вивіска сапожнік... Так ви... — перебив її сіренький, але мусів замовкнути, бо жидівочка зараз же з призиством зупинила його:

— Что значить «вивіска»! Как оне знайдуть вивіска, еслі оні не знають, как студова іті?... Так ви ідіть прямо. А еслі ви повідіте большое дерево, так ви станьте... Там ви павідіте афіше... Так ви зайдьоте у фортке і пайдьоте уп'ять прямо. У сад будіть теа-а-тр...

— Толькі там тіпер нічево не-е-т... — знов умішався сіренький, але знов зупинився.

— Что значить «нічево нет»? — Какое тібе дело? Ім нужно театр, так оне йому шукають! Ти сібе ідьош, і оне сібе ідуть, так оні тібе не

спрашують, куд а ти ідьош... Так ви ідіте
прамо і больше нічево... До свіданія!

Мовчазний жовтенький і цікавий сіренький
ще раз окинули мене цікавими поглядами й
рушили за нею.

Я подякував і пішов. Найшов «большое де-
рево», вивіску шевця і... афішу. На ній стояло:

«19—Город Н. С дозволенія начальства—02г.

Сего Н... місяця Н... числа в зданії театра
Г-на А. Цибельмана по Херсонской уліце то-
варіществом руско-малорускіх артистов под
управленієм режисера і антрепренера В. А.
Гаркуна-Задунайского при благосклонном уча-
стіі знаменітой артисткі імператорскіх теат-
ров А. Галіной (ці два прізвища великими
літерами) представлено будет:

I.

Люте серце
або ж

чотирі смерті разом.

Драма на 4 дії Сьогобережнього.

II.

Она одна.

Водевіль в 1 д. соч. Мансфельда.

Далі «участвуючія ліца», «цени местам
со включенієм благотворительнаго сбора», «на-
чало ровно в 8^{1/2} ч. вечера» і знов великими
літерами: «антрепренер і режисер В. А. Гаркун-
Задунайскій».

Переконавшись, що театр таки існує, я
зайшов у двір, знайшов хвірточку, як сказано,
у сад і пішов по стежці, що ховалась за кущами
бузку. Пройшов бузок, проминув якийсь загін
з дерев'яною повіткою, продерся ще крізь якісь
кущі і... опинився в кінці сада.

— Ну, а де ж все-таки театр? — запитав я в по-

вітря. Одповіддю мені було цвірінькання горбців та скрекіт коників в густій злегка пожовклій траві. Садок кінчався ровом, за яким починалась чужа левада з городом і подвір'ям. Я ще постояв трохи, послухав коників і вернувся назад.

— О! а я вас шукаю!—вмить наче виріс з-за загону, повз котрий я проходив, Гаркун-Задунайський і злегка торкнувся до шапки.

— Що це, «обозревалі окрестності»?

— Еге ж,—одмовив я,—шукав театру, та щось не найшов?

— Театр?—скрикнув здивовано Гаркун.— Та ви ж коло його стоїте? Оце ж театр!

От-тут то вже я здивувався: той загін, що я минув так байдуже, і та дерев'яна повітка і були театром.

— Так оце він?

— А ви ж гадали де?... Трохи не... той... не ізящний...—повів він навколо театрально рукою.—Ну, та не в формі діло... Форма, по мойому, абсолютно—ніщо!... Главное, іскуство... Хоча... А скільки, ви думаєте, тут може бути збору?—вмить хитро подивився він на мене.—Скільки по вашому, а-ну?

— Не знаю,—промовив я,—треба в середині подивитись.

— Добре! Гайда в середину!

Через хвилину ввійшли ми в середину. Чи бачили ви коли загін серед поля для худоби? Як бачили, то приставте до цього загону ще... повітку не повітку, а так якесь чорт-зна-що з поганеньких, старих дощок, запніть це чорт-зна-що спереду старим, полатаним брезентом, і ви матимете перед очима Н-ський театр. Тільки й різниці між загоном і «партером» буде, що

в загоні не може бути набитих на стовпчики шаршавих дощок, а тут їх було рядів з п'ятнадцять. Перед повіткою, чи то пак—перед сценою, було щось подібне до великого корита, де теж були понабивані стільчики. То—місце для музиків. Я порахував ряди, накинув їм ціну і промовив:

— Рублів з... 70?

— Ха-ха-ха! — зареготався Гаркун. — От вам і неізящний театр! Ха-ха-ха! А двісті карбованців не хочете? Га?

Я не посмів не повірити йому, але ж... щось не вірилось. Він це запримітив.

— Не вірите? — скрикнув він. — Думаєте, шарж? Утріровка?... Побачите самі... Я в один свій бенефіс узяв тут 227 руб. 36 копійок!... Тут же багаті буржуа, поміщики наїзжають... Тут треба тільки уміючи ставити спектаклі... Ну, а мене... в цьому вже не учить, — додав він з такою усмішкою яка так вам і говорила, що про це «абсолютно» навіть і говорити не варто, та ..

— Та й чого б я й їхав сюди, як би зборів не було? — здивовано підняв він плечі до-гори. — Дурак я хіба, чи що?... Театр? Форма? ґрунда... Хоча... Тут куліси, знаєте, хороші... Да, куліски, славні... Не великі, не на шикарному полотні, но... намальовані порядочно... Абсолютно хороші! Вид, знаєте, такий симпатичний... пробуждається, знаєте, чувство... е... е... як би вам сказати, е... е... затишка, чи що... Миленькі куліски... От побачите!

— Так... — промовив я. — А де ж ваші артисти.. Здається, уже... — подивився я на годинника — трохи більше 12. Вже чверть на першу.

— Невже? — здивувався він. — Хм... Що ж це

їх нема? Може де в саду?... Гонта!... Галя!... Залізняк!...

Але, не дивлячись на те, що, здається, й справдешні Гонта й Залізняк, як би тут лежали, мертві із труни посхоплювались би від цього голосного гукання, ніхто не озивавсь і не показувавсь.

— Хм... Що ж це? Певно, щось помішало... Але вони зараз прийдуть... Гонта!... Залізняк... Фю-фю-фю-ю-ю!... Абсолютно дивно!

Я вже «абсолютно» не дивувався. Я покірно присів на одне з «кресел» першого ряду і зібрався чекать. Зараз же заспокоївся й Гаркун. Підсівши до мене, він почав спершу оповідать історію повітки, чи то пак театру, як спершу вона призначалась для складу лантухів з зерном, як він, Гаркун, потративши силу енергії, одвоював її у хазяїна-жида, того самого шевця, що його вивіска красувалась на воротах, як він заходився біля «партеру» і в три дні утворив його, як потім став грати, виховувать суспільство (не обійшлося, розуміється, без «індеферентизму»). Потім перескочив на себе і з дружною щирістю ввів мене в своє минуле, — велике й славне....

Так минав час.

— А ваших все-таки нема, — похопився я вставити, покористувавшись тим, що йому треба було висякатись. — Вже хутко й перша...

— Та ну?! Це щось не... той... не певне! — скрикнув він і схопився з місця. — Щось сталося!... Знаєте що? Посидьте ви тут, а я побіжу, покличу... Тут недалеко... Десять минут...

Він хутко повернувся й вибіг з «партеру». Я зостався серед загону сам. Пройшло п'ять хвилин, пройшло десять, пройшло вже й п'ятнадцять,

а я все сидів самотою. В загоні було тихо й вохкувато от холодку, що раз-у-раз тут стояв від гиллястих берестів, які ніби в обіймах тримали і загін і повітку. На вишнях, що зазирали із садка через тин «партера», гуділи горобці і іноді цікаво злітали на «кресла» і, підскакуючи бочком, скоса подивлялись на мене.

Вмить десь з того боку, де щез Гаркун, почувся тихий дзвін балабайки й ледве чутний спів. Грало на голос «Камарінського мужика». Потім стихло й хвилини через дві знов задзвеніло біля самого загону і зачулась навіть пісня:

Чай пила я, булки ела,
Позабила, з ким сидела,
Чай пила я з сухарями,
Домой пошла з фонарями...

— Уххха-уха-ха!

Хвіртку мов вихром розчинило і в загін, танцюючи, ускочив добродій в чоботях «гармонікой», в картатому піджаці і брилі на-бакир. Сам був високий, білявий, безусий, у руках балабайка з червоною стьошкою. За ним усунулась і друга постать, коротенька, присадкувата в вузьких сталювого кольору штанях. Ці штани були страшенно вузькі і крім того одягнуті на чоботи, так що холяви аж випиналися з-під них, і ноги вище колін були тонші, ніж на литках. В обох під піджаками були однакові червоні сорочки з однаковими навіть поясами. У першого на вузькій та довгій голові—брить, у другого на короткій і круглій—картуз.

Побачивши мене, вони раптом змовкли і чогось засміялись.

— Давай, брат, закурить! — повернувся ви-

сокий до короткого.—Щоб, значиться, дома не журились.

— Закурить, так закурить...

Очевидячки їм обом булу ніяково і цю ніяковість хотіли заховати і від мене і від себе під робленою розв'язністю.

— В тебе «Ласточка»? Давай, давай «Ласточки»!

Запалили «Ласточки» й одійшли трохи в куток, іноді кидаючи на мене цікаві погляди. Я чекав, що буде далі. Вони посідали на тинок, що огорожував музиків від публіки й тихо загомоніли про себе. Іноді долітали до мене слова: «роль, Гаркун, реквізит». Я почав догадуватись, що це були артисти.

— Чи не Гонта це з Залізняком?—подумав я. Але не вспів одповісти собі, бо за кущами зачулись якісь голоси, а далі навіть можна було розбірати і розмову. Один голос був дуже виразний, гучний—то був голос Гаркунів, другий може й ще гучніший, але тонкий і виходив, очевидно, з жіночого горла.

— Скажіть пожалуйста! Пхі! — дзвенів жіночий.—Какая аккуратность! С каких это пор?... Удивительно!

— Не удивительно, а нужно являться во время. Я тебе еще вчера говорил, что на базар нужно раньше ходіть...

— Ну, так і ході, какого ж ти чорта не ходіш? Скажіть пожалуйста! я ему должна вславать в 4 часа і бежать на базар... Извольте відеть мода какая!

— Не мода, а...

— Ах, замолчі ти раді создателя, пока я тебя не отчистіла, как последнюю скотину. Что это в самом деле.

По цій мові в хвіртку ввійшла дуже худа,

дуже щупла, дуже білява молодичка в якійсь мантильці на плечах, білій косинці на голові і з книжкою в руці...

— Акуратність почалі заводить! — саркастично усміхаючись, підійшла вона до добродіїв і протягнула їм «руку. Поздоровкавшись, кинула на мене поглядом і щось зараз же тихо спитала у Залізняка й Гонти (бо то, певно, вони були). Ті стиснули плечима.

— Ви знакомі? — похмурно кинув Гаркун і повів рукою на мене і на панію.

Я встав і ми перезнайомились. То була «артістка імператорських театров А. Даліна» і жінка Гаркуна-Задунайського, а добродій, як я й гадав, високий—Гонта, а короткий—Залізняк.

— Ну, а Петренків і досі нема? — ні до кого не звертаючись, пробурмотав Гаркун.

— І за ними бігти? Та й ви теж, господа... повернувся він сухо до Гонти й Залізняка.— Сказано в 12, а приходите в час... Це...

Залізняк трошки витягнувся й винувато нахилив свою круглу голову, а Гонта, навпаки, підняв і весело одповів:

— Та хіба ж це перший раз, Василій Олександрович? Раз-у-раз же так!

— Багато ви поміляєте!—одрубав Василій Олександрович і одвернувся. Гонта висунув йому язика і крутнувся на одній нозі до Залізняка.

— На сцену!—скомандував Гаркун.

Гонта й Залізняк перелізли через «оркестр» підняли брезент і сховались в повітці. Через якийсь час щось дуже заторохкотіло в середині заскрипіло і брезент почав хилитатись, мов від вітру великого. «Завіса» піднялась. Перед моїми очима з'явився малюнок... сказати би,

лісу, дак то не ліс був, тина... так і не тин. Було щось мені невідоме.

— А що? — зараз же звернувся до мене Гаркун, — гарненькі куліски? Маленькі, правда... Але ж не можна було зробити більші... Цілу неділю красив сам... Це — ліс. Бачите он там з лівого боку ніби даже десь е... е... лужайка така. А там — он... Перспектива удачно вийшла!... Куліси, знаєте, це — один із е... е... факторів... е... е... артистичної життя. Абсолютно!

Він ще посмакував трохи й закликав мене на сцену. Тут я ближче придивився до «ліса» і справді мусів згодитись, що то був ліс. Були й дерева, і кущі, і навіть листя. І зроблено було таки не погано. На рямках заввишки в чоловіка нап'ято було полотно і з одного боку намальовано хату, а з другого ліс. Ліс був зроблений так: по середині рями рівненько й чепурно зроблено сажою широку смугу, це — стовбур; з боків ішли теж рівненькі й чистенькі тонші смужки, то — гилля; по гиллях начіплено кругленькі, як яблука, листя, штук по десять на кожній. Рями приставлялись одна до одної щільно й рівно, тільки з двох боків лишались проходи для героїв драм і комедій. І виходив справжній ліс. Акуратно було зроблено.

— А, наконєц-то! — почув я гучний голос Гаркунів і повернувся. В той саме час з-за «лісу» виходив якийсь добродій в чорній одежі і сам чорнявий і як би не дуже худий, то й дуже б гарний. За ним з'явилася струнка жіноча постать, одягнена в темну сукню і з рушником на голові, що гарно облягав її смугляве, гарненьке личко з великими, ніби здивованими, очима. Вони мовчки зо всіма поздоровкались, не минаючи й мене, і зараз же стали набік.

— А за вами, господа, може карету посилать;
— кинув їм Гаркун, перегортаючи книжку, що взяв у Галіної.

Петренки, не розуміючи, подивились на його.

— Сказано в 12 на репетицію, а ви коли приходите...

— Та раз-у-раз же ми так збираємся! — промовив Петренко, дивуючись.

— Молчать! — вмить чогось скипів Гаркун. — Я—режисьор і приказую вам не спізнатися більше... Абсолютное свинство!... Ставайте на місця... Пожалуста! — звернувся він до мене і ткнув пальцем в першу дію драми «Люте серце, або ж чотири смерти разом».

Репетиція почалась. Гаркун був справдешнім режисьором. Він кричав, лаявся, бундучився, викривлявся і весь час коверзував Петренками, як сам хотів. То не туди стала вона, то не так повернувся він, то не з того боку обняла вона, то не в ту щоку поцілував він. Петренки покірливо робили, як хотів він, і іноді перекидались сумними поглядами.

— Ну, от! ну, от! — кричав Гаркун, підбігаючи до Петренка. — Хіба ж так хто сердиться? Ви поміаєте, що так не можна сердиться?!.. Насупте брови... Ще!... Ще!... Стуліть губи...

— Та мені ж говорити треба, як же я стулю губи?

— Пожалуста не розказуйте! Коли треба говорить, вони самі розтуляться... Ну... Тепер... Зробіть вигляд грозний...

Петренко стулив губи, насупив брови і «зробив вигляд грозний». Вийшло, ніби він зібрався заплакати.

— Ну, так... Тепер далі... Тільки станьте до

ра́мпи ближче... І ви, і ви... — злегка штовхну́в Гаркун Петренкову, — положе́ть йому руку на плече... Ну, й диві́ться на його. При́ятнее, при́ятнее диві́ться... Смі́йтесь до його... Більше... Ну, далі...

Тут увійшли ще дві пані́ї й, нашвидку хитнувши всі́м головою, стали збоку. Гаркун тільки суворо подивився на них.

— Залізняк! Що ви все руками тикаєте, як говорите? — причепився він до Гонтиного приятеля. — Ви ж не дратву просовуєте в чоботи? Коли ви вже забудете свою ма́стерську?... Абсолютно глупий народ!

Залізняк ніяково всміхнувся і мі́цно склав руки на животи́.

— Ну, от! Він їх на живіт!... Ну, по́ложим, нехай так... Держі́ть, держі́ть так... Та веселей смотрі́ть... Піднімі́ть голову... Та громче гово́рять, бо вас і не почують... Ну, повто́ріть вашу фразу...

— Та годі́ вам уже свариться! — крикнув Залізняк із ро́лі і махнув рукою. Але, злякавшись, зара́з же склав її зно́в на живіт і подививсь на Гаркуна.

— Більше інтона́ції треба... — сказав Гаркун. — Ну, далі.

Тільки до Гонти та до Галіно́ї не міг причепитись. Гонта, очеви́дячки, був «та́лант». Він поводи́вся вільно й розв'язно. Коли кінчалась його ро́ля, він брав у руки балабайку і, підморґуючи дво́м пані́ям, що не́сміливо усмі́хались до його й ско́са подивля́лись на Гаркуна, тихо дзвені́в на ній. Та́лант же його ма́бу́ть виявля́вся в тому, що він за оди́м духом ви́крикува́в свою ро́лю, котру знав, як отче́наш, і умі́в добре «ре́готатись». Гаркуно́ві дуже подобало́сь, як

Гонта починав тарабанити свої «місця», не зупиняючись ні на один мент, хоча, треба додати, сам він дуже погано знав свою роль. Але він на це не вважав.

— Я таки ніколи й не учу ролі, — говорив він. — Суфльор, вдохно́вене́, от і все... Старий, опитний артист ніколи не учить... Іскуство така штука, що... е... е...

Тут він зупинявся, жував трохи губами і накидався на кого-небудь. Так таки я й не довідався, яка така «штука» іскуство. А шкода, та й не мала!

Почалася п'ята дія.

— Ну, тепер ви вже пожалуста тільки репліку мені, тільки репліку... — звернувся до мене Гаркун, — тут такі місця, що без суфльора треба...

Він грізно нахмурився і став серед кону. Здавалось, от-от стіни не витримають цього погляду, заваляться і помнуть так гарно намальований ліс.

— Ну? — скомандував він мені.

Я подав йому репліку, він сказав її... але далі у нас не поїхало.

— Далі, далі, що ж ви!

— Та вам же тільки репліку...

— Ах пожалуста, давайте! Що, ви хочете все настроє́нне моє прогнать?!

Я злякався цього й почав йому прямо таки суфлі́ровать.

— Ні! Так не можна! — махнув він рукою і розправив брови. — Я ж вас просив тільки репліку, а ви... Ех!

Я тільки руками розвів.

— Петренко! Це вам не поліцейская канцеля́рія! То там можна було строчить бумажки й сідають... Прошу встать! Що це справді таке?! —

загорлав він. — Я й на репетиції скликай, я й рек-
визіт готов, я й за музикою бігай, я й на сцені
вивозь, я... а ви будете гроші забірати і сидіть
собі! І прошу мені з інтонаціями й жестами ре-
петірувать... Залізняк! Це вам не сапожная
мастерская! Що, ви думаєте, що й театр вам
сапожная мастерская?... Станьте ближче... Та
куди? до кругу ближче... Ви, Гонта, перейдіть
на той бік... Треба, щоб група вийшла, кар-
тина... Галя, перейди сюди...

— Глупості! — одрізала Галя. — Нікакой
картини не вийдет... Нужно, чтоб Петренко
стал за Людмілой Петровной... Когда я буду
падать в обморок, нужно, чтоб...

— А ти всьо-такі думаєш падать в обморок? —
перебив її Гаркун, — но ето ж... абсолютно...

— Ти абсолютний дурак! Раз я говорю, что
буду падать в обморок, так, значіт, буду...
І не тебе меня учить, вот что! Лучше б своїх
сапожников учил... Вон как стоїт! — зневажливо
тикнула вона на Залізняка, який почервонів
і, випрямившись, боязко подивився на Гаркуна.

— Но, ведь... Как же ти будеш падать в об-
морок, еслі етого в драме нет? — не звернувши
навіть уваги на Залізняка, скрикнув Гаркун, —
ето ж... ей-богу...

— А в драме есть, что она поют по нотах?
есть?

— Но... еслі б ти знала на пам'ять, так...

— Ну, так і не рассказивай... Ну, словом,
я падаю в обморок, ілі... іді себе к чорту с твоім
спектаклем, вот і всьо!...

І, повернувшись, одійшла в куток і спер-
лась на «ліс». Гаркун стиснув плечами й замовк.

— Себе небойсь можно! — знов почала Га-
ліна, — ему й то, ему й сьо... Скажіте, пожалуй-

ста, цаца така... Набрал якіх-то... пісарей, сапожніков... Іграй с німі... ёщо указивает...

— Анна Семеновна! — вміть абіззався трохи блідый Петренко, — не я просив Василя Олександровича гратъ з ними, а вони мене, значить...

— Ну, то й поцілуйтесь з ним!...

— А для чого жоскорблять нас? — вмішалась Петренкова і гарненьке її лице спалахнуло полум'ям. — Що ми вам должны 10 рублів, так ми... одиграем вам... а...

— Воображаю ету ігру!

— Ви тільки умієте ігратъ? Не задавайтесь пожалуста! — блиснула очима Петренкова і круто одвернулась від Галіної.

— Васька! — вміть кинулась та до Гаркуна, як опечена. — Еслі ти не вибросішь їх вон сейчас же, я ігратъ не буду! Оні уже давно мне дерзості говорять! Я со всякой швалью ігратъ не желаю!

— Сама бариня!... — кинула Петренкова.

— Та цить! — спинив її чоловік, але пізно! Піднялась лайка, крик, галас. Гаркуна й не слухали, ось-ось вчепляться в коси одна одній. Бачачи, що така репетиція не скінчиться й до спектакля, або скінчиться таким, що доведеться ще побувать у поліції, я голосно заявив, що або будемо кінчать, або я кидаю і йду додому. Сварка затихла і драма якось скінчилась.

— Ну, тепер ще водевіль, та й годі! — промовив Гаркун і підсунув мені другу книжечку.

— Я водевіля ігратъ не буду! — суворо бовкнула Галіна і пустила носом дим.

— Почему?

— Не хочу!

— Хм...

Усі замовкли і подивлялись то одне на

другого, то на Галіну, що «ідніферентно» палила собі цигарку, розвалившись на стільчику.

— Так давайте дівертисмент та й шабаш! Що там! — скрикнув Гонта. — Я на балабайку, Залізняк на губах... Ідьоть, Залізняк?

Залізняк тільки усміхнувся й подивився на Гаркуна.

— Так не будеш? — спитав той у Галіної.

— Нет.

— Ну, то ми поставим справді дівертисмент... Скажем публіці, що... Ну, словом, щось скажем... А що ж на дівертисмент?

— А я вийду, постою, постою, та й піду... — засміявся Гонта. — І буде ефект, ей-богу!

— Хм... — замислився Гаркун — Так... Хм... Ну, знаєте що?... Ви, Людмила Петровна, проспіваєте—«Мотильочек-дружок», ви Залізняк... Що ж ви зробите? Що ви вмієте?...

Залізняк ніяково всміхнувся й почервонів.

— Ну?... Що ви знаєте?

— А «Прекрасную злодейку», Залізняк? — повернувся до його Гонта. — Він зна і дуже добре зна «Прекрасную злодейку»... Стішки такі...

— Хм... Ну, нехай «Злодейку»... Я прочитаю з Гамлета...

— А потім хор! — підхопив Гонта — «Вніз по матушке по Волге», або «Ой, у лузі»...

Нарешті гуртом складено програму дівертисменту і я вже зібрався додому, як мене зупинив Гаркун.

— Віноват!... Осмелюсь просить вас до себе на обід... По трудах, так сказати... — не випускаючи моєї руки, шаркнув він навіть ногою по підлозі. — Жена моя приглашена на обід до... е... е... справника, так ми, значить, по холостому...

— Спасибі, дуже дякую,—одмовив я,—але ж я маю обід і мушу...

— Не хочете? — суворо подивився він на мене.
— Пр-ренебрегаєте?

Нічого робити, мусів я згодитись. Пішли ми.

— Живу я просто, без розкошів і... без церемоній. Не через те, що не можу, а просто... люблю простоту, — говорив він мені дорогою з тою величною простотою, що раз-у-раз відрізняє велику людину від звичайної. — Простоту люблю і уважаю... Д-да... «Простота єто — всьо, розкош — нічто», — сказав Декарт і я з ним согласен... Здоровий образ житні і простота — це... моя життя... І знаєте, що я вам скажу? Ніколи талант і не може ужитись з розкішшю... Йому треба, так сказати, абсолютно... е... е... атмосферу... е... е... так сказати... простую... Да... Потому, іскуство така штука, що... е... е... «Розкош—то мать пороков», сказав Шопенгауер. І правильно сказав! Мудро сказав!... Це ум... Я, знаєте, Шопенгауера уважаю... Согласен, і Лев Толстой тоже... можна сказати принципіальний... но знаєте, я заметіл між ними велику різницю! Той знаєте, більше все так сказати... е... е... в атмосферу... духовную... А ось і мої апартаменти!—перебив він себе і уступивсь мені з дороги, пропустивши в невеличкий двір.

«Апартаменти» справді були досить прості. То була друга половина звичайної хатки, брудна й темна. Долі валялись клапті з паперу, якісь стружки, на столі розкидані були афіші й ролі, на широкім, дерев'янім ліжку в великій простоті лежала неприбрана постіль. Простоти було вже занадто, занадто навіть і для такого таланту, як Гаркунів.

Театральню посадивши мене на стілець з діркою по-середині для руки, він зараз же витяг з печі горщик, розставив на столі два залізних полумиски і, згадуючи про простоту, налив з горщика по самі вінця. Найшлось дві дерев'яних ложки з погризеними кінцями і ми взялись до теж просто звареного борщу. Закусили м'ясом, що було вкрито якоюсь слиззю, і я став прощатись, зважаючи на покинуту ніби роботу.

— Ну, бог з вами, одпускаю, — протягуючи мені руку, нарешті згодився він пустить мене. — Тільки глядіть, рівно в половині дев'ятого будьте... Я терпіть не можу, як починають в 10, а пишуть рівно в 8. У мене це не так, як по других трупках. Написано в 8, в 8 і начинаєм, в 8^{1/2} — начинаєм в 8^{1/2}... Абсолютно!... Пожалуста ж...

Я хотів нагадати йому про репетицію, але тільки махнув про себе рукою і пообіцяв не спізнитись.

IV.

Знов рівно в 25 хвилин на дев'яту я підходив до воріт шевця, біля яких стояла купка хлопчиків, що цікаво заглядали у двір, декільки жидків, і... полісмен, поважний і величний. За ворітьми у дворі стояв столик, на йому свічка, якась шабатурка з білетами, а на стільці біля його сиділа одна з паній, що були на репетиції. Я зрозумів, що то була каса. Поздоровкавшись з панією, я пройшов в садок і, тільки що мав винирнути з якоїсь ями, куди шугнув несподізащо, як за кущем страшенно

йарипіло, загуділо і так загупало у щось порожнє т гучне, що в ухах у мене аж засвербіло. Посім до цього пристав якийсь не то свист, не то зкрип, щось застогнало, зашипіло і крізь це ревище й галас почала пробиватись якась мелодія. Коли я виліз із ями й вийшов з-за куща, мені уявилась така картина. На маленькому горбику з поважними і серйозними лицами примостилося чотирі добродія і що-сили—один бив у бубон, другий дув у флейту, третій різав на скрипці і всіх заглушав четвертий своїм величезним, покрученим тромбоном. І аж тепер тільки я зрозумів, що то був за гук якийсь, що ще з восьмої години я чув у себе в номері. То грав цей «оркестр»!

Маючи на увазі, що здалека мелодія раз-у-раз вчувається краще, я поспішив одійти й попростував до театру. По доріжках саду й біля театру було темно й безлюдно, а в самім театрі в темряві чорніли тільки «кресла» сумними рядами. Артистів і духу ще не було. Я постояв, постояв і вийшов знов у садок, силкуючись порахувати, на скільки есть уже збору. Але, не дивлячись і на музик, його було щось мало, у всякім разі на двісті карбованців не було. Ходило де-кільки пар жидків і жидівочок, сидів на лавочці якийсь старенький поштовий чиновник з дівчинкою, реготались за кущем якісь гімназисти та ще коло музик, зазираючи чотирьом добродіям у рот, стояла купка «зайців» хлопців і дівчаток.

— Певно, щось помішало публіці,—подумав я і, заспокоївшись на тому, пішов собі в глибину садка. Під бузковим кущем була широка лавочка, я ліг собі на ній і, здригуючись від несподіваних варіацій «оркестру», став дивитись у небо.

— От коли б Гаркуну стільки публіки, як оце зірок зараз! — зітхнув я, блукаючи оком по безкраїм, темно-синім небі, з якого, мов моргаючи до мене, світились-усміхалися зорі.

І раптом стало тихо-тихо. Я здивовано підвів голову і став слухать. Було таки тихо. Десь здалека долітав до мене ледве чутно гомін, підо мною цвірчав цвіркун і бережно, потиху затьохкав у кущах соловей. Було якось спокійно і легко, мов я тільки що вирвав болячий зуб.

— Ах, то музики перестали! — догадався я й за цю догадкою острах наче морозом пройшов по мені.

— А що, як вони це тільки спочивають, набіраються духу, щоб ще голосніше утнуть?

І соловейко теж, мабуть, цього боявся, бо наче поспішавсь наспіватись; оксамитні, м'які згуки приємно голубили ухо і нагадували багато-багато таких же зоряних ночей, таких же соловейків... тільки без «оркестрів» і Гаркунів-Задунайських.

І вмить все зникло: і минуле, й соловейко, і зорі; в очах потемніло, в ухах заляскотіло, а по тілі мов громовина пройшла. Музики врзали якусь польку.

Я, як опечений, схопився й побіг до театру. В середині уже світилось і я, радий тому, як не знать чому, підбіг до дверець, що були позаду театру, і поторгав ними. Мені відчинив Гонта і люб'язно шаркнув ногою.

— Добродію Гаркун! чи хутко ж ми почнемо? — звернувся я зараз же до антрепреньора. — Вже хутко десять годин!

Він мовчки повернувся до мене від дзеркальця, дивлячись у яке, щось мазав у себе на лиці і, трохи подивившись на мене, odmовив;

— Ви ж бачите, що гриміруємося...

Я спершу цього не бачив, але придивившись, побачив що вони справді «гримірувались». Це-б-то: кожний з акторів мочав пальцем спершу в одну череп'яну мисочку з водою, потім у другу з червоною фарбою і, нічесоже сумняшеся, навманя розтирав у себе по лиці всею долонею,—тільки у Гаркуна був шматочок дзеркальця. Потім таким же чином умочалось у воду і в другу мисочку з сажою і вже один одному наводив брови, а кому треба було—то й вуса. Поклавши, як казали вони, «грунт», починали робить зморшки. А це вже робилось так. На свічці, що одиноко світила на всю низеньку, голу «уборну», запалювався сірник, і зараз же гасився. Потім, де треба було бути зморшкам, засмаленим кінцем сірника проводилось де-кільки тоненьких смужок.

Але, не вважаючи на цю простоту «гриму», лица бути поважні й навіть торжественні; видно було, що мало бути щось таке, до чого «індіферентно» відноситись «абсолютно» не можна.

Я поспробував було заговорить до Гаркуна про те, що може сьогодні й грати не доведеться, бо щось публіки не густо, але він з таксю величністю одповів мені, що йому тепер не до публіки, що він слова свого ламати не може і, що б не було, а буде грати, з таким натхненим лицем попрохав не чіплятись до його в такий час з «матеріальними пустяками», що я аж засоромився самого себе. Але не встиг я одійти, як в уборну ввійшла касірша і звернулась до Гаркуна з тим же:

— Василій Олександрович! Публіка просить начинать, а в касі всього 6 р. 73 коп. Будем іграть?

Господи! Я ніколи не бачив і, мабуть, до віку вже не побачу такого лица, з яким добродій Гаркун повернувся до касірші. Уявіть тільки собі: великі, товсті брови, з яких аж сипалась сажа, червоний ніс, розпатланий парик, зморшки від ока до рота і погляд грізний, величний і страшний. Касірша вже й не казала більше нічого, побачивши це лице, а він ще й додав словами:

— Ви бачите, що я роблю! Ви бачите, до чого я готовлюсь? Вам псвилазило? Що, ви хочете, щоб я сьогодні оскандалився? Ви хочете все настроєння моє зігнати? ... Скільки б не було збору... ми граєм! Підіть і скажіть це публіці! Через полчаса починаєм!

Касірша зникла, наче її вітром змело.

— Васька!—вмить почувся з-за перегородки, що переділяла жіночу «уборну» від чоловічої, голос Галіної. — Неужелі ти думаєш іграти при 6 рублях збору? Ведь ето ідіотство!

Тут, я думав, добродій Гаркун не витримає такої наруги над своїм «настроєнням» і покаже, як можна так «індіферентно» відноситись до «іскуства, котре есть така штука, що»... Але вийшло инше. Правду кажуть, що чужа душа—темний ліс. Добродій Гаркун тільки лагідно відповів:

— Ну, а що ж робить?... Треба... Може, хоч музикантам стане... Та, може, ще й публіка надійде...

— Смотри! — почулося з-за перегородки.

— Дайте первий звонок! — скомандував Гаркун.

Усі кинулись шукать дзвінка і один з добродіїв, що знайшов його в куточку на табуретці, несамовито загремів і вискочив у садок.

Я подивився ще трохи, як добродій Гаркун репетірував перед дзеркальцем різні страшні пози і вийшов знов у садок. Музики мовчали і з доріжок садка неслась тиха розмова парочок. На тину «партера» вже сиділа частина публіки і, то спихаючи одне одного, то виробляючи всякі гімнастичні рухи, весело чекала початку.

Через десять хвилин задзвенів удруге дзвінок і публіка потягла в «партер». Було де-кільки чиновників, де-кільки гімназистів і студентів з великими купами різнокольорових панночок і повнотелесих матусь; було де-кільки купців з жінками й дітьми, якихсь добродіїв у чоботях і круглих картузах, мабуть прикащиків з економії і, на-останнє, жидки й жидівочки. Музики ревнули й посунули теж у «партер», на ходу виробляючи такі варіації, які ні одному композіторові й у-ві сні б не приснилися. Всі умостились і стали чекать. З дерев і з-за дерев виглядала «безпаспортна» публіка.

Я поспішив у театр. Там вже було наготовлено все, як слід. За кулісами товпились якісь добродії в чоботях «бутилками» і «гармоніями», — не то шевці, не то звощики, — як я потім довідався хорісти; гасали чогось Гонта й Залізняк по сцені і скажено гукали на хлопців, що добивали цвяхи в куліси; поважно й натхненно ходив Гаркун біля «уборних», заклавши руки в кишені чумарки, що служила і на сцені і по-за сценою, не злязачи ніколи з широких плечей артисти.

І ось третій дзвінок. Тромбон в-останнє ревнув, бубон гупнув і в «партері» і на сцені стало тихо. Запалили дві свічки біля суфльорської будки і я почав залазити у неї. А туди залізти було не так просто, як все робилось тут. Треба було трохи підняти завісу, стати навко-

лішки задом до будки і тоді вже пнутись туди помалу й обережно, щоб не перекинуть будки в «оркестр».

— О! Суфльор поліз, суфльор поліз! — почулось з публіки. — Диви, диви, як пнеться... Як жук!... Ач!... Ач!...

Вліз я. З сцени повтікали всі; за сценою зарипіло, заторохкотіло і завіса, зачепившись попереду за будку і ледве не перекинувши її, піднялась і відкрила публіці ноги Гонти, що чогось був вернувся і тепер тікав за «ліс».

«Приставлення» почалось.

Гаркун, само собою, грав героя, Галіна — героїню. То була виразна гра! Ви бачили коли-небудь, як гнівається чоловік? Ви скажете, що бачили, а я вам скажу, що не бачили. Для цього треба подивитись на добродія Гаркуна. Ви, мабуть, бачили, як чоловік почервоніє, зробить який-небудь рух руками, підніме, може, хутко голову, словом — бачили гнів звичайного чоловіка. Е, так то — дурниця! Тут, уперше, сердився дуже палкий і добродійний герой Мирон, а вдруге грав його сам Гаркун-Задунайський. Мене він, відома річ, і не слухав, грав, як і сам казав, «по вдихновенію». І то ж таки гра була! Голос його лунав, як рев здорового вола, що почув кров; очі, підмазані сажою, весь час грізно світилися, крутилися і ось-ось мали вискочить, а з ногами робилось таке, що я гадав, чи не корчі вхопили славного, палкого артисту. Куди там тому Гонті, хоча й він досить голосно торохкотів свою роль, куди Петренкові з його тихим голосом і звичайними рухами! Одна тільки добродійка Галіна й нівнялась з ним, але й то не могла так вигукнуть, як він, не могла з таким запалом ляснуть себе долонею по лобі, щоб аж луна пішла по

садку, не могла крутнуть так вилупленими баньками, щоб у вас аж мороз пішов по-за шкурою. Я тішився, подаючи іноді слова Галіній або Петренкові. Шкода тільки, що я багато втратив через те, що мусів аж кричати з будки, бо один тільки Гонта й знав свою роль. Вже мені й гукали з публіки «тіше, суфльор!», вже якийсь добродій з галереї вилаяв мене досить виразно, пообіцявши «камінюкою затулить мені горлянку», а я тільки думав про себе: «не ведають бо, що творять» і постановив хоч би й постраждать за правду. А до того ще комарі, користаючись з того, що мені ніяк було й поворухнутись, щоб будка не заворушилась за кожним моїм рухом, пили мою кров, скільки самі вже хотіли. Лице й шия мої аж пашіли від їх поцілунків, а я не вгавав, бачачи перед собою тільки перелякані лица артистів, що забували вже і про «інтонацію і про жести», а чекали, як манни, від мене слів, — одних-однісеньких слів, щоб не було таких довгих пауз.

І ось першій дії кінець. Я загасив одну свічку, подав Гаркунові його слова й загасив другу. То було ознакою, що завіса повинна була впасти й заховать від публіки й хату, і героїв, і колодязь, який перекинув в запалі Гаркун, і випустить мене із тісної халабудки. Але завіса чогось не падала. І публіка не знала, що їй робити, чи плескати вже, чи почекать ще: артисти повтікали, а сцена показувала, що ніби ще не кінець. А сталося, бачити, таке, що коли підняли дуже енергійно завісу, вона зачепилась там за щось і, скільки її не шарпали, ніяк не хотіла спадать. Прийшлося добродію Гаркуну виголосить перед публікою, що це вже кінець і антракт буде десять хвилин, а завіса не падає «по

непревiдiдiнному стеченiю грустних обсто́ятельств биваючих в житiнi е... е.... кожного человека». Почувши це, я без церемонiї вилiз з будки i на очах всiх прошмигнув за кулiси.

Так скiнчилась перша дiя, скiнчилась би й друга, i третя, i, може, усе скiнчилося б добре, як би не трапилось нове «непредвiденное стеченiе грустних обсто́ятельств».

Почалась друга дiя. Гаркуна вже не було (його заслано на Сахалiн i вiн за кулiсами готувався повернутись в четвертiй дiї звiдтиля, це-б-то: чiпляв собi бороду, намазувався крейдою, бо з Сахалiну вертаються блiдими, й переодягався з чумарки у Гонтин пiджак). На сценi були Галiна, Петренкова, ще одна панi, Гонта й Залiзняк. Я аж переривався у будцi, покручуючи тiльки головою на всi боки вiд комарiв, коли це... Але тут я мушу розказати змiст драми.

Любляться собi, бачите, двоє пренепорочних, страшенно добродiйних коханцiв, Маруся (Галiна) та Грицько (Гаркун). Любляться вони вiрно, чесно, живуть душа в душу, ось-ось мають побратися, коли ж... не можна! Не дозволяє драма! Бо й справдi таки: що б то була за українська драма, якби кожному дозволялось жени́тись. Марусю любить ще Гаврило (Петренко). Цей Гаврило... Та ви знаєте, який це Гаврило, його в кожнiй українськiй драмi можна бачить. Злий, ехидний, поганий, гидкий... Але Грицько ревнує Марусю до його i раз на вечерницях убиває Гаврила. Зараз же приходить урядник i забирає Грицька на Сахалiн. Але вiн в четвертiй дiї тiкає звiдтиль i приходить до Марусi. А Маруся вже вийшла замиж за Максима (Гонту). Грицько, вiдома рiч, сердиться i вбиває Максима, а коли Маруся хоче оступитись за його, то й її. Тут знов

приходить урядник і І, ІІ і ІІІ чоловіки і хочуть забрать знов Грицька на Сахалін, але він з реготом випиває отрути і, дригаючи ногами, умірає біля Марусі. Урядник з чоловіками стають на коліна й моляться богу. Цим кінчається драма.

І от у другій дії, коли Маруся з розпущеною косою, з соломою в волоссі, бліда, як крейда, і з здоровенними синяками під очима (від горя за Грицьком, певна річ),—коли, кажу, Маруся повинна всю дію плакати не вгараючи, трапляється це «непредвиденное стеченіє грустных обстоятельств». Вже прошло з половину дії. Уже Маруся проспівала Шевченкове «Коли розлучаються двое» (музика Лисенка ціна 30 к.), уже й наготовилась співати «Ми заспівали, розійшлись», гарненько утерши сльози, коли це... двері розчиняються і на сцені з'являється тільки що засланий на Сахалін патлатий, весь у крейді, бородатий, в Гонтиному піджаці, обшарпаний Грицько (Гаркун). Від такої несподіванки ми всі наче покам'яніли. Та де ж! Тут ще Маруся повинна плакати та й ще плакати, Максим повинен її розважати, повинен сватати її, вона повинна падати йому на груди й дякувати за це; а в третій дії вона повинна усе говорити, що ця зрада їй так не минеться, а Максим знов мусить розважати її. І на ж тобі: Грицько! Що його було робити? Радіти? Коли ж дуже рано повернувся він, та й по драмі зовсім радіти не приходитьсь. Жахатись? Коли ж Маруся ще не вийшла заміж за Максима, ще навіть той і не сватався. Схопить і запровадить його знов на Сахалін? Теж якось ніяково а до того ще ж нема ні урядника, ні чоловіків, які саме й **І**заправляють цим. Мовчать і дивитись на його? перед публікою якось не приходитьсь. Настало дуже трагичне мовчання. Гриць-

ко почав було щось говорити, але, очевидно, зрозумівши й сам, що тут щось непевне, замовк і тільки подивлявся на всі боки. Ми теж мовчали й почували з страхом і жалем, що це вже кінець драмі, що пропадають і третя й четверта дії. І дуже нам жаль їх було.

— Марусю!.. голубко... я утік із... Сахаліну... до тебе... Я... я... ти... ти... — почав було знов Гаркун і замовк.

І хоча він не сказав цим нічого нового нам, але це нас наче збудило. Я почав щось суфліровать, Маруся чогось впала навколішки й почала благать царицю небесну, а Максим, схопивши Грицька за груди, заговорив до його щось поросійськи на пів з українським. Не знаю, чим би скінчилась ця драматична сцена, як би не загула, не затарахкотіла завіса і не заховала нас від публіки, що, нічого не розуміючи, слухала нас і почала вже реготатись.

І тоді тільки кожний з нас запитав, чого це Гаркуну-Задунайському прийшло бажання так рано втікти з Сахаліну і тим скоротить так нашу драму. Коли я, вибравшись із будки, прибіг з цим питанням за куліси, я застав там таку сцену. Серед уборної червоний навіть крізь крейду, з париком, що зліз на одне вухо, без Гонтиного піджака, стояв Гаркун і грізно насовувався на Петренка.

— Ви знаєте, що ви наробили?! — гукнув він, махаючи кулаком під самим носом нещастного Павла. — Ви знаєте, що ви мені весь ефект спортили?! Ви знаєте, що ви мене оскардалили?! Хто вас просив випихать мене з хати? Хто? Хто?

— Я не випихав, я...

— Мовчать! Ви ще врать хочете!.. Тут весь драматизм, тут ефект в цій сцені...

— Але ж... почекайте! — вмішався я, здивовано, — ви ж не в тій дії з'явилися. Вам треба в третій... у лісі... Який же тут ефект?

— Який? який? — грізно повернувся він до мене. — Такий ефект, що плюють мені на всі ті дії!.. Я ошибся... Да! Усяк може ошибиться... Але це — пустяк! Ті дії можна викинуть і драма од того не теряє... Да! А ви не дали мені сказати монолог, ви убили роскошную сцену... Да! Тепер скандал! Скандал на весь город! Осоромили ви мене! О!.. Хто спустив занавіс?

— Я думав, що... — почав було Гонта, але зараз же спинився.

— Хто вас просив? Хто вас просив! Га? Яке ви мали право думати? Яке ви мали право спустити занавіс? Га? Ні! Я більше з такими актьорами грати не хочу! З сапожниками, з писарчуками, з якоюсь сволоччю... Годі! Я не хочу страмиться! Я не хочу, щоб мені портили гру!

— Та ви ж самі винні! — не втерпів я, аж скрикнувши з дива. — Ви ж самі з'явилися тоді, як...

— Я? — гукнув Гаркун. — Я винен? Хо-хо-хо-хо! Ще я й винен?.. Ха-ха-ха-ха!.. О, ні! Ні, годі, годі!.. Скажіть публіці, що представлення дальше не буде... Завтра я виїзжаю... Я не можу! Я не можу з такими партачами! Так я, по вашому, винен? Я? Ви розумієте, що ви говорите? Ви абсолютно уверени, що ви говорите?

— Та вже ж...

— Ха-ха-ха-ха-ха-хо!!

Я схопив з кілка свою шапку й мовчки вискочив з «уборної». По доріжках сада, регочучись і голосно балакаючи з приводу «непредвиденного обстоятельства», купчилась публіка

і збиралась додому. З дерев злазили «безпаспортні» і, не розуміючи, розпитувались одне у другого, чого так хутко скінчилось «приставлення». З театру чувся крик і галас.

Другого дня над-вечір, сидячи біля вікна й любуючи з празникових сукень жидівок, що гуляли парами по середині вулиці, я почув щось мені знайоме. Прислухавшись, я зараз розібрав дзвін балабайки й голос Гонти, що наспівував «народню» пісню;

«Заходю я в Венскую,
Садюсь я за стол,
Скидаю хуражку,
Кидаю на пол;
Спрашую милу:
«А що будеш пить?»
Вона ж відповідає:
—«Голова болить».
—«Я ж тобі не спрашую,
Що в тебе болить,
А я тобі спрашую,
Що ти будеш пить.
Ах, чи пиво, ах, чи вино,
Ах, чи фіялку, ах, чи нічево?»

І зараз же біля мого вікна з'явилася «кумпанія невеличка, але чесна», це-б-то: Гаркун-Задунайський, його жінка, дві пані в якихось надзвичайних капелюшах і сукнях, що лопотіли, як листове залізо, Гонта, Залізник і ще якихсь два невідомих мені добродія. «Кумпанія» наближалась весело й гучно, піддержуючи одне одного за стан та іноді любенько обнімаючись і цілуючись.

Порівнявшись з моїм вікном і забачивши

мене, вони на хвилину зупинились і, як хто міг, привітались до мене.

— З понеділком і... Будьте здорові! — гукнув весело Гаркун, — як здоров'ячко?

Я подякував і віддав їм на добридень. Через хвилину в коридорі затупотіло, загуло і стало зникать в номері, як раз проти мого. Там, як я потім довідався, жили Гонти з Залізником.

«Чай пила, булки ела,
Позабула, з ким сидела»...

Зараз же почувся голосний спів веселого Гонти, а за ним гучний голос Гаркуна-Задунайського:

— Лейзер! Лейзер!

Щось дрібно затупотіло і спинилось біля Гонтиного номера.

— Полкварти водки, 2 фунта ковбаси, дюжину пива і 3 фунта хлеба! Моментально!

І за цим я почув стук до себе в двері.

— Можна! — гукнув я.

Двері розчинились і в кімнату увійшов Гаркун-Задунайський. Мовчки й поважно підійшовши до мене, він протягнув мені руку, шарпнув мою і мовчки зупинився біля мене. Очі йому були ще мутніші, ніс ще червоніший, губи припухли трохи.

— Прошу сідять, — повів я рукою на стілець.

— Бла-го-да-рю, но... не могу!

І знов мовчки зупинив на мені свій мутний погляд. Я проти волі злегка усміхнувся.

— Смішно? Да? — якомсь глухо промовив він. — Моя фігура возбуждает смех у інших? Да?

— Боже борони, що ви?

— Смійтесь, смійтесь! — сумно махнув він рукою. — Я достоїн! Да!.. Судьба сміється з мене, смійтесь і ви! Я пасинок судьби...

«Очень доми, очень лестни,
Под решоточкой залезной,
Там Маша живють,
Та-а-м Маша-а-а живють»!!

вирвалось вмиг з номера і луною розійшлося по «Малоросії».

На Гаркуна ніби хтось вилив відро живої води: він стрепенувся, мацнув рукою по лиці й живо промовив:

— Милостивий государь... е... е... господін... е... вибачайте... словом, прошу вас до нас на чашку... е... чаю. Надеюсь?... Отказ ваш уб'є мене... Пожалуста!

Він підставив мені бубликом руку і попросував навіть привітно усміхнутись.

Мене кинуло в холод. Пробурмотівши щось про велику свою подяку за честь і ще щось, я попросив вибачить мені, що не можу ніяк погулять з ними, бо маю дуже нагальну й велику роботу.

— Пренебрегаєте?—випроставсь він гордо. — Ми до вас не піднялись? Ми низько плаваєм? О! Да! Ми з вищим образованием, студент! Ха-ха-ха! Ну, знаєте що? плюньте! Часок посидите і... свободні... Абсолютно свободні! Га?... Ви не безпокойтесь, там усе свої, товариші... Моя супруга, дві дами, артисти... Вип'єм, закусим, заспіваєм... Пожалуста!..

— Шановний добродію, я б з великою схотою...

— В такому разі, ізвиніте... До свіданія... Вибачайте!

Він уклонився і, злегка похитуючись, поважно вийшов з кімнати. Я запер за ним двері і, трохи заспокоєний, знов сів біля вікна і став дивитись на вулицю.. В номері Гонти трохи затихло, потім знов залунала п'яна пісня й зачувся

дзвін балабайки. Я вже зовсім був заспокоївся, коли це у двері знов хтось постукав.

— Извиніте, я ще раз до вас...— промовив Гаркун, коли я одчинив двері, і просунувсь до мене в кімнату. — Извиніте... Все... е... общество, мої, значить, товариші і супруга... просять вас... Не я... Не я... прошу. Я—пустяк. Супруга і товариші... Стакан пивця.

Я знов подякував і супрузі й товаришам, але... знов одмовився.

— Та-а-к-с! — промовив він, —но може на пів-часа можна? Га?... Стаканчик пива... закусочки... У нас просто... Простоту люблю... Дами тоже прості... Може ви стісняєтесь? Дак з ними можна... всьо... і об'ятія, і... Гіменей, і Амур, і Псіхея... ну, словом, як з супругой, так і ви з ними... Пожалуста... Просять всі...

Але я, не вважаючи навіть на таку простоту, все таки не одважився піти до них.

— Ну, извиніте...—знов уклонився він і тихо вийшов з кімнати. Я знов сів біля вікна. Але не вспів ще гарно вмотитить, як знов застукало в двері.

— Извиніте, я ще раз... Одну минутку... — з'явився в дверях Гаркун з пляшкою пива в одній руці й цигаркою в другій — «ещо одно последнее сказаніе»... Може ви роздумали?... Дами просять вас... Только дами!.. І обіщають вам милійони поцілуїв... Милостівий государь!.. еслі ви не пойдьоте, ви мне не друг! Абсолютно!.. Пожалуста!..

— Високоповажаний добродію! — розвів я руками. — Мене прямо дивує... як би вам сказать...

— Нахальство?—підхопив він і зареготався.— Ви не стісняйтесь... Гаркун-Задунайський вище цього... Гаркуна-Задунайського трудно... е...

Я вас ще раз прошу... Не хочете? В останній раз—не хочете?..

— Добродію!..

— Ну, так плюють мені на вас! От-що!.. Задавака і більше нічого!.. Суфльор нещасний!.. Наплюють і растереть.. О!

Він плюнув, розтер навіть і гордо вийшов з номера, грюкнувши дверима.

Довго ще потім в коридорі тупали ноги Лейзера, довго чулись пісні, крики, жіночий п'яний писк і регіт, довго дзвеніла балабайка під спів Гонти:

Три аршини сапогищі,
На випуску голянищі,
Большой генерал,
Большой генерал!..

Довго гуляла трупа, але Гаркун-Задунайський більше не приходив.

Я хутко після того дістав спроможність виїхати з Н. і вже ні трупи, ні антрепреньора її Гаркуна-Задунайського більше не бачив.

Львівська Філія
Бібліотеки АЗ-РФР

PL 856
(1986)

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА
у Львові.

III 98310 /I, 1.

Виниченко ТВОРИ т. I к. I